

COĞRAFIYA

METODİK VƏSAİT

6

Famil Ələkbərov

Nərminə Seyfullayeva

Yelena Şabanova

COĞRAFIYA

METODİK VƏSAİT

Ümumi təhsil müəssisələrinin
6-cı sinifləri üçün coğrafiya fənni üzrə
metodik vəsait

©Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0International (CC BY-NC-SA 4.0)

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında əlçatandır. Bu nəşrin məzmunundan istifadə edərkən sözügedən lisenziyanın şərtlərini qəbul etmiş olursunuz:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi trm@arti.edu.az və derslik@edu.gov.az elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur. Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

6

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Coğrafiya fənninin məqsəd və vəzifələri	3
Fənnin təlim və dərs planlaşdırma metodları	3
5E modeli və mövzuların strukturu	5
VI sinif coğrafiya fənni üzrə məzmun standartları	9
I YARIMİL ÜZRƏ PLANLAŞDIRMA	10
II YARIMİL ÜZRƏ PLANLAŞDIRMA	11
Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi	12
Bölmə və mövzular üzrə tövsiyələr	
Bölmə 1. Məkanı tanıyaq	14
Bölmə 2. Məkanın bələdçisi	29
Bölmə 3. Çöl tədqiqatı	47
Bölmə 4. Kainatı seyr edirəm	58
Bölmə 5. Təbiəti kəşf edirəm	66
Bölmə 6. Yurdumuzun təbiətinə səyahət	80
Bölmə 7. Dünya bizim evimizdir	89

Giriş

Coğrafiya fənninin dərslik komplekti dərslikdən, iş dəftərindən və metodik vəsaitdən ibarətdir. Dərslik coğrafiya fənni kurikulumunda 6-cı sinif üzrə məzmun standartlarının reallaşdırılmasını təmin edən təlim materiallarını ehtiva edir. Metodik vəsait coğrafiya fənninin məqsəd və vəzifələrinin, fənnin təlim və dərs planlaşdırma metodlarının izah olunduğu girişdən və dərslikdəki bölmələrin qısa icmallarının, iş sxemlərinin və təlim materialları ilə iş prinsiplərinin təqdim olunduğu hissədən ibarətdir.

Coğrafiya fənninin məqsəd və vəzifələri

Coğrafiya dünyanın əksər dövlətləri və ölkəmizin təhsil müəssisələrində tədris olunan mühüm fənlərdən biridir. Fənnin əsas predmeti **təbiət və insan fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi**dir. Bu isə coğrafi bilik və bacarıqların gündəlik həyatımızda vacibliyini göstərən başlıca amildir. Təbii (ekosistemlər), sosial-iqtisadi (iqtisadi, mədəni, geosiyasi və s.) sistemlərin müasir dövrdə ciddi şəkildə dəyişikliyə məruz qalması, təbii landşaftlarda baş verən dəyişikliklərin artması, zaman keçdikcə antropogen landşaftların artması və nəticədə bütövlükdə Yer kürəsinin mənzərəsinin dəyişməsi coğrafiyanın tədqiqat sahələrinin genişlənməsinə, onun tətbiqi, konstruktiv və proqnoz xarakterli elmə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Müasir coğrafiya təbiət, insan və iqtisadiyyata dair nəzəri biliklər verməklə yanaşı, dövlət əhəmiyyətli problemlərin həllində, global risklərin qarşısının alınmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bundan başqa, coğrafiya fənni şagirdlərdə təbiətə qayğı, cəmiyyət və mədəniyyətlərə hörmətə yanaşma, dünyada baş verən hadisə və proseslər fonunda dəqiq qərarlar qəbul etmə və s. bacarıqlar formalaşdırır.

Fənnin təlim və dərs planlaşdırma metodları

Fənnin tədrisinin əhəmiyyətini “öyrənmə modelinin açarı” kimi qiymətləndirmək olar. Öyrənmə və tədris yanaşmasının seçilməsində ən mühüm amil onun yaş qrupuna uyğun gələn psixomotor və koqnitiv bacarıqlarının inkişafını dəstəkləyən “məqsədinə uyğun” olmasıdır. Müəllimlər müxtəlif təlim məqsədlərinə və fərdi dərs nəticələrinə, eləcə də şagirdlərin müxtəlif ehtiyaclarına və öyrənmə üslublarına nail olmaq üçün müxtəlif yanaşma və strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Coğrafiyanın tədrisi prosesində istifadə edilən öyrənmə strategiyalarının hər biri geniş tətbiq imkanlarına malikdir. XXI əsrdə əmək bazarı və sosial mühit üçün zəruri olan bilik, bacarıq və səriştələri formalaşdırmaq məqsədilə coğrafiya fənninin effektiv tədrisi üçün bir-biri ilə əlaqəli dörd yanaşma təqdim edilir.

Kəşfetmə

Tədqiqat

Tətbiqetmə

Təqdimetmə

1. Coğrafiyanın tədrisində kəşfetmə təkcə mətn və mətndənkənar komponentlərin təhlili prosesində deyil, kartoqrafik təsvirlərlə iş, statistik rəqəmlərin təhlili, çöl təcrübələri, məhəldə aparılan praktik işlər, sosial sorğular və s. zamanı inkişaf etmək imkanlarına malikdir. Kəşfetmə təcrübəsi insana problemlərin həllində tələb olunan məlumatı daha asan yolla əldə etməyi öyrədir.

2. Coğrafiyanın tədrisində tədqiqat strategiyası təhsilalanlarda aşağıdakı dörd qabiliyyətin birlikdə inkişaf etməsinə imkan verir: a) problem qoymaq, b) məlumat toplamaq, c) təhlil etmək, d) qərar vermək. Tədris prosesində tədqiqat strategiyası müəllim və şagirdin birgə fəaliyyətinin ən aktiv fazasıdır.

3. Coğrafiyanın tədrisində tətbiqetmə imkanları digər fənlərlə müqayisədə daha yüksək olub coğrafi informasiyanın interpretasiyası, yəni bir formadan digərinə çevrilməsi (coğrafi informasiyaların şəkillər, sxemlər vasitəsilə təsvir edilməsi, statistik rəqəmlərin və ya sorğu materiallarının təhlil edilərək qrafik, diaqramlara çevrilməsi və ya əksinə, rəqəm göstəriciləri əsasında kartoqrafik təsvirlərin çəkilməsi və ya coğrafi mətnlərin yazılması və s.) ilə ifadə olunur. Tətbiqetmə strategiyası tədris prosesində öyrənilən nəzəri biliklərin praktik olaraq real həyata keçirilməsidir.

4. Coğrafiya fənninin tədrisində təqdimetmə “nəyin”, “nə üçün” və “necə” nümayiş etdirilməsi prosesidir. Təqdimetmə imkanları şifahi nitq və esse ilə məhdudlaşmır. Coğrafiyanın tədrisində təqdimetmə prosesi qrafik və sxemlər, xəritə və digər kartoqrafik təsvirlər, şəkil və yazılı coğrafi mətnləri, animasiya, video, slayd və s. vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Təqdimetmə bilik və bacarıqların nümayiş etdirilməsi prosesi olub təhsilalanların özünə inamının, potensial qabiliyyətlərinin nümayiş etdirilməsinə imkan verir.

Şagirdlərin konkret təlim məqsədlərinə çatmasına kömək etmək üçün qəbul edilmiş pedaqoji strategiyalar şagirdlərin gündəlik həyatına mümkün qədər uyğunlaşdırılmalıdır ki, coğrafiyanı maraqlı, aktual, vacib fənn və elm kimi öyrənsinlər. Coğrafiya dərslərində geniş istifadə olunan bir sıra tədris və pedaqoji fəaliyyətlər aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

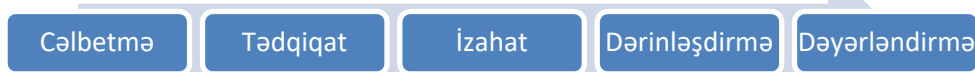
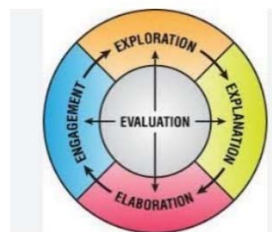
Birbaşa təlim (<i>Direct instruction</i>)	İzahat (<i>Explanation</i>) Nümayiş (<i>Demonstration</i>) Video nümayişlər (<i>Video shows</i>)
İnteraktiv təlim (<i>Interactive teaching</i>)	Müəllim sorğu-sualı (<i>Teacher questioning</i>) Sınıf və ya qrup müzakirəsi (<i>Whole-class or group discussion</i>) Ekskursiyalar (<i>Visits</i>) İKT və multimediyadan istifadə (<i>Use of ICT and multimedia packages</i>)
Fərdiləşdirmə (<i>Individualisation</i>)	Anlayış xəritələrinin tərtib olunması (<i>Constructing concept maps</i>) Öyrənmək üçün oxuma (<i>Reading to learn</i>) Məlumatın axtarılması (<i>Information searching</i>) Öyrənmə qeydlərinin aparılması (<i>Writing learning journals/ notetaking</i>)
Araşdırma (<i>Inquiry</i>)	Problem həlletmə (<i>Problem solving</i>) Elmi araşdırma (<i>Scientific investigation</i>) Çöl tədqiqatı və ya praktik iş (<i>Fieldwork/Practical work</i>) Simulyasiya və modelləşdirmə (<i>Simulation and modelling</i>)
Müştərək öyrənmə (<i>Co-construction</i>)	Müzakirə (<i>Discussion forums</i>) Rollu oyunlar (<i>Role-play</i>) Debatlar (<i>Debates</i>) Layihə işləri (<i>Project work</i>)

5E modeli və mövzuların strukturu

5E modeli 1997-ci ildə məşhur amerikalı pedaqoq, professor Rocer Baybi tərəfindən təklif edilmişdir. 5E modeli beşmərhləli konstruktiv təlim modelidir (təlim yanaşması): *Engage* (cəlb etmə), *Explore* (tədqiqat), *Explain* (izahat), *Elaborate* (dərindənəşdirmə) və *Evaluate* (dəyərləndirmə).

Bu mərhələlər şagirdlərin əvvəlki biliklərinin səfərbər edilməsinə, öz ideyalarının “kəşflər” və fəaliyyət əsaslı təlim vasitəsilə əlaqələndirilməsinə, intuitiv olaraq çox çətin kəşf edilən anlayışların şagirdlərə təqdim edilməsinə, biliklərin praktik tətbiqinə əsasən təlim imkanı verilməsinə yönəlmişdir.

5E təlim modelinin reallaşdırılma ardıcılığını sxematik olaraq belə təsvir etmək olar:

Cəlb etmə və ya motivasiya (*Engagement*) – bu mərhələdə müəllim öyrənilən materialı şagirdlərin əvvəlki təcrübələri və anlayışları ilə əlaqələndirir. Müəllim şagirdlərin biliklərindəki boşluqları müəyyən etməlidir. Bu zaman o, yanlış fikirlərə diqqəti cəlb edir, lakin hələ onları düzəltmir. Bu mərhələnin sonunda şagirdlərdə öyrənilən materiala marağın oyanması və mövzunu daha ətraflı öyrənməyə hazır olmaları çox vacibdir.

Tədqiqat (*Exploration*) – bu mərhələdə müəllim şagirdlərə praktik fəaliyyət təklif edir. Şagirdlər problemi araşdırır və real suallar verməyə, fərziyyələr hazırlayıb sınaqdan keçirməyə başlayırlar. Mövzunun əsas anlayışları müəyyən edilir və şagirdlər onları yoxlamaq üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirirlər. Bu mərhələdə şagirdlərin qruplarda birgə işləməsi və tədqiqatlarının nəticələri üzərində düşünməyə vaxt tapması nəzərdə tutulur. Müəllim hələ birbaşa göstəriş vermir, amma şagirdləri tədqiqata əsaslanan suallara istiqamətləndirir. Suallar verilərkən cavablar hələ axtarılmır.

İzah (*Explanation*) – şagirdlər əvvəllər əldə etdikləri bilikləri təlim zamanı qazandıqları təcrübə ilə əlaqələndirirlər. Müəllim anlayışları izah edir, şagirdlər isə araşdırmalar aparır və əldə etdikləri yeni biliklər əsasında nəticə çıxarırlar.

Dərindənəşdirmə (*Elaboration*) – şagirdlər öyrəndiklərini yeni vəziyyətlərdə (situasiyalarda) tətbiq edirlər. Müəllim yeni suallar qoyur və şagirdlərə cavab axtarmaq imkanı verir. Bu zaman konkret mövzular üzrə biliklər şagirdlərin şüurunda ümumiləşməyə və dərindənəşməyə başlayır.

Dəyərləndirmə (*Evaluation*) – şagirdlərin öyrənmə prosesi qiymətləndirilir. Onlar tapşırıqları yerinə yetirməklə bildiklərini nümayiş etdirirlər. Şagirdlər öyrəndikləri elmi anlayışların başa düşülməsinə dair yazılı və ya şifahi sübut təqdim edə bilirlər. Müəllim işin nəticələrindən istifadə edərək öyrənmənin tamamlanmış mərhələsini qiymətləndirir. Onlar şagirdlərin kurs boyu aşkar edilmiş yanlış təsəvvürlərini təhlil edir və düzəldilməsini təmin edirlər.

Mərhələnin adı	Mərhələnin məqsədi və təsviri	İstifadə oluna bilən təlim strategiyaları və tövsiyələr
1. Cəlb etmə (<i>Engage</i>)	• şagirdlərin fikirlərini mövzuya cəlb etmək; • bir neçə seçilmiş şagirdin deyil, sinifdə olan bütün şagirdlərin ünsiyyəti üçün şərait yaratmaq; • yeni biliklərin ötürülməsini asanlaşdırmaq üçün əvvəl qazanılmış bilik və anlayışları yada salmaq, diqqəti onlara yönəltmək; • yeni bilikləri əvvəlki biliklər üzərində qurmaq.	• BBİÖ cədvəlinin “Bilirik” sütunu; • şagirdlərə açıq-qapalı suallarla müraciət etmək; • sualları cavablandırmaq üçün “Düşün–yoldaşınla müzakirə et – fikirini bölüş” strategiyası vasitəsilə ümumi söhbət imkanı yaratmaq; • şagirdləri müşahidə etmək; • məzmun və anlayışlarla bağlı vizual materialların təqdim edilməsi; • şagirdlərin ilkin biliklərini nümayiş etdirmək üçün kiçik tapşırıqların yerinə yetirilməsi; • “texnologiya ilə təkbətək”, məsələn, qrafik kalkulyator, interaktiv lövhə, veb-sayt və s. texnologiyalardan istifadə etmək.

2. Tədqiqat (Explore)	• müşahidə aparmaq; • verilənlərin və kəmiyyətlərin qeyd edilməsi; • təcrübə aparmaq, qrafik və diaqramlar qurmaq; • işin yekununu şərh etmək və nəticə çıxarmaq.	• şagirdlərə açıq-qapalı sualların verilməsi; • şagirdlər tərəfindən verilənlərin şərh və təhlil edilməsi; • şagirdlərdən nümayiş etdirilən təcrübələrin proqnozlarının soruşulması; • şagirdlərin suallar verməsi; • təcrübə və araşdırma zamanı məlumatların toplanması; • qruplarla <i>fəaliyyət</i> tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi; • tədqiqatı sona çatdırmaq üçün “ziqzaq” üsulu ilə materialın mənimsənilməsi; • şagirdlərin diaqram və qrafik qurması.
3. İzahat (Explain)	• yazılı və şifahi ünsiyyət; • yekun və nəticələr; • əsaslandırma.	• izahat və problem həllərinin təşkil edilməsi; • fikirlərin təsdiqi üçün arqumentlərin müəyyən edilməsi; • izahatların qeyd edilməsi; • şifahi icmal və izahat; • qeydlər və refleksiya jurnalı; • icmal və yekun nəticələr daxil olan layihələr; • məlumatın qəbul edilməsi, dəyərləndirilməsi və ötürülməsi; • yeni informasiyaların verilməsi.
4. Dərinləşdirmə (Elaborate)	• bir anlayışdan digərinə keçid; • bir mövzudan digərinə keçid; • qazanılan biliklərin müxtəlif situasiyalarda tətbiqi.	• təcrübələrlə bağlı sualların və yeni biliklərin tətbiqini tələb edən dəyərləndirmələr; • nəticələrin real həyatı situasiyalara tətbiq olunması; • tapşırıqlar vasitəsilə yeni məlumatların təkmilləşdirilməsi; • şagirdlərin öyrəndiklərini tətbiq edə biləcəkləri məsələlər qurması; • şagirdlərin yeni mənimsədikləri biliklərdən istifadə edərək həyatı situasiyalara aid məsələlər həll etməsi; • elmin xüsusi sahələrinə aid elmi-publisistik ədəbiyyatla tanışlıq; • mövzuda əldə edilən bacarıqların müxtəlif sahələrə aid məsələlərə tətbiq edilməsi.
5. Dəyərləndirmə (Evaluate)	• formativ qiymətləndirmə; • summativ qiymətləndirmə.	• “<i>Fəaliyyət</i>” tapşırıqlarının icrası zamanı şagirdlərin özlərinin və müəllimin şərhləri; • refleksiya zamanı şagirdlərə belə suallar verilə bilər: – Bu gün nələri öyrəndiniz? – Hansı məsələlər sizin üçün aydın olmadır? – Bugünkü dərslə 3 əsas məqamını qeyd edin. – Bugünkü dərslə əsas mənasını 2-3 cümlə ilə şərh edin. – Mən (müəllim) sizə mövzunu anlamaqda hansı köməklikləri göstərə bildim? – Mövzu ilə bağlı xoşunuza gələn 2 məqamı qeyd edin; • rubriklər.

Sizə təqdim edilən yeni “Coğrafiya” dərslinin strukturu beynəlxalq miqyasda geniş tətbiq olunan 5E metodikası əsasında hazırlanmışdır. Dərslərdəki hər bölmə bir neçə mövzudan və altmövzulardan ibarətdir. Hər bölmənin əvvəlində təbiətdən, gündəlik həyatdan və ya texnologiya sahəsindən onun məzmununu əhatə edən maraqlı nümunələr təqdim olunur. Bu səhifədə şagirdlərin ilkin bilikləri nəzərə alınmaqla suallar verilir və onlar müzakirəyə cəlb edilir. Bu onların bölməyə dair baza biliklərini yada salmağa və bölmədə öyrədiləcək mövzular haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir. Bölmələr mövzular içərisində “Dərsə başlarkən”, “İzahetmə”, “Dərinləşdirmə”, “Dəyərləndirmə”

şəklində reallaşdırılmışdır. Hər mövzuda “Cəlbətmə”(Engage) və “Tədqiqat” (Explore) mərhələləri “Dərsə başlarkən” başlığı altında birləşdirilmişdir. Digər mərhələlər isə ayrı-ayrı verilmişdir.

Dərsliyin tədrisi prosesində müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələrində aktual olan aşağıdakı coğrafi məqsədlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

Coğrafi bilik və bacarıqları formalaşdırmaq üçün təlimin təşkilinin yeni qeyri-ənənəvi metod və formalarının tətbiqi zəruridir. Təlim prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi müəllimin tədris prosesini müstəqil şəkildə necə planlaşdırmasından asılıdır. Bu planlaşdırma dərsin keyfiyyətinə bilavasitə təsir edir. Lakin bununla belə, fənnin tədrisində ən mühüm resurs dərslik olaraq qalır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindəki coğrafiya dərslikləri təhsilalanlarda XXI əsrin bacarıqları və yuxarıda sadalanan coğrafi məqsədlərə sahib olmaq niyyəti ilə tərtib olunur. Təqdim olunan dərslikdə də bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır.

1-ci BÖLMƏ. MƏKANİ TANIYAQ

1.1. MƏKAN

Harada yaşayırıq?

Coğrafi məkan necə fərqlənir?

Yaşadığınız məkan necə fərqlənir?

1.2. MƏKANIN MİQYASI

Məkanın miqyası fərqlənirmi?

Lokal məkandan qlobala məkana

Ölkəmizdən dünyaya

2-ci BÖLMƏ. MƏKANIN BƏLƏDÇİSİ

2.1. MƏKANIN TƏSVİR EDİLMƏSİ

Plan tərtib etmək üçün hansı biliklər tələb olunur?

Planın tərtib edilməsi

2.2. MƏKANIN KODLAŞDIRILMASI

Planetimiz necə təsvir edilir?

Dərəcə torunun elementləri

Xəritə necə tərtib edilir?

Xəritələr niyə müxtəlif rənglərdə çəkilir?

Müasir xəritələr necə tərtib edilir

Coğrafi informasiya sistemlərindən harada istifadə olunur?

3-cü BÖLMƏ. ÇÖL TƏDQIQATI

3.1. ƏRAZİDƏ TƏDQIQAT

Çöl tədqiqatı nədir?

Tədqiqat çantanız varmı?

Məktəb ərazisində çöl tədqiqatını necə aparmaq olar?

4-cü BÖLMƏ. KAINATI SEYR EDİRƏM

4.1. NƏ ÜÇÜN SƏMA CİSİMLƏRİNƏ MARAQ GÖSTƏRİRİK?

Səmanı seyr edərkən nələri görürük?

Yerin öz oxu ətrafında hərəkəti

Yerin Günəş ətrafında hərəkəti

Ay

Çin mütəxəssislərinin uğurları

5-ci BÖLMƏ. TƏBİƏTİ KƏŞF EDİRƏM

5.1. TƏBİƏTDƏKİ MÜXTƏLİFLİK

Yer kürəsinin təbii mənzərəsi

Təbiətdə hansı komponentlər var?

Təbii komponentlər fərqli mənzərələr yaradır

5.2 TƏBİƏT BİR SİSTEMDİR

Təbii sistemin formalaşması

Fotosintezin coğrafiyası

Manqr meşələri lokal təbii sistemdir

6-cı BÖLMƏ. YURDUMUZUN TƏBİƏTİNƏ SƏYAHƏT

6.1. ÖLKƏMİZİN TƏBİƏTİNİ TANIYAQ

Təbiətimizin zənginlikləri

Azərbaycan təbiətinin formalaşması

Şirvan qoruğu nə üçün yaradıldı?

7-ci BÖLMƏ. DÜNYA BİZİM EVİMİZDİR!

7.1. YER KÜRƏSİNİN SOSIAL MƏNZƏRƏSİ

Sosial həyat nədir?

Fərdlər sosial həyatın əsasıdır

Ailə kiçik dövlətdir

Cəmiyyət sosial həyatın əsas hissəsidir

Dövlət cəmiyyətin siyasi qurumudur.

Novruz şənlikləri

7.2. CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA QURUMLARIN ROLU

İş mühiti və sosial həyat

Qeyri-hökumət təşkilatları

Şirkətlərin sosial həyatdakı rolu

7.3. LOKAL VƏ QLOBAL ƏLAQƏLƏR

Vətəndaşın vəzifələri

Milli məsuliyyət hissi

Dünya həqiqətən də böyükdürmü?

Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə münasibətləri

VI sinif coğrafiya fənni üzrə məzmun standartları

1. MÖVQE VƏ MƏKAN

Şagird:

6-1.1. Məkanı miqyasına görə coğrafi cəhətdən izah edir

6-1.1.1. "Məkan" anlayışını izah edir.

6-1.1.2. Məkanın təbii və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini təyin edir.

6-1.1.3. Məkanı miqyasına görə qruplaşdırır.

6-1.1.4. Müxtəlif miqyasa malik ərazilər arasındakı əlaqələri izah edir.

6-1.1.5. Yaşadığı yerin əsas coğrafi xüsusiyyətlərini izah edir.

6-1.1.6. Azərbaycanın əsas coğrafi xüsusiyyətlərini izah edir.

6-1.1.7. Dünyanın əsas coğrafi xüsusiyyətlərini izah edir.

6-1.2. Məkanı tanımaq üçün xəritələrdən istifadə edir.

6-1.2.1. Xəritənin əsas elementlərini və növlərini tanıyır.

6-1.2.2. Məkana dair xəritə biliklərini qruplaşdırır.

6-1.2.3. Məkana dair biliklərə əsasən sadə formada xəritə tərtib edir.

6-1.2.4. CİS-dən istifadə metodlarını şərh edir.

6-1.3. Məkanı coğrafi nöqteyi-nəzərdən dəyərləndirir.

6-1.3.1. Məkanı anlamaq üçün çöl tədqiqatlarının əhəmiyyətini şərh edir.

6-1.3.2. Çöl tədqiqatlarının nəticələrini təqdim edir.

2. TƏBİİ SİSTEMLƏR

Şagird:

6-2.1. Günəş sisteminin xüsusiyyətlərini izah edir.

6-2.1.1. Qalaktika, ulduzlar və planetlərin xüsusiyyətlərini təsvir edir.

6-2.1.2. Yer kürəsinin Günəş sistemində mövqeyinin və hərəkətlərinin təbiətə təsirini izah edir.

6-2.2. Təbiəti və onu əmələ gətirən amilləri izah edir.

6-2.2.1. Təbiəti və ətraf mühiti izah edir.

6-2.2.2. Təbii komponentlərin xüsusiyyətlərini izah edir.

6-2.2.3. Təbii komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsini şərh edir.

6-2.3. Azərbaycan təbiətinin əsas xüsusiyyətlərini izah edir.

6-2.3.1. Azərbaycanın təbii komponentlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah edir.

6-2.3.2. Azərbaycanın təbii komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini izah edir.

3. BƏŞƏRİ SİSTEMLƏR

Şagird:

6-3.1. Cəmiyyəti formalaşdıran amilləri təhlil edir.

6-3.1.1. Sosial həyatı və onu əmələ gətirən amilləri izah edir.

6-3.1.2. Fərdin cəmiyyətdəki və təbiətdəki rolunu və məsuliyyətlərini nümayiş etdirir.

6-3.1.3. Azərbaycanda sosial həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun yaşamağı izah edir.

I YARIMİL ÜZRƏ PLANLAŞDIRMA

Mövzu №	Mövzu	Məzmun (altstandartlar)	Saatlar
BÖLMƏ-1. Məkanı tanıyaq			
1.1	Məkan	6-1.1.1, 6-1.1.2, 6-1.1.5	1
	• Harada yaşayırıq?	6-1.1.1, 6-1.1.2	1
	• Coğrafi məkan necə fərqlənir?	6-1.1.2	1
	• Yaşadığınız məkan necə fərqlənir?	6-1.1.2, 6-1.1.5	1
1.2	Məkanın miqyası	6-1.1.3, 6-1.1.4, 6-1.1.6, 6-1.1.7	1
	• Məkanın miqyası fərqlənirmi?	6-1.1.4	1
	• Lokal məkandan qlobala məkana	6-1.1.3, 6-1.1.4	1
	• Ölkəmizdən dünyaya	6-1.1.6, 6-1.1.7	1
	Ümumiləşdirici dərs		1
	KSQ-1		1
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ		10
BÖLMƏ-2. Məkanın bələdçisi			
2.1	Məkanın təsvir edilməsi	6-1.2.1, 6-1.2.2, 6-1.2.3	1
	• Plan tərtib etmək üçün hansı biliklər tələb olunur?	6-1.2.2, 6-1.2.3	2
	• Planın tərtib edilməsi	6-1.2.3	1
2.2	Məkanın kodlaşdırılması	6-1.2.1, 6-1.2.2, 6-1.2.3, 6-1.2.4	1
	• Planetimiz necə təsvir edilir?	6-1.2.3	1
	• Dərəcə torunun elementləri	6-1.2.1, 6-1.2.2	1
	• Xəritə necə tərtib edilir?	6-1.2.3	1
	• Xəritələr niyə müxtəlif rənglərdə çəkilir?	6-1.2.3	1
	• Müasir xəritələr necə tərtib edilir?	6-1.2.4	1
	• Coğrafi informasiya sistemlərindən harada istifadə olunur?	6-1.2.3, 6-1.2.4	1
	Ümumiləşdirici dərs		1
	KSQ-2		1
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ		13
BÖLMƏ-3. Çöl tədqiqatı			
3.1	Ərazidə tədqiqat	6-1.3.1, 6-1.3.2	1
	• Çöl tədqiqatı nədir?	6-1.3.1, 6-1.3.2	1
	• Tədqiqat çantanız varmı?	6-1.3.2	1
	• Məktəb ərazisində çöl tədqiqatını necə aparmaq olar?	6-1.3.1, 6-1.3.2	1
	Ümumiləşdirici dərs		1
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ		5
BÖLMƏ-4. Kainatı seyr edirəm			
4.1	Nə üçün səma cisimlərinə maraq göstəririk?	6-2.1.2	1
	• Səmanı seyr edərkən nələri görürük?	6-2.1.2	1
	• Yerin öz oxu ətrafında hərəkəti Yerin Günəş ətrafında hərəkəti	6-2.1.1	1
	• Ay. Çin mütəxəssislərinin uğurları	6-2.1.2	1
	Ümumiləşdirici dərs		1
	KSQ-3		1
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ		6
	I YARIMİL ÜZRƏ CƏMİ		34

II YARIMİL ÜZRƏ PLANLAŞDIRMA

Mövzu №	Mövzu	Məzmun (altstandartlar)	Saalar
BÖLMƏ-5. Təbiəti kəşf edirəm			
5.1	Təbiətdəki müxtəliflik	6.2.2.1., 6.2.2.2., 6.2.2.3.	1
	• Yer kürəsinin təbii mənzərəsi	6.2.2.1	1
	• Təbiətdə hansı komponentlər vardır?	6.2.2.2	1
	• Təbii komponentlər fərqli mənzərələr yaradır	6.2.2.2	1
5.2	Təbiət bir sistemdir	6.2.2.3	1
	• Təbii sistemin formalaşması	6.2.2.3	1
	• Fotosintezin coğrafiyası	6.2.2.1, 6.2.2.2, 6.2.2.3	1
	• Mənzərə meşələri lokal təbii sistemdir	6.2.2.1, 6.2.2.2, 6.2.2.3	1
	Ümumiləşdirici dərs		1
	KSQ-1		1
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ		10
BÖLMƏ-6. Yurduumuzun təbiətinə səyahət			
6.1	Ölkəmizin təbiətini tanıyaq	6.2.3.1	1
	• Təbiətimizin zənginlikləri	6.2.3.1	1
	• Azərbaycan təbiətinin formalaşması	6.2.3.2	1
	• Şirvan qoruğu niyə yaradıldı?	6.3.3.1, 6.2.3.2	1
	Ümumiləşdirici dərs		1
	KSQ-2		1
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ		6
BÖLMƏ-7. Dünya bizim evimizdir!			
7.1	Yer kürəsinin sosial mənzərəsi	6.3.1.1	1
	• Sosial həyat nədir?	6.3.1.1	1
	• Fərdlər sosial həyatın əsasıdır	6.3.1.2	1
	• Ailə kiçik dövlətdir	6.3.1.2	1
	• Cəmiyyət sosial həyatın əsas hissəsidir	6.3.1.1	1
	• Dövlət cəmiyyətin siyasi qurumudur.	6.3.1.2	1
	• Novruz şənlikləri	6.3.1.1, 6.3.1.2	1
7.2	Cəmiyyətin inkişafında qurumların rolu	6.3.1.3	1
	• İş mühiti və sosial həyat	6.3.1.3	1
	• Qeyri-hökumət təşkilatları	6.3.1.3	1
	• Şirkətlərin sosial həyatdakı rolu	6.3.1.3	1
7.3	Lokal və global əlaqələr	6.3.1.3	1
	• Vətəndaşın vəzifələri	6.3.1.3	1
	• Milli məsuliyyət hissi	6.3.1.3	1
	• Dünya həqiqətən də böyükdürmü?	6.3.1.1, 6.3.1.2, 6.3.1.3	1
	• Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə münasibətləri	6.3.1.1, 6.3.1.2., 6.3.1.3	1
	Ümumiləşdirici dərs		1
	KSQ-3		1
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ		18
	II YARIMİL ÜZRƏ CƏMİ		34

ŞAGİRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Qiymətləndirmə müxtəlif üsullardan istifadə etməklə təhsilalanların nailiyyətlərinin ölçülməsini və onların fənn kurikulumunda nəzərdə tutulan təlim nəticələrinə nə dərəcədə nail olduqlarını əks etdirir. Bu, tədris fəaliyyətinin zəruri və ayrılmaz hissəsidir, ardıcıl və sistemli xarakter daşıyır.

Qiymətləndirmənin ən mühüm rolu öyrənməyə stimül yaratmaq və şagirdlərin inkişafını izləməkdir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi etibarlılıq, uyğunluq, çeviklik və şəffaflıq prinsipləri əsasında təmin edilir. Coğrafiya fənni üzrə qiymətləndirmələr təhsilalanların aşağıdakı bacarıqlarını qiymətləndirmək məqsədi daşıyır:

- coğrafiyaya dair faktları, anlayışları və prinsipləri, kurikulumun müxtəlif mövzuları arasında əlaqələri xatırlamaq və başa düşmək;
- hadisələri və prosesləri izah etmək, problemləri həll etmək üçün coğrafi bilikləri, anlayışları və prinsipləri tətbiq etmək;
- fərziyyələr (hipotezlər) formalaşdırmaq, onların təsdiqi üçün çöl tədqiqatı kimi praktik bacarıqlar nümayiş etdirmək;
- verilənləri müxtəlif formalarda, məsələn, cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, sxemlər, illüstrasiyalar şəklində təqdim etmək, onları bir formadan digərinə çevirmək;
- diaqramlar, fotosəkillər, sxemlər və qrafik şəklində verilən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət məlumatlarını təhlil və şərh etmək, məntiqi çıxarışlar və müvafiq nəticələr çıxarmaq;
- sübutları və faktları qiymətləndirmək, səhvləri aşkarlamaq;
- ideyalar irəli sürmək; ideyaları sintez və kommunikasiya etmək, məlumatları aydın, dəqiq, məntiqi seçmək və çatdırmaq;
- coğrafiyanın gündəlik həyata tətbiqi və müasir dünyaya verdiyi töhfələr haqqında anlayışları nümayiş etdirmək;
- fərdə, cəmiyyətə və ətraf mühitə təsir edən məsələlərlə bağlı təkliflər vermək və mühakimə yürütmək.

Coğrafiya fənnində bilik və bacarıqların aşağıdakı əsas qiymətləndirmə növləri ayırd edilir:

- *Diaqnostik* qiymətləndirmə tədris ilinin əvvəlində və ya hər bir bölmənin əvvəlində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının, eləcə də maraq və motivasiyasının ilkin qiymətləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Eyni zamanda müəllimlərə tədrisə başlamazdan əvvəl fənn üzrə şagirdlərin cari biliklərini, onların bacarıq və qabiliyyətlərini müəyyən etməyə və yanlış təsəvvürləri aradan qaldırmağa kömək edir.
- *Formativ* qiymətləndirmə şagirdlərin coğrafiya fənni kurikulumunda müəyyən edilmiş təlim nəticələrinin mənimsənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətinə nəzarət etmək, bu prosesdə qarşıya çıxan çətinlikləri müəyyən etmək və aradan qaldırmaq məqsədilə həyata keçirilir. Eyni zamanda tədris prosesi zamanı nailiyyətlərin və ya geriləmələrin izlənilməsinə dair əks əlaqə və məlumat təqdim etməyə kömək edir.
- *Summativ* qiymətləndirmə coğrafiya fənni kurikulumunda təsbit edilmiş təlim nəticələrinin mənimsənilməsində şagird nailiyyətlərini müəyyən etmək məqsədilə aparılır. Eyni zamanda tədris başa çatdıqdan sonra şagirdlərin mənimsədiklərini tətbiq etmə qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olduqlarını aşkara çıxarmağa kömək edir.

Qiymətləndirmə vasitələrinin və tapşırıqlarının hazırlanması

Qiymətləndirmənin iki əsas məqsədini, yəni “öyrənmə üçün qiymətləndirmə” və “öyrənmənin qiymətləndirilməsi”ni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. “Öyrənmə üçün qiymətləndirmə” öyrənmə və öyrətmə ilə bağlı rəy əldə etmək və bunun sayəsində öyrənməni daha təsirli etmək və tədris strategiyalarında hər hansı zəruri dəyişiklikləri tətbiq etmək üçün istifadə olunur. Bu tip qiymətləndirmə **diaqnostik qiymətləndirmə** adlandırılır, çünki onun məqsədi öyrənmə və tədris mühitini formalaşdırmaq və ya hazırlamaqdır.

Formativ qiymətləndirmə gündəlik aparılmalıdır və adətən, öyrənmənin kiçik “parçalarına” diqqət yetirməyi tələb edir. Formativ qiymətləndirmələr şagirdlərin öyrənmədəki çətinliklərini müəyyən etməyə və onların coğrafi anlayışlardakı fundamental bazalarını möhkəmləndirməyə xidmət edir.

“Öyrənmənin qiymətləndirilməsi” öyrənmədə irəliləyişin ölçülməsi ilə əlaqədardır və **“summativ və ya ümumi qiymətləndirmə”** adlanır, çünki bu, öyrənmənin nə dərəcədə baş verdiyinin yekunlaşdırılmasından ibarətdir. Summativ qiymətləndirmə, adətən, əhəmiyyətli tədris dövrünün sonunda (məsələn, bölmənin, yarımilin sonunda) həyata keçirilir və öyrənmənin daha böyük “hissələrini” nəzərdən keçirir. Summativ qiymətləndirmələr proqramların və sinif təcrübələrinin ümumi effektivliyini müəyyən etmək, müxtəlif kontekstlərdə şagirdlər tərəfindən anlayış və tətbiqi genişləndirmək üçün kurikulumun və tədris yanaşmalarının uyğunlaşdırılması üçün mühüm vasitədir. Şagirdlərin bilik və bacarıqlar üzrə səriştələrə yiyələnməsinin qiymətləndirilməsi prosesi həm formativ, həm də summativ məqsədlər üçün mümkün qədər etibarlı və dəqiq olmalıdır. Qiymətləndirmə üzrə tapşırıqlar tərtib edilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Müvafiq qiymətləndirmə tapşırıqlarının hazırlanmasını istiqamətləndirmək və daha yaxın uyğunluğu təmin etmək üçün qiymətləndirmə məqsədləri təlim məqsədləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır.
2. Anlayış və bacarıqların yoxlanılması üçün hazırlanan qiymətləndirmə tapşırıqları aydın və birmənalı olmalıdır.
3. Qiymətləndirmə tapşırıqlarının hazırlanması zamanı təhsilənlərin profilləri nəzərə alınmalıdır.
4. Hazırlanmış tapşırıqlar vaxtaşırı nəzərdən keçirilməli, onların münasib və etibarlı olmasını təmin etmək üçün təkmilləşdirilməlidir.
5. Qiymətləndirmələr və imtahanlar bütün şagirdlərin qabiliyyət və bacarığını nəzərə almalıdır (inklüzivlik).
6. Qiymətləndirmələr və imtahanlar ədalətli və qərəzsiz olmalıdır. Ədalətlik eyni zamanda qiymətləndirmələrin hər bir şagirdin coğrafiya fənni üzrə fəaliyyətinin etibarlı ölçüsünü təmin edir.

BÖLMƏ VƏ MÖVZULAR ÜZRƏ TÖVSIYƏLƏR

1-ci BÖLMƏ

MƏKANI TANIYAQ

Mövzu №	Adı	Saat	Dərslik (səh.)	İş dəftəri (səh.)
Mövzu 1.1	MƏKAN	1	10	4
	Harada yaşayırsınız?	1	12	5
	Coğrafi məkan necə fərqlənir?	1	14	7
	Yaşadığınız məkan necə fərqlənir?	1	16	
Mövzu 1.2	MƏKANIN MİQYASI	1	18	9
	Məkanın miqyası fərqlənirmi?	1	20	10
	Lokal məkandan qlobal məkana	1	22	12
	Ölkəmizdən dünyaya	1	24	
	Ümumiləşdirici dərs	1	26	13
	KSQ	1		
	CƏMİ	10		

Bölmənin qısa icmalı

Məkan coğrafiyanın əsas anlayışlarından biridir. Bu bölmədə məkan müxtəlif aspektlərdən izah edilmişdir. Belə ki, məkanın növləri, onun xüsusiyyətləri və miqyasına görə fərqlənməsi müxtəlif nümunələrlə verilmişdir. Bölmədə səma cisimlərindən Yer kürəsindəki obyektlərə qədər hər bir cismin özünəməxsus yerinin olması və fərqli xüsusiyyətlərə malik olması ətraflı izah edilmişdir. Məkanın miqyasına görə dəyişməsi ölkəmizin timsalında təbii, sosial və iqtisadi nöqteyi-nəzərdən təsvir olunmuşdur.

Bölməyə giriş

Bölmənin giriş səhifəsində ümumi başlıq və bölmədəki mövzularla əlaqəli, əvvəlki biliklərə əsaslanan bir sual verilmişdir.

- Yaşadığınız məkanı necə tanıyırsınız?

– *Bu suala cavab verərkən şagird yaşadığı ünvanı, həyat və ya binanı, yaxınlıqda yerləşən park, məktəb, meşə və s. obyektləri sadalaya bilər. Şagirdlərin mövzu ilə bağlı məlumatlı olub-olmadığını müəyyən etmək üçün suala müxtəlif cavabların verilməsi qəbul ediləndir.*

Bu hissədə şəkil, mətn və sualların kompleks şəkildə təhlil olunması vacibdir. Şəkildə şagirdlərin mövzu ilə daha asan əlaqə yaratması üçün gündəlik həyatda istifadə olunan taksi nümunəsi təsvir olunmuşdur. Şagirdlər əvvəlcə şəkil üzərində təhlil aparır, sonra isə nəticələri əsas məzmunla əlaqələndirirlər. Şəkilin təhlil olunması üçün şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət etmək olar:

- Şəkildə nə təsvir olunmuşdur?
- *Taksi, sürücü, naviqasiya cihazı, yol, tıxac, hətta sürücünün avtomobili sağdan idarə etməsi.*
- Taksi sifariş etməsinizmi?

– *Şagirdlər bu suala “Bəli” və ya “Xeyr” deyər cavab verə, yaxud taksini başqası sifariş edərkən gördüklərini söyləyə bilərlər.*

- Taksini necə sifariş etməsiniz?
- *Telefonla, sifariş etdikdən müəyyən vaxt sonra taksi gəlmişdir.*

Şagirdlər şəkil üzərindəki sual-cavabdan sonra mətni oxuyub “Taksini necə sifariş etməsiniz?” sualının cavabı ilə qarşılaşdıra bilərlər. Verilən sualların cavabı bölmənin ümumi məqsədini əhatə edir.

- Taksi sifariş edərkən sürücüyə hansı məlumatı vermək lazımdır?
- *Gedəcəyiniz yerin ünvanını.*
- Sürücünün “Hara gedəcəksiniz?” sualına cavab vermək üçün sizdə hansı məlumatlar olmalıdır?
- *Fərqli yer nəzərdə tutulur. Burada obyektlərin fərqli məkanda yerləşə bilməsinə işarə olunur.*
- Yolboyu hansı təbii, sosial-iqtisadi obyektlər ola bilər?
- *Təbii obyektlər: meşə, dağ, çay, ovalıq. Sosial-iqtisadi obyektlər: bina, məktəb, park, market və s.*
- Yaşadığınız yeri necə təsvir edərdiniz?

– *Şagird yaşadığı ərazinin şəhər və ya kənd olduğunu, həmin ərazidə yerləşən təbii və sosial-iqtisadi obyektləri sadalaya bilər.*

Mövzu 1.1

MƏKAN

- Dərslik: səh. 10
- İş dəftəri: səh. 4

Altstandartlar	6-1.1.1. "Məkan" anlayışını izah edir. 6-1.1.2. Məkanın təbii və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini təyin edir. 6-1.1.5. Yaşadığı yerin əsas coğrafi xüsusiyyətlərini izah edir.
Təlim məqsədləri	"Məkan" anlayışını izah edir. Məkanda yerləşən təbii və sosial-iqtisadi obyektləri müəyyənləşdirir. Məkanı xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır. Yaşadığı məkanı təhlil edir.
XXI əsr bacarıqları	Yaradıcılıq, tənqidi düşüncə, qlobal savadlılıq, problem həlletmə
Köməkçi vasitələr	Plan, təbiətə və şəhərə aid şəkillər, internet, "ağıllı" lövhə
Elektron resurslar	https://www.pexels.com/search/national%20geographic/ https://www.nationalgeographic.com/travel/article/nature-photography https://education.nationalgeographic.org/resource/urban-area/

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən. Məkan

İzahetmə. Harada yaşayırsınız?
Coğrafi məkan necə fərqlənir?

Dərinləşdirmə. Yaşadığınız məkan necə fərqlənir?

Dəyərləndirmə. Məkanın xüsusiyyətləri və Bakı şəhərinin təbii və sosial-iqtisadi obyektləri haqqında suallar

Qiymətləndirmə.

DƏRSƏ BAŞLARKƏN MƏKAN

Məkana aid maraqqoyatma və tədqiqat mərhələlərini yerinə yetirmək üçün Ağdam rayonu nümunə kimi seçilmişdir. Müəllim bu məkana aid mətn və təsvirləri şagirdlərlə birlikdə oxuyub onlara əlavə məlumatlar da verə bilər.

Qeyd. Burada məkana aid izah yoxdur. Rayon üzrə ümumi məlumatlar verilir və şagirdin müstəqil olaraq məkan-yer əlaqəsi haqqında nəticə çıxarması təmin olunur.

FƏALİYYƏT Suallar mətn və təsvirlərlə əlaqəli şəkildə müzakirə edilir.

1. Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsində (səh. 83) Ağdam rayonunun yerləşdiyi ərazini müəyyən edin.
– Xəritəyə əsasən Ağdamın yerləşdiyi ərazi və qonşu rayonların adlarını (Bardə, Ağcabədi, Xocavənd, Xankəndi, Kəlbəcər, Tərtər) sadalamaq olar.

2. Ağdamın baş planındakı şərti işarələrə əsasən şəhərin formalaşmasında hansı amillərin vacib olduğunu müəyyən edin.
– Şəhərin formalaşması üçün onun ərazisi, əhalisi, tarixi, şəhərdə yerləşən təbii və sosial-iqtisadi obyektlər mühüm amillərdir.

3. B təsvirinə əsasən sualları cavablandırın.

Qeyd. B təsvirində Ağdam rayonunun yeni baş planının bir hissəsi verilmişdir. Suallara bu plan əsasında cavab verilə bilər.

a) A şəklindəki bina B təsvirində hansı hərflə göstərilmişdir? (X, Y, Z)

– Şərti işarələr hissəsində rənglər vasitəsilə X, Y, Z obyektləri müəyyənləşdirilir. X – yaşayış zonası, Y – tarixi mərkəz, Z – ümumi istirahət zonası, yaşıllıqlar.

b) B təsvirində X,Y,Z hərfləri ilə işarələnmiş ərazi və məntəqələr nəyi ifadə edir?

– Hər bir obyektin özünəməxsus yerinin olduğu və fərqli xüsusiyyətlər daşdığı ifadə edilir.

4. B təsvirinə əsasən obyektlərdən bir neçəsini müəyyən edərək aşağıdakı cədvəli doldurun.

Təbii obyektlər	İnsanlar tərəfindən yaradılan obyektlər
meşə, göl	bina, muzey, məktəb, sənaye obyektləri

5. B təsvirinə əsasən suallara cavab verin.

a) Nə üçün məktəb Z nöqtəsində deyil, M nöqtəsində tikilmişdir?

– Məktəb binası şagirdlərin təhsil aldığı müəssisə olduğu üçün, adətən, şagirdlərin yaşadığı yerlərə yaxın ərazilərdə yerləşdirilməlidir. Z ərazisi isə meşə və yaşıllıq ərazidir. Təbii ərazi çirklənmə, şagirdlər isə marşrut və təhlükəsizliklə bağlı problemlərlə üzləşə bilərlər.

a) K məntəqəsində hansı obyekti yerləşdirərdiniz?

– Park, turizm zonası, göl kənarında sosial xidmətlər və s.

6. Ailə dialoqunu oxuyun və gəzinti turunu təsvir edin.

Qeyd. Səh.13-dəki “G” təsvirində bu mətn tamamlanmış olacaq. Ailə dialoqunda verilən mətnləri soldan sağa doğru oxuduqdan sonra suallar cavablandırılı bilər.

a) C şəklindəki tarixi abidə B planında hansı nöqtədə yerləşə bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

– Şərq, cənub, cənub-qərb, cənub-şərq istiqamətlərində hərəkət edilə bilər.

b) M nöqtəsindən abidələrə qədər olan yolda hansı obyektləri görə bilərsiniz?

– Meşə, göl, çoxmərtəbəli yaşayış evləri, tarixi mərkəz, Bayraq meydanı, Cümə məscidi, Pənahəli xanın imarəti.

7. İstirahət günü ailənizlə birlikdə gəzinti üçün haraya getmək istərdiniz?

a) Düşündüyünüz yer təbii məkandır, yoxsa insanlar tərəfindən yaradılmışdır?

– Təbii komponentlərə dağ, çay, meşə, göl və s., sosial-iqtisadi komponentlərə isə bina, yol, körpü, zavod və s. aiddir.

b) Gəzinti üçün niyə həmin yeri seçdiniz?

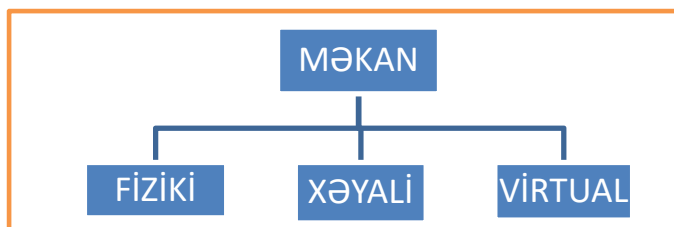
– Şagirdlərin cavablarına əsasən onların maraq göstərdiyi ərazi və obyektləri müəyyən edərək “məkan- yer” anlayışı ilə əlaqə qurula bilər.

İZAHETMƏ HARADA YAŞAYIRIQ?

Bu hissədə ilk öncə “məkan” anlayışını izah etmək, sonra isə tanış olan obyektlərdən nümunələr göstərmək olar. Coğrafiyada məkan təbii mühiti, onun əhatə dairəsini, müxtəlif xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlər arasındakı əlaqələri əhatə edən əsas anlayışdır. “Məkan” anlayışına kiçik bir obyektin yerləşdiyi ərazidən tutmuş iri ölçülərə malik ərazilərədək yerlər daxil ola bilər. Çalışma otağı kimi Yer kürəsi və Günəş sistemi də bir məkandır. Məkani sadə şəkildə “obyektlərin yeri”, “obyektlərin yerləşdiyi mühit” kimi izah edə bilərsiniz.

Qeyd. Şagirdlərin tanış olduğu yerlər nümunə verilərək “məkan” anlayışını şərh etmək tövsiyə edilir. Məsələn: şagirdlərin hər birinin oturduğu parta, oxuduğu sinif və məktəb, yaşadığı kənd, şəhər, ölkə və s.

Məkan 3 növ olur. Bu növləri aşağıdakı təsvir vasitəsilə lövhədə çəkərək şagirdlərlə sual-cavab aparıla bilər. Sual-cavab zamanı alınan cavablar birlikdə təhlil edilərək məkan növləri şərh olunur.

Fiziki məkanın maddi və ya toxuna bildiyimiz obyektlərin yerlərinə aid olan anlayış, xəyali məkanın mücərrəd, yəni ancaq düşüncələrimizdəki yerlərə aid anlayış, virtual məkanın isə müasir texnoloji avadanlıqlar vasitəsilə qurulmuş yerlərə aid olan anlayış olduğu qeyd edilir. Məkanın növlərini şəkillərlə izah edərək daha aydın şəkildə təqdim etmək olar.

FƏALİYYƏT Suallar mətn və təsvirlərlə əlaqəli şəkildə müzakirə edilir.

1. Məkani öz sözlərinizlə ifadə edin.

– Məkan təbii və sosial-iqtisadi obyektlərin yerləşdiyi yer və ya mühitdir.

2. A, B və C şəkillərinə əsasən suallara cavab verin.

Qeyd. Otaq, Yer kürəsi və Günəş sistemi müqayisə edilərək sualları cavablandırma bilərsiniz.

a) Şəkillərdəki məkanları ölçüsünə görə böyükdən kiçiyə doğru necə sıralamaq olar?

– *Günəş sistemi > Yer kürəsi > otaq.*

b) Şəkillərdəki məkanların formalarını (kub, kuboid, kürə və s.) barədə nə deyə bilərsiniz?

– *A = düzbucaqlı, B = kürə, C = kürə.*

c) Şəkillərdəki məkanların hər üçündə eyni vaxtda mövcud olmaq mümkündürmü? Fikrinizi əsaslandırın.

– *Bəli, şəkillərdə verilən məkanların biri digərində yerləşdiyi üçün eyni zamanda üçündə də mövcud olmaq mümkündür. Lakin eyniölçülü məkanlarda bu mümkün olmur, çünki bu zaman biz sadəcə bir məkanda ola bilirik. Məsələn, siz eyni zamanda həm çalışma otağınızda, həm də mətbəx otağında ola bilməzsiniz.*

3. D şəklinə əsasən suallara cavab verin.

a) Şəkildə hansı obyektlər təsvir edilmişdir?

– *Meşə, kənardə yerləşən çəmənlik ərazi və yüksək binalar.*

b) Onların hansı məkanlara aid olduğunu müəyyən edin.

– *Təbii və sosial-iqtisadi obyektlərin yerləşdiyi fiziki məkana aiddir.*

c) Şəklə necə ad verərdiniz?

– *“Təbii və sosial-iqtisadi məkan”, “Təbiət və insan”, “Fiziki məkan” və s.*

4. Verilmiş obyektləri yerləşdiyi məkanın xüsusiyyətinə görə qruplaşdırın.

<i>Təbii obyektlər</i>	<i>Sosial-iqtisadi obyektlər</i>
<i>çay, səhra, okean, meşə</i>	<i>yol, körpü, park, məktəb</i>

5. D və E şəkillərinə əsasən tapşırıqları yerinə yetirin.

a) D şəklindəki məkan ilə Leylanın təsəvvür etdiyi məkanın oxşar və fərqli cəhətləri cəhətlərini müqayisə edin.

– *D və E şəkillərində oxşarlıq təbiət və sosial-iqtisadi obyektlərin yerləşməsidir. Fərqli cəhət D şəklindəki fiziki məkan, E şəklindəki ərazi isə xəyali (abstrakt-mücərrəd) məkandır.*

b) Evinizlə məktəbiniz arasındakı obyektləri Leylanın düşündüyü kimi təsvir edib dəftərinizə çəkin.

– *Şagirdlər hər gün getdikləri yolun üzərində yerləşən obyektlərin adlarını əvvəlcə düşünərək xəyalında canlandıracaq, sonra isə dəftərlərinə qeyd edəcəklər.*

6. F şəklinə baxaraq fikir bildirin.

a) Şəkildəki oyunda hansı obyektlər vardır? Oyundakı obyektlərlə fiziki obyektlərin fərqi nədir?

– *Şəkildə yol, binalar, park, yüksəkmərtəbəli ticarət mərkəzi təsvir edilmişdir. Bu obyektlər real həyatdakı obyektlərlə eyni olsa da, məkanda yerləşməsinə görə fərqlidir. Belə ki, şəkildəki obyektlər müasir texnoloji avadanlıqlar vasitəsilə fərqli məkanda həyata keçirilir.*

b) Son oxuduğunuz kitab hansıdır? Kitabda hansı məkan növlərindən bəhs olunur?

– *Bu sual şagirdlərdə kitab oxumağa maraq oyatmaq məqsədi daşıyır. Şagird oxuduğu nağıl, hekayə və ya şeirə əsasən oradakı hadisələrin baş verdiyi bir məkanın olduğunu söyləyə bilər.*

7. G şəklinə görə

Ailə hansı məkandadır və şəkildə daha hansı məkan təsvir edilmişdir?

– *Bu sualı səh. 11-də verilən ailə dialoqunun davamı kimi şərh etmək olar. Orada övladların ailə ilə birlikdə dərstdən sonra Ağdamın tarixi mərkəzlərinə səyahəti planlaşdırılır. Burada isə bu səyahəti reallaşdırmaq üçün ailə üzvləri gedəcəkləri obyektlərin yerləşdiyi məkanı əvvəlcə xəyalında canlandırır (xəyali məkan), sonra naviqasiya sistemi (google xəritəsi və s.) ilə məkanın yerini müəyyən edir (virtual məkan), sonda isə onlar Ağdam şəhərinə gedir və rayonun həm təbii, həm də tarixi abidələri ilə əyani tanış olurlar (fiziki məkan).*

Qeyd. Burada digər məqsəd valideynlərin övladları ilə birlikdə səmərəli vaxt keçirməsinin əhəmiyyətini qeyd etməkdir.

8. Yaşadığınızı ərazini naviqasiya sistemi vasitəsilə müəyyən edin. Məkanda hansı obyektlər var?

– Naviqasiya müasir dövrdə ən çox istifadə olunan sistemlərdəndir. Bunu “ağıllı” telefonlar vasitəsilə həyata keçirmək olar. Şagirdlərlə ilk öncə olduğunuz məkanın ünvanını müəyyən edirsiniz. Daha sonra həmin ünvanı sistemə daxil edib, gedəcəyiniz hər hansı yaxın ərazini seçməklə bir çox obyektlərin adlarını sadalaya bilərsiniz.

Qeyd. Müzakirə üçün bu sualları vermək olar:

• Siz hansı növ məkandan istifadə etmiş oldunuz?

– *Virtual məkandan.*

• Sizcə, virtual məkandakı obyektlərin yerləri ilə real həyatdakı eyni obyektlərin yerləşməsi uyğunlaşır mı?

– *Bəli. Obyektlərin yerləri dəyişmir, sadəcə təsvir edilən mühit (məkan) müxtəlif olur.*

İZAHETMƏ COĞRAFI MƏKAN NECƏ FƏRQLƏNİR?

İkinci izahetmə mövzusunun təlim məqsədi şagirdlərin məkanın fərqli xüsusiyyətlərini öyrənərək izah edə bilməsidir. Təbiətlə insanın qarşılıqlı əlaqəsi məkanda təzahür etdiyinə görə məkana aid xüsusiyyətlərin öyrənilməsi vacibdir. Məkanın 5 xüsusiyyəti aşağıdakı cədvəldə izah edilmişdir.

Məkanın xüsusiyyəti	İzahı	Nümunə
Mövqe	Məkanda obyektlərin yerləşdiyi yerdir.	Bakı şəhərinin, yaşadığınız ərazinin və s.-nin coğrafi mövqeyi
Müxtəliflik	Məkanda həm təbii proseslər, həm də insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan müxtəlif obyektlərin yerləşməsidir.	Meşə, çəmən, səhra, buzlaqlar, şəhərlər, yollar və s.
Qarşılıqlı əlaqə	Məkanda təbiət-təbiət, təbiət-insan arasındakı qarşılıqlı təsirin ifadəsidir.	Meşələrin qırılması, çirklənmə, bol yağıntılı ərazilərdə meşələrin yaranması və s.
Dəyişiklik	Zaman keçdikcə məkanın görünüşünün dəyişməsidir.	Zəlzələ, vulkan püskürməsi, şəhərlərin salınması və s.
Yayılma	Məkanda yerləşən obyektlərin şaquli və üfüqi paylanmasıdır.	Buzlaqların üfüqi (qütb zonalarında) və şaquli (yüksək dağ zirvələrində) yayılması və s.

FƏALİYYƏT

1. A-da verilən şəkillərə baxın və sualları cavablandırın.

a) Təbii ərazilərin adlarını sadalayın.

– *1 – dağlıq ərazi, 2 – buzlaq ərazisi, 3 – səhra ərazisi, 4 – meşə ərazisi. Bunlar məkanın müxtəlifliyinə nümunədir.*

b) Onlar bir-birindən hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir?

– *İstiliyinə, yağıntılarına, canlı aləminə, yerləşdiyi ərazisinə görə fərqlənir.*

c) Hansı məkanda isti və quru hava şəraiti mövcud ola bilər?

– *3-cü şəkildə verilən səhra; isti və quraq iqlimə malikdir.*

2. B şəklini təhlil edin.

a) Şəkildəki məkanda komponentlər arasında hansı qarşılıqlı əlaqələr vardır?

– *Məkanda təbiət-təbiət, təbiət-insan qarşılıqlı əlaqələri vardır. Lakin şəkildə, əsasən, təbiət-insan əlaqəsi təsvir edilmişdir.*

b) Məkanda dəyişikliklərə səbəb olan faktları müsbət və mənfi olmaqla qruplaşdırın.

– *Müsbət: ağac əkilməsi, meşə zolağı və şəhər salınması. Mənfi: meşələrin qırılması, qanunsuz ov edilməsi, canlıların məhv olması, meşə yanğınları, global istiləşmə, havanın çirklənməsi.*

3. Sizcə, B təsvirindəki məkan insan fəaliyyətinin mənfi təsiri nəticəsində A şəklindəki hansı məkana çevrilə bilər?

– B şəkildəki meşələrin qırılması və ağaclardan məhrum qalması nəticəsində ərazidə çılpaqlaşma baş verir. Sonra bu ərazi sular, küləklər tərəfindən dağılır (eroziyaya məruz qalır), münbitliyini itirir və səhrləşmə prosesi başlayır. Ona görə düzgün cavab 3 - səhra şəkli olacaq.

4. Yaşadığınız ərazidən məkanın qarşılıqlı əlaqəsinə aid nümunələr göstərin.

– Şagirdlər yaşadıkları ərazinin təbiətinə uyğun olaraq təbiət-insan əlaqəsinə aid nümunələr verə bilərlər. Belə ki, kənd, qəsəbə, şəhər tipli yaşayış yerlərinin hər birinə aid uyğun nümunələr gətirmək mümkündür.

5. Şəkil C-də Dubay şəhəri təsvir edilmişdir.

a) 2005 və 2023-cü ilə aid şəkillərdə hansı dəyişiklikləri görürsünüz?

– 2005-ci ilə aid olan şəkildə Dubayın verilən ərazisində boş yerlər, bir neçə hündür bina, dəmiryol xətti görünür.

– 2023-cü ildə isə, müasir dizaynda tikilmiş hündür binalar, yollar, körpülər şəhərin planlı şəkildə tikilməsi və onun inkişafını göstərir.

b) Bu dəyişikliklərin səbəbləri nə ola bilər?

– İqtisadi inkişaf, müasirlik, şəhərin planlı şəkildə dəyişdirilməsi (sıxlıq, görünüş və s.-yə görə), əhali sayının artması və s. səbəblər şəhəri dəyişdirmişdir.

Qeyd. Bu sualda məqsəd şəhərin inkişafı deyil, şəhər nümunəsində məkanın necə dəyişməsinə göstərməkdir.

6. D təsvirinə əsasən sualları cavablandırın.

a) Şəkildə komponentlərin yayılması barədə nə deyə bilərsiniz?

– D şəkildə təbii obyektlərin (landşaftın) həm üfüqi, həm də şaquli şəkildə yayılması əks olunmuşdur. Üfüqi, yəni enliklər üzrə meşələrin, çöl zonasının, səhraların, buzla örtülü ərazilərin hamı ərazilərdə - düzənliklərdə yayılması, şaquli isə eyni təbii obyektlərin dağın ətəyindən zirvəsinə qədər şaquli istiqamətdə paylanmasıdır. Bir təbii komponentin müxtəlif ərazilərdə rast gəlinməsi onun məkanda yayılmasını göstərir.

b) K və L nöqtəsində yerləşən meşələrin yerləşdiyi məkanlar bir-birindən nə ilə fərqlənir?

– K və L məntəqələri meşə zonasıdır. Meşə örtüyünün yayılması iki məntəqənin oxşar xüsusiyyətidir. Lakin K meşənin düzənlikdə (üfüqi ərazidə) yayılması, L isə meşənin şaquli qanunauyğunluğa uyğun, yəni dağlarda yayılmasını göstərir. Şəkildəki meşələrin yerləşdiyi məkanlar hündürlüyünə görə fərqlənir.

c) Sosial obyektlərin üfüqi və şaquli yayılması mümkündürmü? İzah edin.

– Sosial obyektlər təbii komponentlərə uyğun olaraq, əsasən, üfüqi, yəni düzən ərazilərdə yayılmışdır. Bu, insanların yaşayış zonaları və fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Düzən ərazilərdə (məkanda) məskunlaşma dağlıq ərazilərə nisbətən daha çoxdur.

7. Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsinə (səh. 83) baxaraq sualları cavablandırın.

a) Yaşadığınız şəhər və ya rayonun mövqeyini müəyyən edin.

– Sualda əsas məqsəd xəritə ilə işdir. Şagirdlər yaşadıkları rayonu xəritədə müəyyən edəcəklər. Əlavə olaraq bir neçə rayonun mövqeyini də müəyyən edə bilərlər.

Qeyd. Sınıf qruplara ayıraraq oyun (xəritə üzərində xüsusi virtual oyunlar) formasını da tətbiq etmək olar.

b) Sizə qonaq gəlmək istəyən dostunuza evinizin yerini necə izah edərdiniz?

– Şagirdlər yaşadıkları evin yerini izah edərkən yollardan, təbii və sosial-iqtisadi obyektlərdən, ünvanlardan istifadə edəcəklər. Bunları birlikdə məkan ilə əlaqələndirib suala doğru cavab vermək olar.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ YAŞADIĞINIZ MƏKAN NECƏ FƏRQLƏNİR?

Bu hissə şagirdlərin əldə etdikləri biliklərin real həyatda nümunələrlə tətbiqi və ya qarşılaşdırılması məqsədi daşıyır. Ölkəmizin nümunəsində məkanın xüsusiyyətlərini sadalamaq olar. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, burada yerləşən tarixi abidələr, müasir tikililər və s. obyektlər sadalanaq məkanın xüsusiyyətlərinə aid biliklər dərinləşdirilir. Aşağıdakı cədvəldə ölkəmizə aid məlumatların məkanın hansı xüsusiyyətlərinə uyğun olması nümunə kimi verilmişdir.

Ölkə	Azərbaycan	məkan
Koordinatları	38°–42° şimal enlikləri, 44°–51° şərq uzunluqları	mövqe
Təbiəti	Qafqaz dağları, Kür-Araz ovalığı, Xəzərsahili ovalıq, meşələr, zəngin heyvanlar aləmi və s.	müxtəliflik, qarşılıqlı əlaqə, yayılma
Sosial-iqtisadi obyektləri	Qobustan qoruğu, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, xan sarayları (Şəki, Lənkəran və s.), Xalça Muzeyi, zavod və fabriklər və s.	qarşılıqlı əlaqə, dəyişiklik

FƏALİYYƏT

1. Bakı şəhərinin yerləşdiyi məkanı Azərbaycanın siyasi-inzibati xəritəsindən (səh. 83) istifadə etməklə A xəritəsində müəyyən edin.

2. Bakı şəhəri bir məkan kimi hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir?

-Bakı şəhərinin məkan olaraq yerləşdiyi mövqeyi vardır. Təbiətinin fərqli komponentlərdən ibarət olması (alçaq dağlıq, dəniz sahili, palçıq vulkanları və s.) məkanın müxtəlifliyinə nümunədir. Təbii ehtiyatların zənginliyi (xüsusilə yanacaq) şəhərin iqtisadi inkişafına və məkan

dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Tarixi abidələr Bakı şəhərinin uzun tarixi dövr keçdiyini, insanların bu ərazilərdə məskunlaşıb fəaliyyət göstərdiyini, eləcə də məkanda qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğunu sübut edir.

3. B və C şəkillərini müqayisə edin. Şəhərdə hansı dəyişiklikləri görürsünüz?

– Bakı şəhərinin fərqli illərdə verilən şəklinə görə:

1979	2023
köhnə binalar	müasir binalar
sahil zonasında qədim buxta	sahil zonasında yeni buxta
sahil parkında köhnə attraksionlar	müasir attraksion və park

4. Bakı şəhərinə xəyali və ya virtual məkandan istifadə etməklə tapşırıqları yerinə yetirin.

a) Bakı şəhərində tanıdığınız təbii və sosial-iqtisadi obyektlərin siyahısını hazırlayın.

– Qobustan qayaları, Xəzər dənizi sahili, alçaqdağlıq ərazilər, Şirvanşahlar Saray Kompleksi, Qız qalası, Alov qüllələri, Tofiq Bəhramov adına mərkəzi stadion, Bakı Gəmiqayırma zavodu və s. nümunələr vermək olar.

b) Hazırladığınız siyahını D şəkli ilə müqayisə edin və çatışmayan obyektləri tamamlayın.

- Dəyərləndirmə sahifəsində D şəklində adları olan obyektlərdən əlavə olaraq sadalanan obyektləri müəyyən edib təsvir üzərində təqribi yerini müəyyənləşdirmək.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ MƏKANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ, BAKI ŞƏHƏRİNİN TƏBİİ VƏ SOSIAL-İQTİSADI OBYEKLƏRİNƏ AİD SUALLAR.

1. Mətnə əsasən sualları cavablandırma bilərsiniz.

a) Mətnə sadalanan “ətraf mühit”, “təbiət”, “bitkilər” kimi sözlər hansı məkana aiddir?

– Fiziki məkana aid olan sözlərdir.

b) Həmin məkanın hansı xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir?

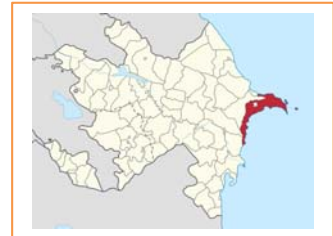
– Verilən mətnə məkanın təbii obyektləri haqqında məlumatlar olduğu üçün sualda sadalanan sözlər, əsasən, məkanın təbii xüsusiyyətlərini daşıyır.

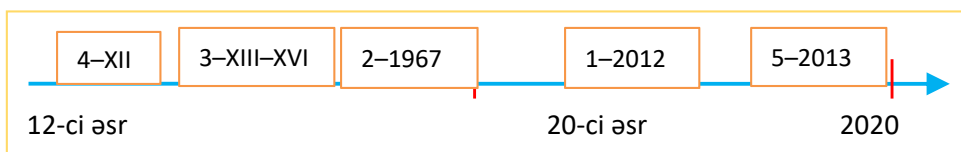
c) Məkanda komponentlərin dəyişikliyi ilə məkanda komponentlərin yayılmas arasında hansı fərqlər var?

– Məkanda dəyişiklik hər hansı bir ərazinin vizual olaraq dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Bu dəyişiklik həm təbii, həm də insan fəaliyyətinin təsirindən baş verə bilər. Məkanda yayılma isə fərqli ərazilərdə oxşar təbii və sosial-iqtisadi obyektlərin paylanmasıdır. Əgər mətnlə əlaqə qurmaq istəsək, burada təbii olan ətraf mühitdən istirahət məqsədilə istifadə etdiyimizi, lakin ərazini çirkləndirdiyimizdən xoşagəlməz görüntülərlə qarşılaşa biləcəyimizi deyə bilərik. Bu da məkanda dəyişiklik xüsusiyyətinə uyğun gəlir.

2. Mətn və şəklə əsasən sualları cavablandırma bilərsiniz.

a) D təsvirindəki şəkilləri rəqəmlərə uyğun olaraq zaman oxunda ardıcıl düzün.

b) D təsvirinə hansı sosial-iqtisadi obyektləri əlavə edə bilərsiniz?

– *Filarmoniya binası, məktəb, xəstəxana, restoran, kitabxana, hotel, zavod və s.*

c) Yaşadığınız məkanda hansı təbii və sosial obyektlər yerləşir?

– *Şagirdlər yaşadıkları ərazidə yerləşən təbii və insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan obyektlərə aid nümunələri dəftərlərinə yazı bilərlər.*

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
"Məkan" anlayışını izah edir.	Şifahi sual-cavab, müşahidə
Məkan növlərini fərqləndirir.	Tapşırıqvermə, yazı
Məkanda yerləşən təbii və sosial-iqtisadi obyektləri müəyyənləşdirir.	Fəaliyyət, layihə
Məkani xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır.	Şifahi sual-cavab, yazı
Bakı şəhərini məkan və onun xüsusiyyətləri baxımından təhlil edir.	Şifahi sual-cavab, yazı

Mövzu 1.2

MƏKANIN MİQYASI

- Dərslik: səh 18
- İş dəftəri: səh 9

Altstandartlar	6-1.1.3. Məkanı miqyasına görə qruplaşdırır. 6-1.1.4. Müxtəlif miqyasa malik ərazilər arasındakı əlaqələri izah edir. 6-1.1.6. Azərbaycanın əsas coğrafi xüsusiyyətlərini izah edir. 6-1.1.7. Dünyanın əsas coğrafi xüsusiyyətlərini izah edir.
Təlim məqsədləri	Məkanı miqyasına görə fərqləndirir. Məkanın müxtəlif miqyaslarını əlaqələndirir. Azərbaycanı sosial-iqtisadi cəhətdən müxtəlif məkan miqyasına görə təhlil edir. Məkan miqyasını sosial-iqtisadi cəhətdən dünyaya aid nümunələrlə təhlil edir.
XXI əsr bacarıqları	Tənqidi düşüncə, əməkdaşlıq, informasiya savadlılığı, qlobal savadlılıq
Köməkçi vasitələr	Atlas, internet, Azərbaycanın faydalı qazıntılar xəritəsi, proyektor
Elektron resurslar	https://www.pexels.com/search/national%20geographic/ https://www.nationalgeographic.com/travel/article/nature-photography https://education.nationalgeographic.org/resource/urban-area/

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən. Məkanın miqyası.

İzahetmə. Məkanın miqyası fərqlənirmi?
Lokal məkandan qlobala məkana.

Dərinləşdirmə. Ölkəmizdən dünyaya.

Dəyərləndirmə. Ölkəmizin məkan miqyasında aktiv roluna aid suallar.

Qiymətləndirmə.

DƏRSƏ BAŞLARKƏN MƏKANIN MİQYASI

“Məkanın miqyası” başlıqlı ikinci mövzunun motivasiya hissəsi dünyadan nümunələrlə şərh edilmişdir. Dərsə havanın çirkənlənməsi ilə əlaqəli xəbər materialını şagirdlərlə oxuyub təhlil etməklə başlaya bilərsiniz. Motivasiya hissəsi 3 əsas mərhələni əhatə edir:

Lokal	1. Lahor şəhərinin hava çirkliliyi *Burada Lahor şəhərinin əhali artımı fonunda nəqliyyat, sənaye, məişət tullantıları, təbiət komponentlərinin məhvi problemləri ilə üzləşməsindən söhbət gedir. Nəticədə şəhər dünyanın ən çirkli havası olan şəhərlər sırasına daxil olmuşdur.
Regional	2. Bu ölkədəki çirkənlənmənin ölkə və region miqyasında təsirləri *Havanın çirkənlənməsi təkcə Lahor şəhərində deyil, həmçinin Pakistan, sonra da digər region ölkələrinə doğru yayılmağa başlamışdır.
Qlobal	3. Çirkliliyin qlobal miqyasa doğru yayılması və təsirləri * Məkanın qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətinə əsasən təbiətdəki komponentlərin çirkənlənməsi yalnız regionda deyil, qlobal miqyasda da dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Qeyd. Məkanın miqyasının nə olduğunu şagirdlərə izah etmədən mövzudakı nümunələr öyrənilir. Ondan sonra şagirdlərin məkanın miqyası haqqında nəticə çıxara bilmələri üçün onları istiqamətləndirə bilərsiniz.

FƏALİYYƏT

1. Hesabatdakı mətnə əsasən suallara cavab verin.

- a) Bu yazıda hansı çirklənmədən bəhs olunmuşdur? Siz hansı çirklənmə növlərini tanıyırsınız?
– Mətnə hava çirklənməsindən bəhs olunmuşdur. Çirklənmə növləri: hava, su, torpaq, səs-küy.
- b) Çirklənmənin səbəbi nədir və hansı mənfi təsirləri vardır?

Səbəbləri	
əhali sayının çoxluğu	nəqliyyat vasitələri
meşələrin qırılması	məişət tullantıları
sənaye	kənd təsərrüfatı
Mənfi təsirləri	
xəstəliklərin artması	stresli həyat şəraiti
təbii fəlakətlərin artması	ətraf mühitin korlanması

c) Sizcə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələri nə verə bilər?

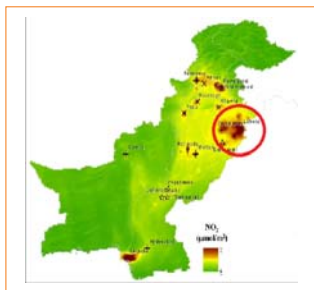
– Qlobal əməkdaşlıq, tullantıların təmizlənməsinə aid aksiya və ya maarifləndirmələrin aparılması, çirkləndirməyə görə qanunla müəyyənləşdirilmiş cəza sisteminin tətbiqi, qeyri-hökumət təşkilatlarının yenidən bərpa proqramlarının tətbiqi, dövlət tərəfindən ətraf mühitin qorunması layihələrinə vəsaitlərin ayrılması və s.

Qeyd. Şagirdləri bu cavabları verməyə sövq etmək üçün onlara istiqamətləndirici suallar vermək olar.

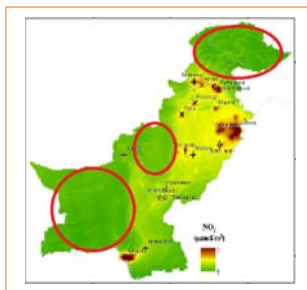
2. A şəklinə görə sualları cavablandırın və tapşırıqları yerinə yetirin.

- a) Şəkil haqqında nə deyə bilərsiniz?
– Şəkilə havaya atılan zərərli tullantılar nəticəsində şəhər üzərində qalın dumanın əmələ gəldiyi görünür. Bu da insanların gündəlik həyatını çətinləşdirir.
- b) Şəkilin yerləşdiyi yeri B xəritəsində tapın.
- c) B xəritəsində havanın çirklənmədiyi ərazilər də əks olunmuşdur. Sizcə, xəritədə bu ərazilər nə üçün təsvir olunub?
– b və c bəndlərinin cavabları aşağıdakı xəritələrdə göstərilmişdir:

b-

c-

– Pakistanın şimal, qərb və cənub-qərb bölgələri az çirklənməyə məruz qalmışdır. Səbəbi əhalinin nisbətən az olması, dağlıq relyef şəraiti, insanların təmizlik layihələrində aktiv iştirak etmələri və s.

3. C xəritəsinə əsasən tapşırığı yerinə yetirin və sualları cavablandırın.

a) Havası ən təmiz olan ilk üç ölkənin adını söyləyin və bu ölkələri xəritədə göstərin.

– Yaponiya, Sinqapur, Filippin.

b) Havası ən çirkləli olan ölkələr hansılardır? Bu ölkələrdəki havanın çirkliliyi hansı ölkələr üçün təhlükə yaradır?

– Banqladeş, Pakistan, Hindistan hava çirkliliyi daha yüksək olan ölkələrdir. Qonşu ölkələrə: Çin, Əfqanıstan, Nepal.

4. D şəklinə istinad edərək tapşırıqları yerinə yetirin.

a) İki qitə seçin və onları global istiləşmə səviyyəsinə görə fonları müqayisə edin.

– Qlobal istiləşmə ən çox Avropa və Asiya, ən az isə Avstraliya və Cənubi Amerika qitələrindədir. Çünki xəritəyə əsasən Avropa və Asiyada istiləşmə dərəcəsi 2–3 arasında, Avstraliya və Cənubi Amerikada isə 1–2 arasında dəyişir.

b) Qlobal istiləşmənin lokal, regional və qlobal təsirlərini müzakirə edin.

– Lokal ərazilərdə – quraqlıq, xəstəliklərin artması; regional miqyasda – sel və daşqınlar, temperaturun normadan artıq olması; qlobal miqyasda – buzlaqların əriməsi, canlıların məhv olması, iqlim dəyişkənliyi.

5. Hər hansı çirklənmə növünü (hava, su, torpaq) seçin. Onun lokal, regional və qlobal miqyasda təsirlərini müzakirə edin.

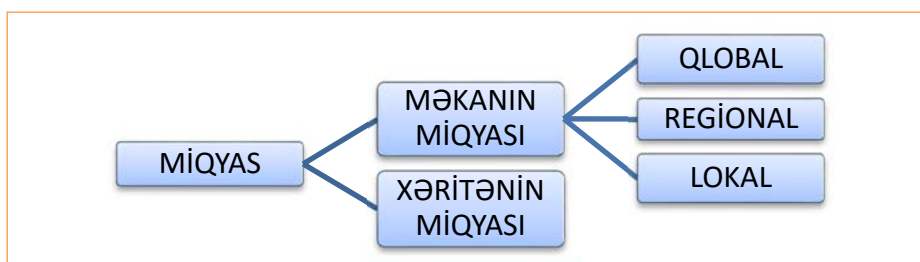
– Hər hansı bir çirklənmə növünü müzakirə edə bilərsiniz, məsələn, su mənbələrinə aid çirklənməni. Lokal ərazidə yerləşən sənaye müəssisəsi çirkləndirici suları çaylara axıdır. Çaylar da bir neçə ölkə ərazisindən keçərək (tranzit çay – regional miqyas) dəniz və ya okeana axaraq qlobal miqyasda çirklənməyə səbəb olur.

6. Ölkəmizdə lokal və regional miqyasda rastlaşdığınız çirklənməyə aid nümunələr göstərin.

- Şagirdlər bu suala öz yaşadıkları yerdə olan problemlərə uyğun cavab verə bilərlər. Məişət tullantılarını lokal miqyasa nümunə gətirə bilərlər. Regional çirklənməyə neftlə çirklənməni, Torpaqların çirklənməsini nümunə gətirmək olar.

İZAHETMƏ MƏKAN MİQYASINA GÖRƏ FƏRQLƏNİRMİ?

Şagirdlər məkanın nə olduğunu öyrəndikdən sonra coğrafi hadisə və proseslərin fərqli məkan miqyasında baş verməsi ilə bu hissədə tanış olacaqlar.

Məkanın miqyası – məkandakı proseslərin kiçikölçülü ərazilərdən dünya səviyyəsinə qədər necə yayıldığı və təsir etdiyini göstərən anlayışdır. Dərslərdə məkanın miqyası Amazon meşələrinə aid nümunə ilə verilmişdir.

Qeyd. Mövzunu izah edərkən xəritənin (kartoqrafik) miqyasına aid olan bilikləri sadalamaq tövsiyə olunmur. Bu miqyas növbəti bölmədə geniş izah ediləcəkdir.

	Hadisə və proseslər dünya miqyasında nəzərdən keçirilir.
	Hadisə və proseslər ölkə və qonşu ölkələr miqyasında nəzərdən keçirilir.
	Hadisə və proseslər yaşadığımız kiçik ərazi, kənd, şəhər və s. miqyasında nəzərdən keçirilir.

FƏALİYYƏT

1. Mətn və A şəklinə əsasən məkanın miqyasına görə genişlənməsini şərh edin.

– Yer kürəsində baş verən mürəkkəb proseslərin səbəbləri, qanunauyğunluqları və nəticələrinin müəyyən edilməsi üçün məkanın fərqli miqyaslarda tədqiq olunmasının vacibliyi;

– coğrafi proseslərin müxtəlif səviyyədə tədqiq edilməsi;

– ərazilərin xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi;

– məkandakı coğrafi proseslərin tam və bütöv şəkildə nəzərdən keçirilməsi.

2. B və C şəkillərinə nəzər yetirin:

a) B şəklindəki məkan C xəritəsindəki hansı ölkələrin ərazisində yerləşir? Dünyanın siyasi xəritəsinə (səh. 84) istinad edərək ölkələrin adlarını sadalayın.

– Amazon meşələri Braziliya, Boliviya, Peru, Ekvador, Kolumbiya, Venesuela, Qayana, Surinam ölkələrinin ərazisində yerləşir.

b) B və C şəkillərindəki məkanlar nə ilə fərqlənir?

– B şəklində Amazon meşəsinin müəyyən bir ərazisi və burada olan bitki, heyvan, sıx ağaclar verilmişdir. C şəklində isə Amazon meşəsinin Cənubi Amerika xəritəsi üzərində böyük bir ərazini tutduğu əks olunmuşdur.

3. B və C təsvirlərini A şəklindəki hansı məkan miqyasında yerləşdirmək olar?

– B təsviri lokal miqyasda, C şəklisi isə regional miqyasda aiddir.

4. Sizcə, B şəklindəki meşənin oxşarına daha hansı qitələrdə rast gələ bilərik? D şəklinə istinad edin.

– Bənzər meşələrə D xəritəsində yaşıl rənglə verilən Asiya və Afrika qitələrində rast gəlmək mümkündür.

5. E şəklinə əsasən sualları cavablandırın.

a) B, C və D təsvirləri E şəklində ifadə edilən amillərdən hansına uyğun gəlir? Nə üçün?

– E şəklində göstərilən fərqli amillər (sosial, mədəni, siyasi, iqtisadi, təbii, ekoloji, tarixi) məkan miqyaslarına görə dəyişir. B, C və D təsvirlərində olan Amazon meşəsi təbii amil olaraq müəyyən edilir.

b) E şəklindəki amillərdən birini seçərək onun lokaldan qlobal miqyasda doğru necə dəyişdiyini izah edin.

– Nümunə üçün tarixi amili seçmək olar. Tarixi şəhərlərdən (Bakı, Şəki və s.) birini seçib bu şəhərin qədim abidələrindən bəhs edə bilərsiniz (lokal miqyas). Daha sonra Azərbaycanın müxtəlif rayonlardakı tarixi abidələri nümunə gətirə bilərsiniz (regional miqyas). Son olaraq dünyanın qədim sivilizasiyalarının yaşadığı yerlərin mövcudluğu və Azərbaycanın da bir ölkə kimi bu tarixi ərazilərdən birində yerləşdiyini qeyd edə bilərsiniz (qlobal miqyas).

6. COVID-19 koronavirusunun yaratdığı xəstəlik qısa zaman müddətində pandemiya halını aldı.

a) F-dəki şəkillərə əsasən virusun müxtəlif məkan miqyasında yayılmasını düzgün ardıcılıqla sıralayın.

– F şəklindəki düzgün ardıcılıq 2-1-3-dür. Yəni lokal – regional – qlobal miqyas.

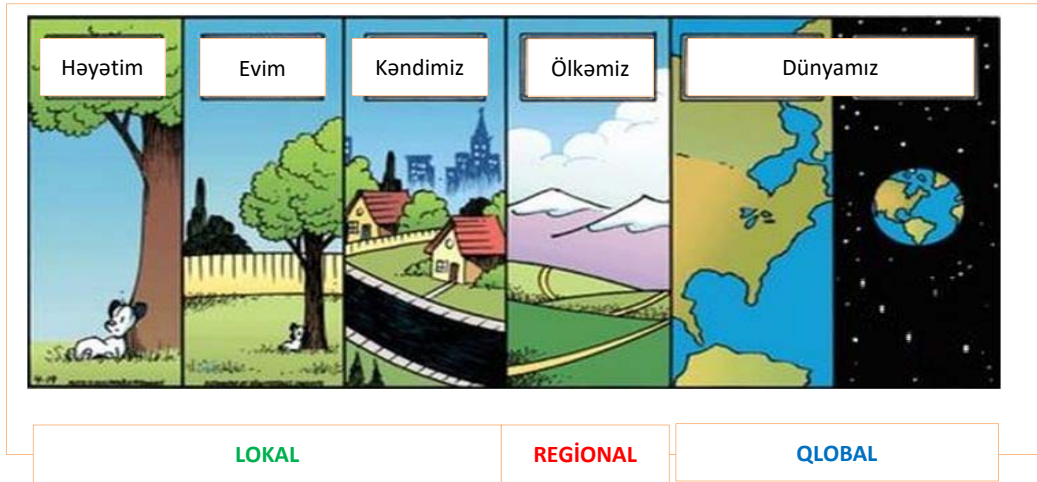
b) Şəkilləri hansı xüsusiyyətlərə görə sıraladınız?

– 2-də Çinin Yuhan şəhərinin virusdan təmizlənməsinə aid şəkil problemin lokal miqyasda həllinə aiddir. 1-ci Çinin xəritəsi olduğu üçün eyni prosesin regional miqyasda aparıldığını, 3-cü şəkil isə xəstəliyin artıq pandemiya halına keçərək bütün dünyaya yayıldığını təsvir edir.

İZAHETMƏ LOKAL MƏKANDAN QLOBAL MƏKANA

Bu hissədə müxtəlif məkan miqyasları təbii komponentlərə aid nümunələrlə verilmişdir. Bu hissədə əsas məqsəd insan və onun fəaliyyəti ilə əlaqədar nümunələr verərək proseslərin lokal, regional və qlobal miqyasda necə baş verdiyini öyrənməkdir. Türkiyənin Trabzon şəhəri təbii və sosial-iqtisadi baxımdan məkanın müxtəlif miqyaslarında qeyd edilmişdir. Turizm sektorunun region və dünya üçün əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Bundan başqa, əhali və onun yayılmasına nümunə kimi Çinin Şanxay şəhəri fərqli aspektlərdən tədqiq edilmişdir.

Qeyd. Şagirdlərin məkan miqyasını daha asan anlamaları üçün müxtəlif şəkil və animasiyalar istifadə etmək faydalı olar, məsələn:

FƏALİYYƏT

1. A və B təsvirlərinə əsasən sualları cavablandırın.

a) A şəklini məkanın hansı miqyasına aid edə bilərsiniz?

– *A şəkli məkanın lokal miqyasına uyğun gəlir.*

b) B xəritəsindəki obyektlərə başqa ölkələrdən çoxlu turistlər gəlir. Bu obyektlər ölkənin inkişafına hansı miqyasda təsir edir?

– *Digər ölkələrdən gələn turistlər Türkiyənin qlobal miqyasda turizm sektorunda əsas rol oynadığını göstərir.*

c) B xəritəsi məkanın hansı miqyasını əks etdirir?

– *Tarixi abidələr Türkiyə ərazisində göstərildiyi üçün regional miqyasa aiddir.*

2. C şəklinə əsasən cavablandırın.

a) Şəkində verilən turizm obyektlərinin aid olduğu ölkələri dünyanın siyasi xəritəsində (səh. 84) tapın.

Piramida	Misir
Amfiteatr	İtaliya

Uzungöl	Türkiyə
Ayasofya	Türkiyə

Tac-Mahal	Hindistan
Böyük Çin səddi	Çin

b) Şəkillər məkanın hansı miqyasını göstərir?

– *Burada fərqli yanaşmalar ola bilər; məsələn: Uzungöl Trabzon şəhəri üçün lokal olmaqla bərabər, Türkiyə üçün regional və qlobal əhəmiyyətə malikdir.*

3. D, E və F şəkillərinə əsasən suallara cavab verin.

a) D şəkli hansı məkan miqyasına aiddir?

– *D şəkli Çinin Şanxay şəhərindən bir görüntüdür. Bu səbəbdən lokal miqyasa aiddir.*

b) E təsviri hansı məkan miqyasına aiddir?

– *E təsviri Çinin əhali sıxlığı xəritəsidir. Bu səbəbdən regional (milli) miqyasa aiddir.*

c) E və F təsvirlərinin oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?

– *Hər iki xəritə əhali sıxlığının paylanmasını göstərdiyi üçün oxşardır. Lakin E xəritəsi sadəcə ölkə, F xəritəsi isə dünya miqyasında məlumat verir.*

4. Şəkində Çinin Şanxay şəhər sakinlərinin üç fikri ifadə edilmişdir.

a) A, B, və C ifadələrinin lokal, regional və qlobal miqyasa uyğunluğunu müəyyən edin.

LOKAL	Şənxayda əhali sıxlığı yüksəkdir	A
REGIONAL	Əhali sıxlığı az olduğu üçün Uhana köçmək daha əlverişlidir.	C
QLOBAL	Dünyada çinlilərin sayı artır.	B

b) Fərqli məkan miqyasında ifadə edilən fikirlər arasında hansı əlaqə var?

– *İfadələri təhlil etdikdə tək bir problem ortaya çıxır ki, bu da əhali sıxlığıdır. Məsələn, bir şəhərdən digərinə köçmə istəyi, dünyada ən çox əhəlinin bu ölkədə olması və s. Burada problem müxtəlif məkan miqyaslarına görə qiymətləndirilir.*

DƏRİNLƏŞDİRMƏ VƏTƏNDƏN DÜNYAYA

Bu hissədə əsas məqsəd məkan miqyasına aid biliklərin ölkəmizin təmsalında sosial-iqtisadi baxımdan öyrənilməsidir. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində təbii ehtiyatların yerləşməsi, neft-qaz ehtiyatlarının şəhər və ölkə miqyasında inkişafa səbəb olması və yanacağın dünya bazarına çıxarılmasından bəhs olunur. Burada ərazinin təbii ehtiyatlara görə lokal, regional və global səviyyədə fəal rol oynadığını izah etmək olar.

Qeyd. Məqsəd sosial-iqtisadi məsələlərdən bəhs etməmək, ancaq sosial-iqtisadi prosesləri şagirdlərə fərqli məkan miqyasında göstərməkdir.

FƏALİYYƏT

1. A və B şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.

a) A şəklindəki neft qurğusu B təsvirində haraya aid ola bilər?

– *Bakı şəhəri və ya Xəzər dənizinə.*

b) A şəklindəki neftin çıxarılmasının lokal və regional təsirlərini necə izah edə bilərsiniz?

– *Zavod və fabriklərin açılması, sosial obyektlərin (məktəb, xəstəxana, uşaq bağçası və s.) inkişafı, ölkəni yanacaq təmin etmək, işsizliyin azalması, dünya bazarına neft ixracı və s.*

2. B təsvirinə əsasən tapşırıqları yerinə yetirin və sualları cavablandırın.

a) B təsvirindəki neft çıxarılan əraziləri müəyyən edin.

– *Burada şagirdləri şərti işarələrdən istifadə etməyə istiqamətləndirmək vacibdir. Legendada verilən neft simvoluna uyğun gələn ərazilər xəritədə göstərilə bilər. Əlavə olaraq digər faydalı qazıntı növlərini və onların yayıldığı əraziləri tapmaq olar.*

b) Azərbaycanın iqtisadi inkişafında hansı amillər çox təsir edir?

– *Neft və qazın ölkəmizin iqtisadi həyatında daha əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaq olar.*

Qeyd. Bu sualda şagirdlərdən iqtisadi məzmununda ətraflı cavablar gözləmək olmaz. Ancaq müxtəlif suallar verərək şagirdlərlə iqtisadi mövzuda müzakirə, debat təşkil edə bilərsiniz, məsələn:

- *İqtisadi inkişafı necə başa düşürsünüz?*
- *İqtisadiyyata yanacaqdan başqa, hansı sahələr aid ola bilər?*
- *Ticarət yalnız ölkə daxilində aparılırmı?*
- *Ticarət etmək istəyirsiniz, nə ilə başladyınız və ölkənizə necə faydalı olmaq istəyirsiniz?*

c) Təbii ehtiyatlar və nəqliyyat yollarının paylanması ölkə və global miqyasda rolunu izah edin.

– *Ölkələr təbii ehtiyatları çıxararaq müxtəlif iqtisadi məqsədlər üçün istifadə edir və gəlirlərini artırır. Nəqliyyat yolları isə həm regionlar, həm də ölkələr arasında yüklərin daşınmasında mühüm rol oynayır. B xəritəsində verilən nəqliyyat yollarını şagirdlərlə birgə göstərib onların hansı məkan miqyasına aid olduğunu qeyd etmək olar.*

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÖLKƏMİZİN MƏKAN MİQYASINDA AKTİV ROLUNA AİD SUALLAR.

1. Azərbaycanın global miqyasda iqtisadi inkişafına təkan verən əsas amillərdən biri də ölkənin Asiya – Avropa nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşməsidir. Bu məqsədlə verilən xəritəyə əsasən sualları cavablandırın.

a) Xəritədə nə təsvir edilmişdir?

– Xəritədə Asiyadan Avropa qitəsinə üç fərqli istiqamətdə uzanan nəqliyyat marşrutları verilmişdir.

b) Rəngləri ilə seçilən üç marşrut bir-birindən nə ilə fərqlənir?

– Qırmızı və bənövşəyi rənglərlə verilən xətlər quruda, sarı rənglə verilən xətt isə dəniz üzrə marşrutu əks etdirir. Burada relyefi və geosiyasi amilləri də nəzərə almaq olar.

c) Siz X məkanından Y məkanına hansı yol ilə gedərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

– X məntəqəsindən Y məntəqəsinə getmək üçün ən əlverişli sayılan marşrut qısa məsafədə olan marşrutdur. Çünki ölkələrarası ticarətdə qısa yol nəqliyyat xərclərini azaldaraq məhsulun qiymətini aşağı salır. Buna görə ən qısa marşrut qırmızı rənglə verilən (7000 km, 10–15 gün) istiqamətdir.

d) Azərbaycanın yerini xəritədə müəyyənləşdirin və yerləşdiyi məkanın iqtisadiyyatımız üçün əhəmiyyətini izah edin.

– Ölkəmiz Xəzər dənizinin qərb sahilində, Asiya - Avropa nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşir. Bakı limanının və gəmi-bərə xətlərinin bu dəhliz vasitəsilə yüklərin daşınmasında mühüm rolu vardır.

Qeyd. Burada Azərbaycanın dəstəklədiyi və Çindən başlayan, Şərq-Qərb dəhlizi sayılan

“Bir kəmə, bir yol” layihəsi haqqında da məlumat verə bilərsiniz.

2. Yaşadığınız ərazinin lokal, regional və qlobal miqyasda inkişafa təsirlərini müəyyən edin.

- Şagirdlərin yaşadığı ərazinin (kənd, qəsəbə, şəhər, rayon və s.) ən önəmli xüsusiyyətlərindən (tarixi, təbii, iqtisadi, sənaye, turizm və s.) birini seçərək məkan miqyasına görə təhlil edə bilərsiniz. Məsələn, Lənkəran rayonunun iqtisadiyyatında sitrus meyvəçiliyinin inkişafı ilə bağlı lokal və ölkə miqyasında xüsusi ticarət marşrutları vardır.

LAYİHƏ Dünya xəritəsindən bir ölkə seçin. Həmin ölkənin istənilən xüsusiyyətini məkanın miqyasına uyğun araşdırıb təqdimat hazırlayın.

– Şagirdlərin seçdikləri ölkələrdən iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş və zəif inkişaf etmiş iki ölkəni sinifdə müzakirə edə bilərsiniz.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Məkanı miqyasına görə fərqləndirir.	Şifahi sual-cavab, müşahidə
Məkanın müxtəlif miqyaslarını əlaqələndirir.	Sinif müzakirəsi, sorğu
Azərbaycanı sosial-iqtisadi cəhətdən müxtəlif məkan miqyasına görə təhlil edir.	Yazı, fəaliyyət
Məkan miqyasını sosial-iqtisadi cəhətdən dünyaya aid nümunələrlə təhlil edir.	Layihə, sual-cavab

2-ci BÖLMƏ

MƏKANIN BƏLƏDÇİSİ

Mövzu №	Adı	Saat	Dərslik (səh.)	İş dəftəri (səh.)
Mövzu 2.1	MƏKANIN TƏSVİR EDİLMƏSİ	1	28	15
	Plan tərtib etmək üçün hansı biliklər tələb olunur?	2	30	16
	Planın tərtib edilməsi	1	36	18
Mövzu 2.2	MƏKANIN KODLAŞDIRILMASI	1	38	22
	Planetimiz necə təsvir edilir?	1	40	23
	Dərəcə torunun elementləri	1	42	25
	Xəritə necə tərtib edilir?	1	44	27
	Xəritələr niyə müxtəlif rənglərdə çəkilir?	1	46	29
	Müasir xəritələr necə tərtib edilir?	1	48	31
	Coğrafi informasiya sistemlərindən harada istifadə olunur?	1	50	
	Ümumiləşdirici dərs	1	52	33
	KSQ	1		
	CƏMİ	13		

Bölmənin qısa icmal

Bölməyə “Məkanın bələdçisi” adının verilməsi onun kartoqrafik təsvirlərin məkanda bələdçi rolunun olması ilə əlaqədardır. Bölmənin tədrisi prosesində şagirdlər Yer səthinin əsas təsvirləri – plan və xəritə haqqında məlumat alacaqlar. İlk növbədə onlar məkanın şəkli, aerofotoşəkli və planı ilə tanış olaraq onları müqayisə edə biləcəklər. Dərslikdə Sənanın gündəlik həyatında rastlaşdığı problemlərlə şagirdlərin də qarşılaşması və bu zaman qərar qəbul etməsi suallar şəklində verilir. Şagirdlər daha sonra plan və xəritələrdə istifadə olunan şərti işarələr əsasında obyektləri tanımağı, Günəşin üfüq üzərində görünməsinə, qütb ulduzuna, kompası görə istiqamətləri müəyyən etməyi, miqyasdan istifadə edərək məsafələri təyin etməyi, dərəcə torundan istifadə edərək məntəqələrin coğrafi koordinatlarını təyin etməyi, kartoqrafik təsvirləri “oxumağı” öyrənəcəklər. Bölmənin tədrisində şagirdlər CİS-in nə olduğunu və onun gündəlik həyatda necə istifadə oluna biləcəyi ilə tanış olacaqlar.

Bölməyə giriş

Bölmənin giriş səhifəsində ümumi başlıq və bölmədəki mövzuları tam əhatə edə biləcək “Məkan necə təsvir edilir?” sualı verilmişdir. Bu sual şagirdlərdə mövzuya maraq oyatmaq məqsədi daşıyır.

Şagirdlərlə bölmənin giriş səhifəsindəki şəkillər və suallar əsasında müzakirə təşkil edilə bilər. Şəkildə Türkiyənin turizm abidələri xəritəsi, Aralıq dənizi sahili və Cənub-Qərbi Asiyanın siyasi xəritəsi, Heydər Əliyev adına hava limanı, təyyarə, Leylanın və İstanbuldakı dostlarının təsviri verilmişdir.

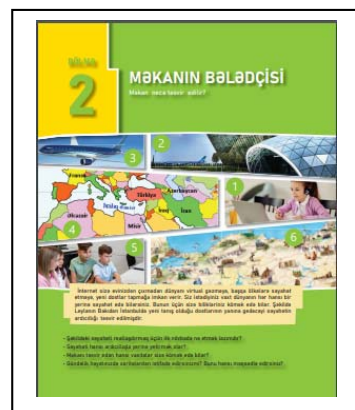
- Şəkildəki səyahəti reallaşdırmaq üçün ilk növbədə nə etmək lazımdır?

– Şəkildə səyahəti reallaşdırmaq üçün həyata keçirilən mərhələlərin ardıcılığı rəqəmlərlə göstərilmişdir.

- Səyahəti hansı ardıcılıqla yerinə yetirmək olar?

– Müəllim şagirdlərə “Kimlər səyahətdə olub?” sualını verərək müzakirəyə başlayır. Səyahətə çıxmazdan əvvəl evdə valideynlərlə hansı mövzuda söhbətlərin olduğunu yada salır. Şagirdlərdən aşağıda verilənlərə uyğun cavablar alınır:

- ilk növbədə səyahəti planlaşdırmaq lazımdır;
- səyahətə ayrılan maddi vəsait planlaşdırılır;

- səyahət ediləcək ölkə, rayon, istirahət mərkəzi və s. haqqında internetdən və ya ailə dostlarından məlumat əldə edilir;
- gediş-gəliş üçün biletdən və orada gecələmək üçün hotel sifariş edilir (şagirdlər müxtəlif fikirlər səsləndirə bilərlər: “hoteldə deyil, qohumlarıgildə qalacaqlar”, “çadır qurub gecələyəcəklər” və s.);
- gedəcəyiniz yerdə hava şəraitinə uyğun geyimlər ayrılır və yol çantası hazırlanır;
- yola düşməzdən əvvəl sənədlərin, biletin və s.-nin yerində olması bir daha yoxlanılır;
- səyahətin başladığı gün gecikmədən hava limanına (avtobus, gəmi və ya qatar vağzalına, yaxud şəxsi avtomobillə və s.) getmək.
- Məkanın təsviri üçün hansı vasitələr sizə kömək edə bilər?
- Məkanın təsvir edilməsində fotosəkillər, aerofotosəkillər, plan və xəritələrdən istifadə etmək mümkündür. Lakin onların hər birinin müsbət və mənfi cəhətlərini müəllim şagirdlərlə müzakirə edir.
- Gündəlik həyatınızda xəritələrdən istifadə edirsinizmi? Bunu hansı məqsədlə edirsiniz?
- Müəllim şagirdlərin gündəlik həyatda naviqasiya və kompüter vasitəsi ilə tərtib olunmuş xəritələrdən istifadə etməyə istiqamətləndirmək üçün köməkçi suallar verə bilər.
- Müəllim əlavə suallar ətrafında müzakirəni genişləndirə bilər.
- Şagirdlərlə onların özlərinin səyahəti zamanı rastlaşdıqları çətinliklərdən, nəyinsə yaddan çıxması üzündən gecikmələrdən və s.-dən danışmaq olar.

Mövzu 2.1

MƏKANIN TƏSVİR EDİLMƏSİ

- Dərslik: səh. 28
- İş dəftəri: səh.15

Altstandartlar	6-1.2.1. Xəritənin əsas elementlərini və növlərini tanıyır. 6-1.2.2. Məkana dair xəritə biliklərini qruplaşdırır. 6-1.2.3. Məkana dair biliklərə əsasən sadə formada xəritə tərtib edir.
Təlim məqsədləri	Xəritənin elementlərindən istifadə edərək məlumatlar əldə edir. Xəritənin elementlərindən istifadə edərək hesablamalar aparır. Məkana və xəritəyə dair bilikləri həyatda tətbiq edir. Sadə plan tərtib edir.
XXI əsr bacarıqları	Fikirlərini əsaslandırma, bilmək, tənqidi düşüncə, interaktivlik, ünsiyyət, İKT-dən istifadə bacarıqları, fikirlərini ifadə etmək, başqalarını dinləmək, tədqiqat aparma, informasiya savadlılığı, xəritə oxuma, plan tərtib etmə, biliklərin sinifdə və çöldə tətbiqi (cəhət təyininə)
Köməkçi vasitələr	Kompas, ruletka, karandaş, xətkəş, planşet, pozan
Elektron resurslar	https://www.youtube.com/watch?v=iHEMOdRo5u8 https://www.britannica.com/science/map https://education.nationalgeographic.org/resource/map/

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən. Məkanın təsvir edilməsi.

İzahetmə. Plan tərtib etmək üçün hansı biliklər tələb olunur?

Miqyas.

İstiqamətlər.

Dərinləşdirmə. Planın tərtib edilməsi.

Dəyərləndirmə. Bakı zooparkı.

Qiymətləndirmə

DƏRSƏ BAŞLARKƏN MƏKANIN TƏSVİR EDİLMƏSİ

Şagirdlər mətn və şəkillərlə tanış olurlar. Bakı şəhərinin Nərimanov rayonunun planının nümunəsində obyektlər şərti işarələrlə təsvir olunub. Bu işarələrin nəyi bildirməsi haqqında şagirdlərin ehtimalını soruşmaq olar. Şagirdlər öz fikirlərini bildirirlər və bunun ardınca “Fəaliyyət” blokunda verilən sualların müzakirəsinə başlayırlar.

FƏALİYYƏT Burada suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. A təsvirinə əsasən sualları cavablandırın. Təsvirdə Sənanın idman zalına getdiyi yol qırmızı rənglə göstərilib.

a) Sənanın getdiyi küçələri müəyyən edin. Onun yolu hansı binaların, marketlərin və digər obyektlərin yanından keçir?

– Sənanın yolu Həsənoğlu, Bakuvi, K.Rəhimov küçələrinin, marketin, yanacaq doldurma məntəqəsinin, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının, “Gənclik Mall”ın yanından keçir.

b) Sənanın fotosu hansı binanın qarşısında çəkilmişdir? A təsvirində binanın yerini müəyyən edin.

– Şəkil stadionun binasının qarşısında çəkilmişdir.

2. Sənanın yerində olsaydınız, siz hansı yolu seçərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

– Şagirdlər müxtəlif marşrutlar seçə bilirlər. Onlar Aşıq Alı, Dadaşov, Təbriz küçələrindən keçən yol təklif edə bilirlər. Onların diqqətini yolun təhlükəsiz olmasına yönəltmək lazımdır ki, piyada keçidlərinin və işıqforların olmasına diqqət yetirsinlər.

3. Bir yerə getdiyiniz zaman yolu seçərkən əsasən nəyə diqqət edirsiniz?

– Şagirdlərin cavabları fərqli ola bilər: bəziləri ən qısa yolu seçəcək, digərləri dərslərdə aldıkları bilikləri nəzərə alaraq ən təhlükəsiz yolu seçəcəklər.

4. A təsvirində B və C şəkillərindəki obyektlərin yerlərini təyin edin.

– Şagirdlər plan üzrə Koroğlu Rəhimov küçəsini və Tofiq Bəhramov adına stadionu tapmalıdırlar.

5. A, B, C şəkillərinə əsasən suallara cavab verin.

a) B şəklindəki küçə A planında necə göstərilmişdir?

– Şəkil B-də Koroğlu Rəhimov küçəsi göstərilir. Planda bu küçə xətt şəklində verilmişdir.

b) C şəkli A planında necə təsvir edilmişdir?

– Şəkil C-də stadion göstərilir. Planda stadion onun konturunu xatırladan oval şəklində göstərilir.

6. A planına əsasən sualları cavablandırın.

a) Heydər Əliyev Mərkəzinin ətrafındakı park necə göstərilmişdir?

– Heydər Əliyev Mərkəzinin ətrafındakı park yaşıl rənglə təsvir edilmişdir.

b) Azərkeşlərin Tofiq Bayramov adına Respublika stadionuna hansı alternativ yollarla gələ biləcəklərini müəyyən edin.

– Şəkil A-da şagirdlər metronun şərti işarəsinə diqqət yetirərək belə nəticəyə gələ bilirlər ki, T.Bəhramov adına stadionu ziyarət etmək istəyən hər kəsin istifadə edə biləcəyi alternativ nəqliyyat növü metrodur.

İZAHETMƏ PLAN TƏRTİB ETMƏK ÜÇÜN HANSI BİLİKLƏR TƏLƏB OLUNUR?

Dərsə başlarkən şagirdlərə hazır plan nümayiş etdirmək olar və onlara “Bu hansısa bir ərazinin təsviridir. Sizin fikrinizcə, bu planı tərtib etmək üçün hansı bilik və bacarıqlar lazımdır?” sualı ilə müraciət etmək olar. Şagirdlərin cavabları yanlış ola bilər. Verilən cavablar lövhədə yazılır və müəllimin “Bu cavablardan bəziləri doğrudur, amma izah prosesindən sonra hansı cavabın doğru olduğunu siz özünüz müəyyən edəcəksiniz” müraciəti şagirdlərin izahetmə mərhələsində daha diqqətli olmalarına səbəb ola bilər.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

Şagirdlər obyektlərin planını tərtib edərkən istifadə olunan şərti işarələrlə tanış olurlar. Şərti işarələrin 3 növü izah edilir.

FƏALİYYƏT Bu hissədə suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. A, B, C şəkillərini müqayisə edib suallara cavab verin.

a) Şəkillərdə eyni bir stadion nə üçün fərqli görünür?

– Şəkillərdə stadionun yan tərəfdən, planda və havadan çəkilmiş fotoşəkildə yuxarıdan görünüşü verilib.

b) Şəkilləri təhlil edərkən ilk növbədə nəyə diqqət yetirdiniz?

Bu suala şagirdlər müxtəlif cavablar verə bilərlər. Onları aşağıdakı cavabları verməyə istiqamətləndirmək lazımdır:

– A şəklinin yandan çəkildiyinə və binanın hər tərəfinin təsvirinin mümkünsüz olmasına;

– B şəklinə binaların yalnız yuxarıdan görüntüsünün olmasına;

– C şəklinə ərazidəki obyektlərin mövqeyinin daha aydın görünməsinə.

c) Hansı təsvir ərazi haqqında daha çox məlumat verir? Fikrinizi əsaslandırın.

– Ərazi haqqında daha dolğun məlumat ərazi planında verilir. Bunu əsaslandırmaq üçün şagirdlər planı, aerofotoşəkli və adi fotoşəkli müqayisə etməlidirlər. Bunu aşağıdakı cədvəl şəklinə təqdim etmək olar:

Təsvir	Məlumat
Şəkil	Obyektin yan tərəfdən görünüşü
Aerofotoşəkil	- Obyektin yuxarıdan görünüşü - Ümumi ərazi – obyektlərin bir-birinə nisbətən yerləşməsi
Plan	- Obyektin yuxarıdan görünüşü - Ümumi ərazi – obyektlərin bir-birinə nisbətən yerləşməsi - Şərti işarələr

2. Səh. 28-də A planında təsvir olunan şərti işarələri müəyyən edin və qruplaşdırın.

konturlu	xətti	miqyasız
stadion	Yol	Metro stansiyası, piyada keçidi, bina

3. Evinizdən məktəbə qədər yolboyu hansı obyektlərin olduğunu yada salın və onları şərti işarələrlə təsvir edin.

- *Dəftərlərində təkcə evdən məktəbə gedərkən rastlaşdıqları obyektlərin şərti işarələrini çəkməkdən başqa, bu marşrutun sadə planını tərtib etməyi də tapşıra bilərsiniz. Bu zaman şagirdlərin diqqətini planın düzgünlüyünə yönəltmək lazımdır. Onlar planda təsvir edilən yerin adını göstərməli və onun legendasını tərtib etməlidirlər.*

İZAHETMƏ MİQYAS

Şagirdləri miqyas mövzusunə cəlb etmək üçün telefonda çəkilmiş bir neçə foto göstərmək olar. Şəkillərdən biri tam yaxından çəkilmişdir və orada yalnız bir obyekt görünür, digəri isə uzaqdan çəkilmişdir və orada çoxlu sayda obyektlər və daha kiçik ölçüdə görünür. Müəllim “Bu şəkillərin bir birindən fərqi nədir?” sualını qoymaqla mövzuya maraq yarada bilər. Şagirdlərdən alınan cavabları ümumiləşdirib şəkillərin fərqlərini miqyasla əlaqələndirmək olar.

FƏALİYYƏT Bu hissədə suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. Səh. 28-də A şəklinə yazılan miqyas formalarını qruplaşdırın.

ədədi	izahlı	xətti
1 : 10 000	1 sm – 100 m	 100 0 100 200 300 400 m

2. Boş xanaya uyğun ədədi tapmaqla ədədi miqyası izahlı miqyasa çevirin.

a) 1 : 250 000 – 1 sm-də 2500 m

b) 1 : 70 000 000 – 1 sm-də 700 km

3. Boş xanaya uyğun ədədi tapmaqla izahlı miqyası ədədi miqyasa çevirin.

a) 1 sm-də – 20 m; 1 : 2000

b) 1 sm-də – 15 km; 1 : 1 500 000

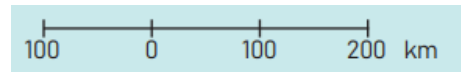
4. 1 : 1 500 000 ədədi miqyasını izahlı formada yazın və xətti miqyasını çəkin.

5. Xətti miqyası ədədi və izahlı miqyasa çevirib yazın.

a) izahlı miqyas: 1 sm-də –100 km

b) ədədi miqyas: 1: 10 000 000

6. Səh. 28-də A şəklindəki planda Sənanın evlərindən stadiona qədər getdiyi yolun həqiqi uzunluğunu hesablayın.

– Bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün şagirdlər yolun uzunluğunu xətkəşdən istifadə edərək ölçməli (təxminən 22 sm) və nəticəni ədədi və ya izahlı miqyasa vurmali, ya da planın xətti miqyasından istifadə etməlidirlər.

7. Siz hansı miqyasdan istifadə etdiniz? Seçiminizi əsaslandırın.

– Çox güman ki, şagirdlərin əksəriyyəti bu tapşırığı yerinə yetirərkən izahlı miqyasdan istifadə etməyə üstünlük verəcəklər. Riyazi əməliyyatları yerinə yetirərkən o daha rahatdır. Xətti miqyasdan istifadə daha uzun prosesdir, çünki Sənanın keçdiyi yol uzundur.

8. Miqyası 1 : 250 000 olan xəritə üzərində iki obyekt arasında 5 sm məsafə vardır. Obyektlər arasında həqiqi məsafəni hesablayın.

$$5 \times 1\,250\,000 = 1\,250\,000 \text{ sm (12,5 km)}$$

9. 1 sm-də 10 m izahlı miqyasını nəzərə alın:

a) Sinif otağının uzunluğunu və enini kağız üzərində təsvir edin.

b) Yaşadığınız binanın enini və uzunluğunu kağız üzərində təsvir edin.

– Bu sualın cavabı müxtəlif məkanlarda müxtəlif ola bilər.

10. Yer səthində A və B məntəqələri arasında məsafə 3000 km-dir. Bu məsafə 1 : 6 000 000 miqyaslı xəritədə neçə santimetrə uyğundur?

$$3000 : 60 = 50 \text{ sm}$$

11. Turistin 6 km/saat sürətlə 4 saata getdiyi yol 1 : 200 000 miqyaslı xəritədə neçə santimetrdir?

$$6 \times 4 = 24 \text{ km}$$

$$2\,400\,000 : 200\,000 = 12 \text{ sm}$$

İZAHETMƏ İSTİQAMƏTLƏR

Müəllim şagirdləri mövzuya cəlb etmək üçün sinif otağında pəncərələrdən Günəşin görünməsinin vaxtını, qapının hansı tərəfə açıldığını, şagirdlərin evlərində Günəşin görünmə vaxtını soruşur. Bu suallar vasitəsilə yeni mövzuya keçid etmək olar. Şagirdlər mətn və şəkillərlə tanış olduqdan sonra “Fəaliyyət” blokunun tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

FƏALİYYƏT Burada suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. Səh. 28-də A şəklində verilən plana əsasən müəyyən edin.

a) Ticarət mərkəzi Tofiq Bəhramov adına stadiondan hansı istiqamətdə yerləşir?

– Şimalda.

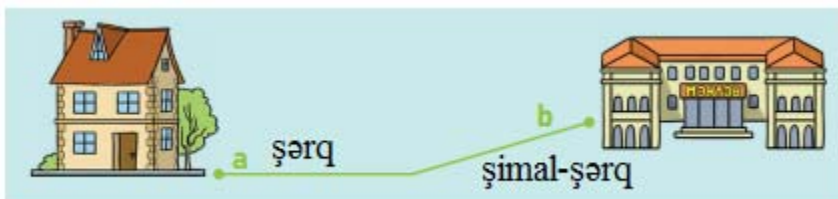
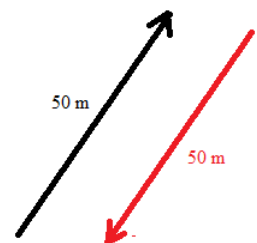
b) Sənan evdən idman zalına getmək üçün hansı istiqamətlərdə hərəkət etməlidir?

– Şimal-qərb; cənub-qərb; şimal-qərb; cənub-qərb; şimal-qərb; cənub-qərb; cənub-qərb; şimal-qərb.

2. İbrahim şimal-şərq istiqamətə doğru 50 metr hərəkət edərək sonra əks istiqamətdə geri qayıtdı. O, geri qayıdanda hansı istiqamətdə hərəkət etdi?

– Cənub-qərbə 50 m. Müəllim şagirdlərdən tapşırığın şərtlərini sxematik şəkildə təsvir etməyi xahiş edə bilər.

3. Evdən məktəbə getmək üçün istiqamətlərin ardıcılığını müəyyən edin

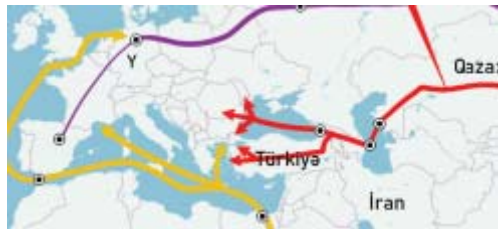

4. Səh. 27-dəki xəritəyə əsasən Türkiyənin Azərbaycandan hansı istiqamətdə yerləşdiyini tapın.

– Qərb.

5. Kompasdan istifadə etməklə məktəbinizin giriş qapısının içəridən hansı istiqamətdə açıldığını təyin edin.

– Şagirdlər tənəffüs zamanı bu tapşırığı yerinə yetirə bilirlər.

6. B şəklinə nəzər salın, sizin yataq otağınızın pəncərələrinin hansı istiqamətə baxdığını müəyyən edin.

– Şəklidə şagirdlərə Günəşdən istifadə edərək üfünun tərəflərini necə müəyyənləşdirmək izah edilir. Günəş şərqdən çıxır. Şagirdlər şəhər günəş şüalarının otağın pəncərəsindən düşüb-düşmədiyini xatırlamalı və yaxud Günəşin hansı tərəfdən çıxdığını xatırlayıb suala cavab verməlidirlər.

7. Qatarda gedərkən Qütb ulduzu sizdən sol tərəfdə görünür. Qatarın hərəkət istiqamətini necə müəyyən etmək olar?

– Şagirdlər bu suala dərstdə aldıkları məlumatları nəzərə alaraq cavab verirlər – qütb ulduzu həmişə şimaldadır. Buna görə də əgər qütb ulduzu soldadırsa, qatar şərqə doğru hərəkət edir.

8. Qədim zamanlarda və müasir dövrdə istiqamətlərin necə təyin olunduğunu müzakirə edin.

– Qədim dövrlərdə istiqamətlərin təyin edilməsində Günəşin üfünun görünməsindən, qütb ulduzunun görünməsindən, yerli əlamətlərdən (ağac gövdələrinin mamırla örtülən rütubətli tərəfi şimalı göstərir) istifadə edirdilər. Müasir dövrdə isə kompas və naviqasiya cihazlarından istifadə edilir.

9. E şəklində təsvir edilən avtomobil hansı istiqamətdə hərəkət edir? Fikrinizi əsaslandırın.

– Şagirdlər şəklidə göstərilən vaxta diqqət yetirməlidirlər – saat 7, yəni səhərdir. Günəş maşının sağından çıxır – şərqdə. Deməli, maşının sol tərəfində qərb olacaq. Ona görə də avtomobil şimala gedir.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ PLANIN TƏRTİB EDİLMƏSİ

Bu tapşırıq praktik yönümlüdür. Tapşırığı yerinə yetirmək üçün lazım olan vəsaitlər əvvəlcədən təmin edilməlidir. Şagirdlər dərslərdə verilmiş göstərişlərə uyğun olaraq ardıcılıqla tapşırıqları yerinə yetirirlər. Müəllim müxtəlif iş formalarını seçə bilər. Məsələn, qrup və ya cütlərlə iş təşkil edilə bilər. Müəllim şagirdlərə əvvəlcə ümumi tövsiyələr verir və işə başladıqdan sonra onların fəaliyyətinə nəzarət edir. Bütün siniflə də (kollektiv) işləmək olar. Təlimatlar izah edilir və ardıcıl şəkildə yerinə yetirilir.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Mövzuda öyrənilən materialları mənimsəmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün tapşırıqlar yerinə yetirilir. Bu tapşırıqlar çöl tədqiqatı yolu ilə yerinə yetirilə bilər. Bunun üçün şagirdlərin zooparka ekskursiyası təşkil edilə bilər.

1. Ziyarətçi zooparkın girişindən görmək istədiyi heyvanın qəfəsinə doğru göstərilən marşrut üzrə hansı istiqamətdə hərəkət etməlidir?

– Şagirdlərin cavabları müxtəlif ola bilər. Qiymətləndirmə üçün şagirdlərin nə üçün məhz getdiyi yolu seçdiyini əsaslandırması vacibdir.

2. Miqyasa əsasən qəfəsə qədər olan yolun uzunluğunu hesablayın.

– Zooparkın planının 1 sm-də 10 metr olduğu yada salınır. Şagird getdiyi yolu sm ilə ölçür və 10-a vuraraq məsafəni təyin edir.

3. A nöqtəsindən B-yə elə marşrut seçin ki, yolboyu daha çox canlı görmək mümkün olsun. Seçdiyiniz marşrut üzrə hansı heyvanları görmək olar? Marşrutu yazılı təsvir edin.

– Şagird seçdiyi yolda hansı heyvan qəfəsləri gördüyünün siyahısını tərtib edir.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Şərti işarələrdən istifadə edərək planda obyektləri tanıyır.	Şifahi sual-cavab, tapşırıq
Miqyasdan istifadə edərək plan üzrə məsafələri hesablayır.	Tapşırıq, praktik iş
Üfünun istiqamətlərini təyin edir.	Fəaliyyət, layihə, çöl tədqiqatı
Sinfin planını çəkir.	Fəaliyyət, tapşırıq

Mövzu 2.2

MƏKANIN KODLAŞDIRILMASI

- Dərslik: səh. 38
- İş dəftəri: səh. 22

Altstandartlar	6.1.2.1. Xəritənin əsas elementlərini və növlərini tanıyır. 6.1.2.2. Məkana dair xəritə biliklərini qruplaşdırır. 6.1.2.4. CIS-dən istifadə metodlarını şərh edir.
Təlim məqsədləri	Xəritənin dərəcə torunu izah edir. Xəritənin elementlərindən istifadə edərək praktik tapşırıqları yerinə yetirir. Xəritələrin növlərini təyin edir. Xəritələrdən müxtəlif məlumatlar əldə edir. CIS-in həyatda istifadəsinə dair nümunələr təqdim edir.
XXI əsr bacarıqları	Fikirlərini əsaslandırma bilmək, tənqidi düşünmə, interaktivlik, əməkdaşlıq, İKT-dən istifadə, fikirlərini ifadə etmək və başqalarını dinləmək, məlumat əldə etmək, informasiya savadlılığı, öz fikirlərini isbat edə bilmək, ünsiyyət
Köməkçi vasitələr	Dünyanın fiziki xəritəsi, mobil telefon
Elektron resurslar	https://oxu.az/world/319753 https://www.pa.edu.az/library/4/30/251/topoq.icmal.4.pdf https://www.meteorologiaenred.com/az/alabal%C4%B1q.html https://avtosfer.az/az/qaydalar/yol-nisanlarinin-qoruntulu-ve-sesli-izahi-izleyin-video-32600

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən. Məkanın kodlaşdırılması

İzahetmə. Planetimiz necə təsvir edilir?
Dərəcə torunun elementləri
Xəritə necə tərtib edilir?
Xəritələr niyə müxtəlif rənglərdə çəkilir?
Müasir xəritələr necə tərtib edilir?

Dərinləşdirmə. Coğrafi informasiya sistemlərindən harada istifadə olunur?

Dəyərləndirmə. X.Kolumbun səyahəti və xəritə-sxeminə əsasən verilən tapşırıqlar yerinə yetirilir.

Qiymətləndirmə.

DƏRSƏ BAŞLARKƏN

Dərsə başlarkən yeni mövzunun adını elan edə bilərsiniz.

– Ü.Hacıbəyova məxsus “Koroğlu” operasından uvertüranı dirijorun iştirakı ilə orkestrin ifasında səsləndirə bilərsiniz.

Şagirdlərlə dirijorun nə etmək istədiyini (dirijorun musiqiçilərə jestlər vasitəsilə məlumat ötürdüyünü), qarşısındakı vərəqlərdən hansı məlumatı aldığını (musiqini notlar vasitəsilə “oxuduğunu”) və ya ikinci variantda yol nişanlarının qadağan, xəbərdarlıq və s. olduğunu müzakirə edə bilərsiniz. Bu zaman ardıcıl sualvermə üsulundan istifadə etmək mümkündür. Bundan sonra nümayiş etdirdiyiniz prosesin hamısının kodlaşdırma olduğunu elan edə bilərsiniz. Dərslikdəki şəkillərin hansı sahələrdəki kodlaşdırma olduğunu öyrəndikdən sonra lövhədə klaster üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Kodların mövcud olduğu, onların tətbiq edildiyi sahəni və oradakı rolunu klasterin şəxələrində qeyd edə bilərsiniz. Daha sonra “Kodlaşdırma ilə bugünkü dərsin nə kimi əlaqəsi ola bilər?” sualını verin və şagirdlərdən yeni mövzunun adına diqqət yetirmələrini istəyin. Şagirdlərin fikrini “Məkanı təsvir etmək üçün kodlaşdırma aparıla bilər və onun vasitəsilə təsvir edilə bilər” fikrinə yönəltmək vacibdir.

Cəlbəmə mərhələsi bitdikdən sonra şagirdlərdən dərslikdəki mövzunu diqqətlə oxumalarını tələb edin.

Bu, iki yolla aparıla bilər:

1. Fəaliyyət suallarını siz və ya şagirdlər oxuya bilər. Təbii ki, onlar cavab verə bilmirlər. Bu zaman onlara mətn və mətndənkənar komponentlərlə tanış olmağı məsləhət görün.
2. İkinci variantda şagirdləri əvvəlcə mətn və mətndənkənar komponentlərlə tanış edin və sonra fəaliyyətdəki suallara cavab vermələrini tapşırın.

FƏALİYYƏT Bu hissədə suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. Kodlaşdırmanın hansı əhəmiyyəti var?

– Məlumatın kodlaşdırılması bir çox məqsədlər üçün lazımdır:

a. Məlumatın təhlükəsizliyi: kodlaşdırma məlumatı şifrələməklə onun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün istifadə oluna bilər. Bu, məlumatı başqaları üçün anlaşılmaz edir.

b. Məlumatların təqdim edilməsi üçün.

c. Məlumatların həcmnin azaldılması üçün lazımdır.

2. Səslər, saylar, yol hərəkəti qaydaları kodlaşdırılmasaydı, Nə baş verərdi?

– Səslər və saylar yazıya çevrilməsəydi, yəni hərflər kəşf edilməsəydi, heç bir inkişaf ola bilməzdi. Tarixçilər, sosioloqlar yazını sivilizasiyanın açarı kimi qiymətləndirirlər. Yol hərəkəti qaydaları yol nişanları hesabına tənzimlənir, əks halda çoxlu sayda qəzalar baş verərdi.

3. A, B, C, D, E və F təsvirlərindən əlavə, kodlaşdırma daha hansı nümunələr göstərə bilərsiniz?

– Şagirdləri istiqamətləndirmək lazımdır ki, onlar yeni ideyalar versinlər. Onları bu ideyaların yeni bir kəşf olduğuna, yeni bir sahənin inkişafına səbəb ola biləcəyinə inandırmaq lazımdır.

4. B şəklində istifadə olunan damğalar müasir dövrdə nə ilə əvəz olunmuşdur?

– Damğalar tayfalara məxsus idi. Onlar yaşadıkları ərazinin sərhədlərinə onları təmsil edən “bayraqlar”, hətta yaşadıkları çadırlara, özlərinə məxsus heyvanların üzərinə damğa şəkillərini təsvir edirdilər. Hazırda damğaları dövlət rəmzləri, yəni bayraq və gerblər əvəz etmişdir.

5. Mobil telefonunuza yaxın dostunuz və ya qohumunuz zəng edib dəqiq yerinizi soruşarsa, siz bu barədə məlumatı necə bildirərdiniz?

– Telefonda məkan bildirən işarənin köməyi ilə olduğunuz yeri bildirirsiniz.

6. G şəklində sənişinin taksi sifariş etməsi necə baş verir? Bunun üçün mobil telefonlardan necə istifadə etmək olar?

Harada olduğunuzu və haraya getmək istədiyiniz ünvanı müvafiq çərçivələrə yazmaq lazımdır.

7. H təsvirində aparılan əməliyyatı necə izah edə bilərsiniz?

– Daha geniş ərazinin xəritədə təsvirini asan yolla, tez və daha mükəmməl çəkməyə imkan verir.

İZAHETMƏ PLANETİMİZ NECƏ TƏSVİR EDİLİR

Yeni mövzuya giriş bundan əvvəlki mövzu üzərində qurulur. Kodlaşdırmanın əhəmiyyəti və məkanın kodlaşdırılmasının mümkünlüyü və əhəmiyyəti barədə klassik dialoq üsulu ilə müzakirə apara bilərsiniz. Dərslik səhifəsindəki şəkillərə diqqət yetirməyi təklif edin və “Nə üçün insanlar ən qədim zamanlardan Yeri təsvir etməyə çalışırdılar” sualı ilə müraciət edin. Şagirdləri yaşadıkları dünyaya dair daha çox məlumat əldə etmək fikrinə istiqamətləndirmək məqsədəuyğundur. Növbəti sual “Dünyanı daha dəqiq təsvir etmək üçün onlarda hansı biliklər çatışmırdı?” ola bilər. Siz şagirdləri “Qədim insanlarda Yer formasına aid məlumatlar bəsit idi, kəşf və tədqiqatlar az idi, insanların təsəvvüründə Yer müstəvi formada idi” və s. fikirləri söyləməyə istiqamətləndirə bilərsiniz.

Şagirdlərə Əbu Reyhan əl-Biruni haqqında daha geniş məlumat toplamaq üçün tapşırıq verin. Müasir dövrdə nəhəng qlobusun düzəldilməsinin mümkünlüyünü qeyd edin.

FƏALİYYƏT Bu hissədə suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. A və B şəkillərindəki xəritələri müqayisə edin: a) iki oxşar əlamət tapın; b) iki fərqli əlamət tapın.

Şagirdlər Hekateyin və Eratosfenin xəritələrini müqayisə etməlidirlər. Xəritələrin qeyd oluna bilən ümumi cəhətləri bunlardır:

- 1) xəritələrdə eyni quru əraziləri – Avropa, Asiya və Liviya təsvir edilmişdir;
- 2) quru su ilə, okeanla əhatə olunmuşdur.

Xəritələrin fərqli xüsusiyyətləri:

- 1) Eratosfenin xəritəsində daha çox coğrafi adlar var;
- 2) Eratosfenin xəritəsində ərazi haqqında əlavə məlumat verən kəsişən xətlər çəkilib.

2. Eratosfenin xəritəsində coğrafi adlar daha çox yazılmışdır. Bunun səbəbini necə izah edə bilərsiniz?
– Hekateyin xəritəsi eramızdan əvvəl 6-cı əsrdə, Eratosfenin xəritəsi isə bizim eramızdan əvvəl 194-cü ildə yaradılmışdır. İnsanlar səyahət edərkən yeni torpaqlar kəşf edirdilər və onları xəritələrə köçürürdülər.

3. B və C xəritələrini müqayisə edin:

a) Eratosfenin xəritəsində hansı üç quru hissəsi göstərilib?

– Eratosfenin xəritəsində Avropa, Asiya və Liviya (Afrika) göstərilib.

b) Qədim xəritədə hansı quru hissələri yoxdur? Fikrinizi əsaslandırın.

– Xəritələri müqayisə edərkən şagirdlər qədim xəritələrdə Amerika, Avstraliya və Antarktidanın təsvir olunmadığını görəcəklər. Onların verə biləcəkləri ehtimal olunan cavab odur ki, insanlar o vaxt, yəni qədimdə bu qitələri hələ kəşf etməmişdilər və buna görə də onlar qədim xəritələrdə təsvir edilə bilməzdi. Şagirdlərin diqqətini "Liviya" coğrafi termininə cəlb edə bilərsiniz. Bu, Afrikanın bir hissəsinin adı idi. Şagirdlər Afrikanın siyasi xəritəsinə baxıb orada eyniadlı ölkəni tapa bilərlər.

Qeyd. Bundan əlavə, bu mövzunu şagirdlər öyrənərkən:

1. Coğrafi biliklərin necə toplandığını – yeni qitələrin necə kəşf edildiyini müzakirə edə bilərlər. Onlara Amerikanın, Avstraliyanın, Antarktidanın kəşfi haqqında məlumat verilə və ya bu kəşflərlə bağlı videoçarxlar göstərilə bilər.

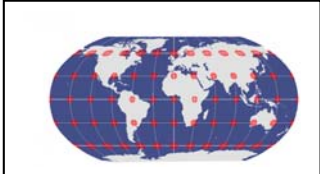
2. Şagirdlərə qədim dövrlərdə mövcud olmuş digər xəritələr: Ptolemeyin, Merkatorun xəritələri haqqında məlumat verilə bilər (6–11-ci siniflər üçün atlasdan istifadə etmək məqsədəuyğundur).

c) C təsvirində təqdim olunan müasir xəritə haqqında fikrinizi bildirin və onun necə tərtib edilməsi ilə bağlı fərziyyələrinizi müzakirə edin.

- şagirdlər c təsvirində dünyada 7 quru parçasının yəni qitələrin və 5 okeanın olduğunu bildirirlər. Onlar Yerin kürə olduğunu bilirlər. kürənin müstəvi səthinə açılmasına aid fərziyyələr irəli sürə bilərlər. Şagirdlərin fikirləri səhv ola bilər. Dərsin ikinci hissəsi Yer kürəsinin müstəvi səthə açılmasına aiddir.

4. Dünyanın xəritəsi E şəklində verilsə idi, bunun hansı üstünlüyü və çatışmazlıqları olardı?

Suala cavab vermək üçün lövhədə belə cədvəl çəkilə bilər:

Müsbət	Mənfi
Xəritənin hansı tərəflərində təhriflərin daha çox olduğu aydın görünür.	Fiziki cəhətdən istifadə etmək münasib olmaz.
Hansı ərazilərin əslində olduğundan daha böyük, hansıların isə daha kiçik olduğu nəzərə çarpar.	Yer haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq mümkün olmaz.
Hesablama zamanı daha diqqətli olmağa sövq edər.	Məntəqələrin, xüsusilə qütbətrafı ərazilərin koordinatlarının təyin olunması çətin olar.
	"Xəritənin" nümayiş etdirilməsi çətin olar.
	

5. E və F şəkillərinə əsasən hansı qitələrin təsvirində daha çox təhriflərin olduğunu müəyyən edin və fikrinizi əsaslandırın.

– Ən çox təhrif xəritənin yuxarı və aşağı hissəsində (Yerin qütblərinə daha yaxın) yerləşən qitələrdə, xüsusən Antarktidada, Şimali Amerikada və Asiyada olacaq.

6. Xəritədə təhriflərin yaranmasının səbəbi nədir?

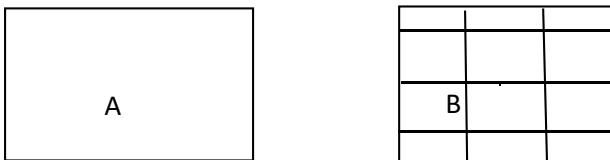
– Xəritələrdə təhriflərin baş verməsinin əsas səbəbi Yerin kürə formasında olmasıdır. Təhrifsiz dünya xəritələrinin mövcud ola bilməsinin mümkünsüzlüyü barədə məlumat verin. Onun səbəblərini soruşun. Şagirdləri bunun səbəbinin kürə səthinin müstəvi üzərində təsvirinin qeyri-mümkün olması fikrinə istiqamətləndirin. Bunu təcrübələr, şəkillər, əyani vasitələr nümayiş etdirməklə əsaslandırın.

7. F təsvirinə əsasən Sakit okeanın hansı qitələrlə əhatə olunduğunu müəyyən edin.

– Sakit okean Şimali və Cənubi Amerika, Asiya və Avstraliya əhatə edir. Tapşırığı iki variantda işlətmək olar. Birinci variantda şagirdləri cütlərə və ya qruplara ayıraraq digər qitələrin də əhatə olunduğu okeanları soruşmaq və divar xəritəsində göstərməyi təşkil etmək olar.

İZAHETMƏ DƏRƏCƏ TORUNUN ELEMENTLƏRİ

Müəllim iki kvadrat çəkkə və onların hər birinin ortasında A və B nöqtələrini qoya bilər. A nöqtəsinin qoyulduğu kvadratda eninə və uzununa xətlər çəkib nöqtələrin hansının mövqeyini təyin etməyin daha asan olduğunu soruşa bilər.

Xəritələrdə çəkilən üfüqi və şaquli xətlərin əhəmiyyəti müzakirə edilir. Şagirdlər bu fikrə gəlməlidirlər ki, 2-ci kvadratdakı xətlər məntəqələrin harada yerləşməsinə müəyyən etməyi asanlaşdırır.

Mövzunun öyrənilməsində müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər. INSERT üsulunu tətbiq etmək olar. İzahetmə, əsasən, mətn və şəkillər üzərində aparılır. Şagirdlər “Fəaliyyət” blokunda tapşırıqları yerinə yetirdikdə onların cütlərlə işini təşkil etmək məqsəduyğundur. Mövzunu daha dərinləndirən mənimsəmək üçün yarımkürələrin fiziki xəritəsi üzərində şagirdlərin işini təşkil etmək lazımdır.

FƏALİYYƏT Burada suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. A şəklində verilən A, B, C nöqtələrinin hansı yarımkürədə olduğunu təyin edin.

– Şagirdlər cavablarını cədvəl şəklində təqdim edə bilərlər.

	Şimal	Cənub	Şərq	Qərb
A	+			+
B	+		+	
C		+		+

2. Dünyanın siyasi xəritəsindən istifadə edərək ölkələrin yerini tapın və cədvəllərin hansı xanalarına uyğun gəldiyini müəyyən edin.

– 1. Almaniya. 2. Türkiyə. 3. Qazaxıstan. 4. Argentina. 5. Yaponiya. 6. Avstraliya (hər sütuna iki dövlət əlavə edin).

I variant		II variant	
Şərq yarımkürəsi	Qərb yarımkürəsi	Şimal yarımkürəsi	Cənub yarımkürəsi
1, 2, 3, 5, 6	4	1, 2, 3, 5	4, 6

3. Şəkil B-də a, b, c, n nöqtələrinin coğrafi uzunluqlarını tapın.

Nöqtə	coğrafi uzunluq
a	10° ş.u.
b	20° ş.u.
c	40° ş.u.
n	20° ş.u.

4. Şəkil B-də e, d, f, m nöqtələrinin coğrafi uzunluqlarını tapın. Nöqtələrin ümumi xüsusiyyətini təyin edin.

Nöqtə	coğrafi uzunluq
e	20° q.u.
d	40° q.u.
f	60° q.u.
m	20° q.u.

5. Şəkil C-də a, b, c, d, e, f nöqtələrinin coğrafi enliyini tapın.

nöqtə	coğrafi enlik
A	10° c.e.
B	30° c.e.
C	30° c.e.
D	50° c.e.
E	15° şm.e.
F	40° şm.e.

6. Şəkil B-də e və f nöqtələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri nədir?

– e və f nöqtələrinin ümumi xüsusiyyəti: hər ikisi Qərb və Şimal yarımkürəsində yerləşir;
e və f nöqtələrinin fərqli xüsusiyyəti: onların ikisi də müxtəlif coğrafi uzunluq və enliyə malikdir.

7. Şəkil C-də b və e nöqtələrinin fərqli xüsusiyyətləri nədir?

– b və e nöqtələrinin oxşar xüsusiyyətləri: hər ikisi şimal yarımkürəsində yerləşir və Qrinvic meridianından bərabər məsafədə yerləşir.

8. C şəklində hansı nöqtələr eyni coğrafi enlikdədir?

– b və c nöqtələri eyni coğrafi enliyə malikdir: 30° c.e.

İZAHETMƏ XƏRİTƏ NECƏ TƏRTİB EDİLİR?

Xəritənin tərtib edilməsi üçün ilk növbədə dərəcə torunun çəkilməsinin vacibliyi müzakirə edilir. Şagirdlərdən dərəcə torunun elementlərinin mahiyyəti soruşulur, digər şagirdlər bu elementləri kağız üzərində çəkir, mövzuda olan şəkil üzərində işləyirlər. Mövzunu öyrəndikdən sonra şagirdlər aşağıdakı nəticələrə gələ bilirlər:

– Nöqtələr arasında dərəcə ilə məsafəni onların coğrafi enliyinə və ya coğrafi uzunluğuna görə müəyyən etmək olar.

– Əgər nöqtələr müxtəlif yarımkürələrdə (Şimal və ya Cənub) yerləşirsə, aralarındakı məsafəni dərəcə ilə təyin edərkən onların enliyi toplanır. Nöqtələr eyni yarımkürədə yerləşirsə, onlar arasındakı məsafəni dərəcə ilə təyin edərkən daha çox dərəcə qiymətinə malik olan enlikdən kiçik olanı çıxılır.

– Əgər nöqtələr müxtəlif yarımkürələrdə (Şərq və ya Qərb) yerləşirsə, aralarındakı məsafəni dərəcə ilə təyin edərkən onların uzunluqları toplanır. Nöqtələr eyni yarımkürədə yerləşirsə, onlar arasındakı məsafəni dərəcə ilə təyin edərkən dərəcə qiyməti kiçik olan daha böyük dərəcəli uzunluqdan çıxılır.

– Kiçik ərazilər böyük miqyasda tərtib edildikdə obyektlərin təsviri daha aydın olur, böyük ərazilər və dünya xəritələri isə adətən kiçik miqyasda tərtib edilir.

Mövzunu daha dərindən mənimsəmək üçün 6–11-ci siniflər üçün atlasda “Yarımkürələrin fiziki xəritəsi” və ya dərslikdə səh. 84-də verilən “Dünyanın siyasi xəritəsi” üzərində şagirdlərin işini təşkil etmək məqsəduyğundur.

FƏALİYYƏT Bu hissədə suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. A şəklinə əsasən suallara cavab verin.

a) A, B, C, D nöqtələrinin coğrafi koordinatları neçə dərəcədir?

- A -15° şm. e və 20° q.u.; B- 45° şm. e və 60° q.u.; C-15° şm.e və 40° ş.u.; D- 15° c.e və 60° .q.u

b) C nöqtəsindən K nöqtəsinə qədər neçə dərəcədir?

– C nöqtəsinin koordinatları 15° şm.e., 40° ş.u., K nöqtəsinin koordinatları 15° c.e., 40° ş.u. Aralarındakı məsafə dərəcə ilə enliyə görə $30^{\circ} + 15^{\circ} = 45^{\circ}$; uzunluğa görə isə bərabərdir eyni Hər iki nöqtə 40° ş.u da yerləşirlər.

c) A nöqtəsindən C nöqtəsinə qədər neçə dərəcədir?

- A nöqtəsinin coğrafi enliyi 15° şm.e, və C nöqtəsinin də coğrafi enliyi 15° şm e-dir. A və C şimal yarımkürəsində yerləşir. Lakin A nöqtəsi 20° q.u da C nöqtəsi isə 40° ş.u-da yerləşir. Şərq və qərb yarımkürələrində yerləşdiklərinə görə A və c nöqtələri arasında $20 + 40 = 60^{\circ}$ fərq vardır.

2. A və B məntəqələrindən havaya qalxan iki təyyarə bərabər sürətlə uyğun paralellər üzrə şərqə doğru uçaq. Yer kürəsini dövr etdi. Onlardan hansı başlanğıc nöqtəyə daha tez qayıtdı? Səbəbini izah edin.

– B nöqtəsindən qalxan təyyarə A nöqtəsindən qalxan təyyarədən daha tez qayıdacaq. Səbəbini izah edərkən şagirdlər qeyd etməlidirlər ki, təyyarənin B nöqtəsindən uçaacağı məsafə təyyarənin A nöqtəsindən uçaacağı məsafədən azdır. Bunun səbəbi isə Yer kürə forması və ekvatorun qütblərə doğru paralellərin uzunluqlarının azalmasıdır.

3. B və D məntəqəsindən eyni vaxtda və bərabər sürətlə iki təyyarə şimal istiqamətdə havaya qalxdı. Hansı təyyarə Şimal qütbünə daha tez çatır?

– B nöqtəsi Şimal yarımkürəsində 45-ci paraleldə yerləşir. D nöqtəsi Cənub yarımkürəsində 15-ci paraleldədir. B nöqtəsindən Şimal qütbünə olan məsafə daha azdır. Ona görə də B nöqtəsindən qalxan təyyarə Şimal qütbünə daha tez çatacaq.

4. B, C, D xəritələrini müqayisə edin. Hansı təsvirdə ərazi haqqında daha çox məlumat almaq mümkündür?

– B xəritəsi daha böyük miqyasla malikdir, kiçik ərazini əhatə edir. Bu xəritədən daha çox məlumat almaq mümkündür. Çünki daha çox obyektləri təsvir etmək mümkündür.

5. Sizə Qazaxıstanın xəritəsini tərtib etmək tapşırılsa, hansı miqyasdan istifadə edərdiniz?

– Qazaxıstan ərazisinə görə böyük dövlətdir. Qazaxıstanı təsvir etmək üçün kiçik miqyaslı xəritədən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

6. Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min kv. km-dir. Müasir CİS proqramlarında tərtib olunmuş xəritədə ölkəmizin ərazisi həqiqi ölçüləri eni 430 km, uzunluğu isə 535 km olan düzbucaqlı daxilində yerləşir. Miqyası 1: 1 000 000 olan xəritədə ölkəni təsvir etmək üçün hansı ölçüdə kağız tələb olunur?

Qeyd. Bu sual təlim nəticələri yüksək olan şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlar müəllimin köməyi ilə və riyazi biliklərinə əsaslanaraq bu tapşırığı yerinə yetirə bilərlər.

– İlk növbədə tapşırıqda verilən ədədi miqyası izahlıya çevirmək lazımdır: 1 sm-də 1 kilometr. Azərbaycanın sahəsi miqyasın kvadratına bölünür: $86,600 \text{ km}^2 \div 1 \text{ km}^2 = \sqrt{86600} = 294,3 \text{ sm}^2$

7. 83 və 84-cü səhifələrdəki xəritələr hansı miqyasda tərtib olunub: böyük, orta, yaxud kiçik? Bunu necə müəyyən etmək olar?

- 83-cü səhifədə Azərbaycan respublikasının xəritəsi orta miqyasda çəkilmişdir. Səhifə 84-də isə dünyanın siyasi xəritəsi kiçik miqyaslı xəritədir.

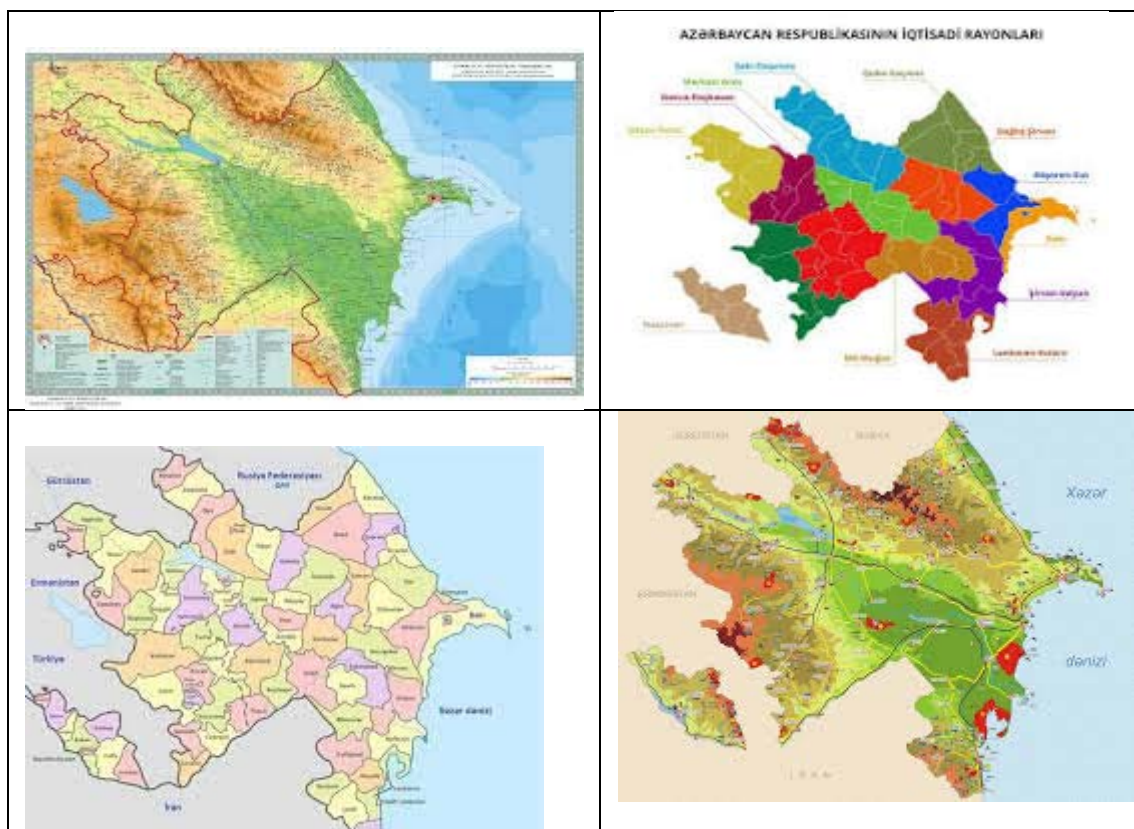
8. Aşağıdakı xəritələr hansı miqyasda təsvir edilə bilər: 1. Azərbaycan Respublikasının iqlim xəritəsi;

2. Qarabağ iqtisadi rayonunun xəritəsi; 3. Asyanın fiziki xəritəsi

Xəritə	
Azərbaycan Respublikasının iqlim xəritəsi	Ortamiqyaslı
Qarabağ iqtisadi rayonunun xəritəsi	Böyükmiqyaslı
Asiyanın fiziki xəritəsi	Kiçikmiqyaslı

İZAHETMƏ XƏRİTƏLƏR NİYƏ MÜXTƏLİF RƏNGLƏRDƏ ÇƏKİLİR?

Müəllim atlasda və ya coğrafiya kabinetində olan xəritələri kağız və ya elektron formada nümayiş etdirir. Müxtəlif rənglərlə təsvir edilmiş xəritələrdə bu rənglərin hər birinin mənası olduğunu bildirir. Xəritədə rənglərin ərazinin eyniliyini bildirməsi (dövlət sərhədləri daxilində bir rəng olur, eynitipli torpaqların yayıldığı ərazilər eyni rəngdə olur, eyni yağıntıya malik olan ərazilər eyni rəngdə rənglənilir və s.) şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Şagirdlər 4 qrupa bölünə və hər qrupa müxtəlif xəritələr verilə bilər. Qruplara nümayiş etdirilən xəritələrin hər birindən 3 informasiya almaq tapşırılır.

Şagirdlər tədqiqat aparır, aldıkları informasiyaları oxuyur və sinifdə müzakirə edirlər. Müəllim xəritədəki rənglərin nəyi bildirdiyini yekunlaşdırmalarını istəyir. Bu zaman şagirdləri müxtəlif məzmunlu xəritələrdə rənglərin fərqli məzmun daşması fikrinə istiqamətləndirmək lazımdır.

FƏALİYYƏT Buradakı suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. Xəritəni "oxumaqla" hansı məlumatları əldə etmək olar?

– Xəritənin oxunması onun növündən və məqsədindən asılı olaraq zəngin məlumat verir. Xəritəni öyrənməklə əldə edilə bilən əsas məlumat növləri bunlardır:

I. Coğrafi məlumatlar: xəritədə şəhərlər, kəndlər, çaylar, göllər, dağlar, meşələr və s. kimi coğrafi obyektlərin yeri haqqında məlumat verilir.

II. Xəritələrdə yollar, küçələr, şəhərlər haqqında məlumatlar ola bilər.

III. Siyasi xəritələr dövlət sərhədlərini və ərazilərini göstərir.

IV. Xəritələr əhalinin sıxlığı, şəhərlər haqqında məlumat verə bilər.

V. Xəritələrə muzeylər, abidələr və digər strukturlar kimi mədəniyyət obyektləri haqqında məlumat daxil ola bilər.

VI. İqlimə dair məlumatı: temperatur, yağıntı, küləyin istiqaməti və s. daxil olmaqla iqlim məlumatlarını göstərir.

VII. Turist xəritələrində, adətən, səyahət marşrutları, hotellər və restoranlar haqqında məlumatlar var.

VIII. Coğrafi koordinatlar. Xəritələr Yer səthində naviqasiya üçün faydalı olan nöqtələrin koordinatlarını müəyyən etməyə imkan verir və s.

2. A xəritəsindən hansı üç məlumatı əldə etmək olar? Aldığınız məlumatları dəftərinizdə qeyd edin.

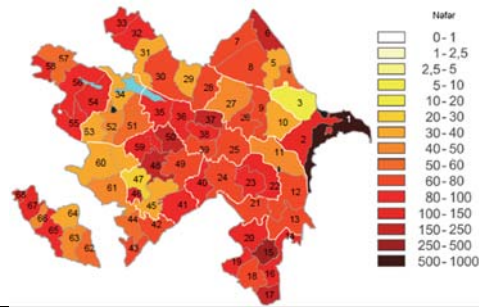
– Şagirdlər bu suala cavab verərkən Azərbaycanla həmsərhəd olan dövlətlərin adlarını, respublikanın inzibati rayonlarının mərkəzlərini, şərqdə Azərbaycanın Xəzər dənizi ilə əhatə olunduğunu və s.-ni qeyd edə bilərlər.

3. A və B xəritəsindən istifadə edərək Azərbaycanda əhali sıxlığının ən yüksək və ən aşağı olduğu rayonları müəyyən edin.

– Əhali sıxlığını şagirdlər xəritənin sağ tərəfində verilən şərti işarələr vasitəsilə müəyyən edə bilərlər.

<i>Əhali sıxlığının ən yüksək olduğu rayonlar</i>	<i>Abşeron, Masallı, Astara, Xaçmaz, Bərdə, Sədərək</i>
<i>Əhali sıxlığının ən aşağı olduğu rayonlar</i>	<i>Xızı, Xocalı, Kəlbəcər, Şahbuz, Samux, Daşkəsən</i>

4. B xəritəsindən istifadə etməklə sağda verilən xəritədəki rayonların adını cədvəlin hansı xanasına uyğun olduğunu müəyyən edin

<i>Əhali sıxlığının yüksək olduğu rayonlar</i>	<i>Əhali sıxlığının aşağı olduğu rayonlar.</i>	<i>Əhali sıxlığının bərabər olduğu rayonlar</i>
<i>Masallı, Astara</i>	<i>Lerik</i>	<i>Cəlilabad, Yardımlı, Lənkəran</i>

– Əhali sıxlığı xəritəsində rənglər inzibati rayonlar üzrə hər kv. km-də əhalinin sayını bildirir. Rənglər əsasən əhali sıxlığının azalan sırasını müəyyən etmək mümkündür:

Masallı, Astara, Lənkəran, Cəlilabad, Yardımlı, Lerik.

5. C və E xəritələrini məzmun baxımından oxuyun. Hər xəritəyə aid üç sual yazın.

– C və E xəritələrinin fərqli mövzuda olması, lakin bir biri ilə əlaqəli olması şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Çünki C xəritəsində Azərbaycanın relyefi təsvir edilmişdir, E xəritəsində isə Azərbaycan ərazisinə düşən yağıntıların miqdarı göstərilmişdir. Hər iki xəritədən xeyli məlumat almaq olar. Bu tapşırıq müstəqil fəaliyyət tələb edir. Şagirdlərə tapşırıq verildikdən sonra zaman ayrılır. Sonra onlar öz fikirlərini söyləyirlər. Xəritələr burada verilən şərti işarələrin köməyi ilə oxunur.

C xəritəsinə əsasən:

I. Azərbaycanın mərkəzi hissəsi düzənlik ərazilərdir.

II. Azərbaycanın şimal, cənub, qərb hissələri dağlıq yerlərdir. Burada hündürlüyü 3000 m-dən çox olan dağlar var.

III. Azərbaycan şərq tərəfdən dənizlə əhatə olunur.

E xəritəsinə əsasən:

I. Azərbaycanın mərkəzi hissəsində yağıntının miqdarı azdır.

II. Dağlıq ərazilərə doğru yağıntının miqdarı artmağa başlayır.

III. Ən çox yağıntı Talış dağlarının cənub şərq ətəklərinə düşür.

Tapşırığın necə yerinə yetirildiyini yoxlamaq üçün şagirdlərin yazdığı informasiyalar oxudulur. Lakin belə bir şərt qoyulur ki, təkrar cavablar oxunmasın. Belə olduğu halda şagirdlər daha orijinal fikirlər deməyə çalışacaqlar və bir-birini diqqətlə dinləyəcəklər.

Məzmun baxımdan oxunduqdan sonra şagirdlər fərdi olaraq hər xəritəyə aid sual tərtib edə bilirlər.

6. D şəkildən istifadə edin və C şəkildəki a, b, c nöqtələrinin hündürlüyünü tapın.

– C və D təsvirlərinin bir-biri ilə əlaqəli olması şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. Çünki C xəritəsində rənglərin “açarı” D təsvirində verilmişdir.

Hündürlük şkalasına əsasən A-nın hündürlüyü 1500 m-dən yüksək, B-nin hündürlüyü 200–500 m arasında, C-nin hündürlüyü isə 0 -dan aşağıdır.

7. C xəritəsindəki a, b, c nöqtələrinin:

– A xəritəsinə əsasən hansı inzibati rayon olduğunu tapın.

a – Laçın; b – Xocavənd; c – Sabirabad.

– B xəritəsinə əsasən yerləşdiyi rayonlarda əhalinin sıxlığını müəyyən edin.

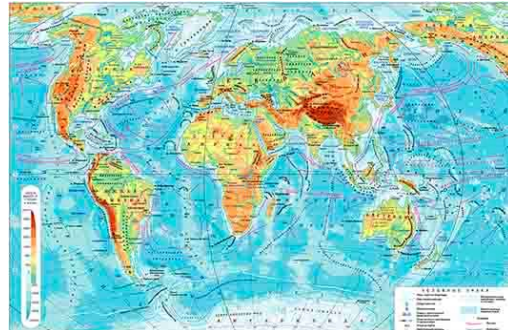
a – hər kv. km-də 30–40 nəfər; b – hər kv. km-də 20–30 nəfər; c – hər kv. km-də 80–100 nəfər.

– E xəritəsinə əsasən rayonlarda düşən yağıntının miqdarını təyin edin.

a – 600–1000 mm; b – 400–600 mm; c – 200–400 mm.

İZAHETMƏ MÜASİR XƏRİTƏLƏR NECƏ TƏRTİB EDİLİR?

Şagirdlərə müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuş xəritələri kağız və ya elektron formada göstərmək olar.

Xəritəçəkmədə olan inkişaf nəticəsində xəritələrin daha dəqiq çəkilməsi və hazırda onların əhəmiyyəti qaydada əl ilə deyil, kompüter vasitəsilə çəkildiyi, onların əhəmiyyəti şagirdlər tərəfindən irəli sürülür. Onların fikirləri müəllim tərəfindən inkişaf etdirilir.

FƏALİYYƏT blokundakı suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

1. Nərimanov rayonunun A planı (səh. 30-da, şəkil C) və CİS-in köməyi ilə tərtib edilmiş B planını müqayisə edin.

a) Planda əlavə olaraq hansı məlumat təsvir edilmişdir?

– İki təsviri müqayisə edərək şagirdlər belə nəticəyə gələ bilərlər: 30-cu səhifədəki təsvirdə Sananın stadionu gətirdiyi yol göstərilib, 48-ci səhifədəki təsvirdə əlavə olaraq Koroğlu Rəhimov küçəsi qırmızı rənglə göstərilib.

b) Nə üçün bəzi yollar qırmızı rənglərə boyanmışdır?

– Bu xəritədə tıxacların olduğu yol qırmızı rənglə göstərilir. Əgər şagirdlər suala cavab verməkdə çətinlik çəkirlərsə, onlardan xəritənin başlığına diqqətlə baxmağı (Nərimanov rayonunun tıxacları göstərən xəritəsi) və xəritədə nəyi göstərdiyini müzakirə etməyi xahiş edin.

c) Şərti işarələrdəki qırmızı işarəni silsəniz, xəritədə hansı dəyişiklik baş verər?

– Qırmızı işarəni silsəniz, Koroğlu Rəhimov yolu xəritədə bütün digər yollar kimi təsvir olunacaq.

d) 30-cu səhifənin c şəklində təsvir edilən plana əsasən Sənan adi marşrutla getməlidir, yoxsa başqa marşrut seçməsi daha məqsədəuyğundur?

– Əvvəlki dərslərdə şagirdlər Sənanın stadionla getdiyi yolu təhlil edirdilər. Onlar artıq bilirlər ki, təhlükəsizlik baxımından optimal marşrut seçilib. Bu xəritəyə əsasən Sənan elə bir yol seçməli idi ki, o, təhlükəli Koroğlu Rəhimov küçəsindən keçməsin. Amma çox güman ki, şagirdlər belə qənaətə gələcəklər ki, bu mümkün deyil, çünki hər hansı marşrut Koroğlu Rəhimov küçəsini kəsəcək.

2. C və D təsvirlərinə və mətnlərə əsasən sualları cavablandırın.

a) CİS-də coğrafi obyektlər barədə hansı məlumatlar əldə etmək olar?

– *Obyektlərin təbii və ya sosial olduğunu; obyektlərin böyüklüyünü; obyektlərin bir-birindən olan istiqamətini və məsafəsini;*

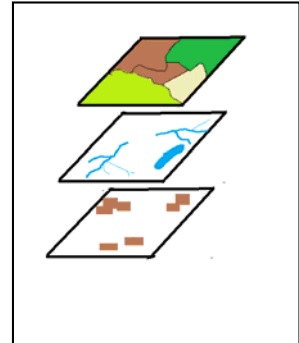
Obyektlərə getmək üçün yolları.

b) Ərazidən dəmir yolu çəkməyə ehtiyac olsaydı, hansı məlumatı daha faydalı hesab edərdiniz? Daxil etmək istədiyiniz məlumatları D şəkilini nümunəsinə uyğun olaraq laylar şəklində təsvir edin.

– *Şagirdlər hesab edə bilirlər ki, yol çəkmək üçün onlara ərazi haqqında aşağıdakı məlumatlar lazımdır: relyef (həmar və ya dağlıq olması), hidroqrafik (çay) şəbəkə xəritəsi, yaşayış məntəqələrinin xəritəsi (məsələn, hansı şəhərlər arasında yol çəkilməlidir) və s.*

3. E şəklində təsvir olunan informasiya laylarını üst-üstə yığmaqla hansı fraqment (a.b.c) yarana bilər?

– *Şagirdlər nəinki düzgün cavab variantını (variant B) seçməli, həm də seçimlərini əsaslandırmalıdırlar: xəritədə küçələr, binalar, ərazinin relyefi, hidroqrafiya haqqında məlumatlar var, binalar inzibati və fiziki xəritələrdə təsvir olunmur.*

DƏRİNLƏŞDİRMƏ COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏN HARADA İSTİFADƏ OLUNUR?

Şagirdlərə “CİS -dən istifadə etmisinizmi?”, “Həyatınız boyu nə zaman CİS -i tətbiq etmək gərək olub?” və s. suallar vermək olar. Şagirdlərin cavabı müxtəlif ola bilər. Onları seçib lövhədə yazmaq məqsədəuyğundur. Çünki öyrənmənin WARK modelinə görə, görmə ilə qazınan bilik və bacarıqlar uzun müddət unudulmur.

Şagirdləri “Avtomobildə və ya piyada istənilən ünvanı tapmaq və oraya tez çatmaq”, “Yollarda tıxacları bilmək”, “İstirahətə gedəndə yolda servis, restoran şəbəkəsinin harada, hansı məsafədə yerləşməsinə bilmək”, “Hərbi əməliyyatların gedişini idarə etmək”, “Bank sistemi və vergi daşıyıcılarının fəaliyyətinə nəzarəti təşkil etmək” və s. fikirlərə gəlmək üçün istiqamətləndirmək məqsədəuyğundur. Dərslərdə CİS-dən yalnız üç sahədə istifadə edildi yazılmışdır. Şagirdlər xeyli sayda başqa nümunələr gətirə bilirlər. Mövzunu öyrənmək üçün sinifdə şagirdləri qruplara bölmək olar. Dərslərdəki mətnə uyğun olaraq üç qrup ayrılır və mövzunu təhlil edirlər.

Digər variantda qruplara CİS-in tətbiq edildiyi sahələrin siyahısının tərtib edilməsi tapşırıla bilər.

FƏALİYYƏT blokundakı suallar ətrafında müzakirə təşkil edilir.

Qeyd. Şagirdlər CİS-lə bağlı suallara ətraflı şəkildə cavab verə bilməzlər. Çünki bunun üçün kifayət qədər məlumatları olmaya bilər. Bu səbəbdən müəllim burada verilən məlumatlardan istifadə edərək şagirdləri düzgün cavab verməyə istiqamətləndirə bilər.

1. Mətnlərə əsasən CİS haqqında iki fikrə münasibət bildirin.

a) “CİS düzgün qərar qəbul etməyə kömək edir”.

b) “CİS insanlara işlərini daha səmərəli yerinə yetirməyə etmək üçün lazımdır”. Bu fikirlərlə razısınızsa, cavabınızı əsaslandırın.

– *CİS məkan məlumatları və xəritələrlə işləməyə ehtiyac olan, demək olar ki, hər hansı bir sahədə faydalı ola bilər: şəhərlərin dizaynı, yolların çəkilməsi, xəstəliklərin yayılması (məsələn: COVID) və ya fəvqaladə hallar (yanğınlar, daşqınlar və s.) zamanı məlumatları təhlil etmək kömək edir.*

Bu suala cavab verərkən şagirdlər mətndə verilən məlumatlardan istifadə edə bilərlər: məsələn, CİS pizza çatdıran şəxsə işini səmərəli şəkildə yerinə yetirməyə kömək edir və ya taksi sürücüləri CİS-in köməyi ilə ən optimal marşrutu seçirlər. Lakin şagirdlərin insanların həyatında CİS-dən istifadəyə dair başqa nümunələr göstərmələri də məqsəda uyğundur. Müzakirəni yekunlaşdırmaq üçün şagirdlərin diqqətini ona yönəltmək lazımdır ki, CİS informasiyanın təkmilləşdirilməsi və qərarların qəbul edilməsi üçün çox faydalı vasitə ola bilər.

2. A və B təsvirlərinə əsasən kağız xəritələrlə CİS-də hazırlanan rəqəmsal xəritələri müqayisə edin.

Hansı daha əlverişlidir. Səbəbini izah edin.

– Coğrafi informasiya sistemlərindən (CİS) istifadə etməklə yaradılmış xəritələr adi kağız və ya elektron xəritələrə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir.

1. *İnteraktivlik. CİS xəritələri interaktiv ola bilər, bu da istifadəçilərə məlumatları təhlil etməyə, miqyasını dəyişməyə və məlumat təbəqələrini seçməyə imkan verir.*

2. *Məlumatların təhlili və vizuallaşdırılması. CİS müxtəlif formatlarda (məsələn, nöqtələr, xətlər və s.) məlumatları vizuallaşdırmağa, həmçinin sahələrin, məsafələrin hesablanması və tematik xəritələrin yaradılması kimi mürəkkəb təhlilləri yerinə yetirməyə imkan verir. Bu, CİS xəritələrini qərar qəbul etmək üçün daha informativ və faydalı edir.*

3. *CİS xəritələri asanlıqla yeni məlumatlarla yenilənə bilər, məlumatı cari saxlayır. Adi kağız xəritələr vəziyyətində bu daha çətin bir işdir.*

4. *Müvəqqəti məlumatların təhlili. CİS zaman və məkanda dəyişiklikləri izləməyə imkan verən müvəqqəti məlumatlarla işləməyi bacırır. Bu, iqlim dəyişikliyinə monitorinq, torpaqdan istifadədə dəyişikliklər və uzunmüddətli planlaşdırma kimi sahələrdə faydalıdır.*

Qeyd. Şagirdlər bu cavabları verməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Buna görə də müəllim onları bu tipli cavablara yönəltmək üçün istiqamətləndirici suallar verməlidir.

3. Başqa ölkəyə səyahət etmək üçün nədən istifadə edərdiniz: dünya xəritəsindən, yoxsa peyk görüntülərindən? Fikrinizi əsaslandırın.

– Əvvəlki sualı müzakirə edərkən şagirdlər CİS xəritələrinin bir çox üstünlüklərini qeyd etdilər. Lakin bu iki xəritəni müqayisə edərkən şagirdlər dünya xəritəsinə üstünlük verə bilərlər, çünki CİS xəritəsində kiçik bir ərazi göstərilir və onlardan isə başqa ölkəyə səyahət etmək tələb olunur.

4. Google Earth proqramından nə üçün istifadə etmək olar. Nümunələr göstərin.

1. *Google Earth yenilənmiş peyk görüntüləri ilə küçələrə, məhəllələrə, binalara və təbii obyektlərə baxmaqla dünyanın müxtəlif yerlərini kəşf etməyə imkan verir.*

2. *Səyahətlərimizi planlaşdırmağa, yəni getməyi planlaşdırdığımız yerlərə baxmaq və marşrutları və yaxınlıqdakı obyektləri müəyyən etməyə kömək edir.*

3. *Müxtəlif elmləri öyrənməyə kömək edir.*

4. *Aptek, mağazaları və başqa yerləri axtarmaq üçün Google Earth-dən istifadə etmək olar.*

5. *Google Earth cari hava şəraiti və onların dəyişikliklərini xəritələrdə görməyə imkan verir.*

6. *Google Earth Yerdən başqa, kosmos və Ay haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir, peyk şəkilləri və kosmik obyektlər haqqında məlumatlarla təmin edir.*

5. Google Earth proqramından istifadə etməklə Yer ətrafında "səyahət"ə çıxın. Yaşadığınız ünvanı tapmağa çalışın.

– Şagirdlərdən bu tapşırığı evdə yerinə yetirmələri və görülməli işlərə dair qısa hesabat hazırlamaları xahiş olunur.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Tapşırıqları yerinə yetirməzdən əvvəl müəllim şagirdlərə X. Kolumbun səyahəti haqqında danışa, onun səyahətindən bəhs edən filmdən parçalar göstərə bilər. Yaxşı olar ki, hekayəni danışarkən müəllim A.Vespuççinin də adını çəksin, çünki şagirdlər suala cavab verməli və qitənin adı ilə bağlı fikirlərini bildirməli olacaqlar.

1. X.Kolumb səyahət müddətində hansı yarımkürələrdə hərəkət etmişdi?

- Şimal və Qərbi.

2. Səyyah İspaniyadan səfərə başlamışdı. İspaniyanın paytaxtının coğrafi koordinatlarını təyin edin.

– Şagirdlər dərsliyin sonunda 84-cü səhifədə verilmiş siyasi xəritədən və ya atlasdan istifadə edə bilərlər. Madridin koordinatları: 40° şm.e., 4° q.u.

3. X.Kolumbun gəmiləri hansı istiqamətə doğru gedirdi?

– Xristofor Kolumb 1492-ci ildə ilk ekspedisiyasına yola düşərkən məqsədi Hindistana dəniz yolu tapmaq idi. Lakin o, Amerikanın varlığından xəbərsiz idi. O, Yerin kürə olmasını nəzərə alaraq düşünürdü ki, Hindistana qərb tərəfdən də gedə bilər. Kolumb qərbə doğru səyahət etməklə Hindistanın şərq sahillərinə çata biləcəyinə inanırdı. Kolumb və dövrün bir çox avropalı naviqatorları Yerin əslində olduğundan çox kiçik olduğuna və Hindistana şərqə gedən yolun Atlantik okeanı üzərindən qərbə səyahət etməklə qısaldılmasına inanırdılar. Beləliklə, Kolumb qərbə ekspedisiyalarına yollandı, inadla Hindistana dəniz yolu axtardı və bu prosesdə Amerika kimi tanınan yeni bir qitə kəşf etdi. Bu, dünya tarixinin gələcək inkişafına böyük təsir göstərən Yeni Dünyanın kəşfi və müstəmləkəçilik tarixində əsas hadisələrdən biri idi.

4. Xəritənin miqyasından istifadə edərək Avropadan Şimali Amerikaya olan məsafəni hesablayın.

– Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlərin xəritələrlə işləmə bacarıqları üzə çıxır. Onlar xətkəşdən istifadə edib xəritədə məsafəni təyin etməli, sonra onu miqyasa vurmalıdır.

Məsələn:

Xəritədə məsafə – 5 sm-dir.

Xəritənin miqyası: 1 sm– 800 km.

Avrasiyadan Şimali Amerikaya qədər olan məsafə $5 \times 800 = 40\,000$ km.

5. Xəritənin köməkliyi ilə X.Kolumbun səfərinə dair əlavə məlumat əldə edin.

– Bu xəritə ilə işləyərkən şagirdlər Atlantik okeanı və Baham adalarının adını çəkə bilərlər. Siz onlara atlasda xəritələrlə işləməyi təklif edə bilərsiniz və onlar əlavə olaraq Antil adalarını (Kuba, Haiti) qeyd edə bilərlər.

6. X.Kolumb Hindistanın hansı hissəsində olduğunu düşünürdü?

– Kolumb Yer kürəsinin kürə olduğunu düşünürdü və onun fikrinə görə Hindistanın şərq hissəsinə çatdıqlarını hesab edirdi.

7. Amerika qitəsi Ameriqo Vespuççinin adı ilə adlandırılmışdır. Sizcə, bu, ədalətlidirmi? Fikrinizi əsaslandırın.

– Müəllim şərait yaratmalıdır ki, hər bir şagird öz fikrini ifadə edə bilsin. Şagirdlərə bu məsələ ilə bağlı esse yazmağı tapşırmaq olar.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Xəritənin dərəcə torunu izah edir.	Şifahi sual-cavab, tapşırıq
Obyektlərin coğrafi koordinatlarını təyin edir.	Tapşırıq, praktik iş
Xəritədə müxtəlif nöqtələr arasındakı məsafəni dərəcələrlə hesablayır.	Praktik tapşırıq
Qədim və müasir xəritələri müqayisə edir.	Tapşırıq, şifahi sual-cavab
Xəritədə təhrifləri və onların səbəblərini ümumi şəkildə izah edir.	Tapşırıq, şifahi sual-cavab
Miqyasına və məzmununa görə xəritələrin növlərini müəyyən edir.	Tapşırıq
Məzmununa görə xəritədən məlumat əldə edir.	Tapşırıq, layihə
CİS-in mahiyyətini izah edir.	Şifahi sual-cavab
CİS-dən istifadənin yollarını izah edir.	Tapşırıq, sadə təqdimat

3-cü BÖLMƏ

ÇÖL TƏDQIQATI

Mövzu №	Adı	Saat	Dərslik (səh.)	İş dəftəri (səh.)
Mövzu 3.1	ƏRAZİDƏ TƏDQIQAT	1	54	36
	Çöl tədqiqatı nədir?	1	56	39
	Tədqiqat çantanız varmı?	1	62	43
	Məktəb ərazisində çöl tədqiqatını necə həyata keçirək?	1	64	
	Ümumiləşdirici dərs	1	66	46
	CƏMİ	5		

Bölmənin qısa icmal

Bölmədə coğrafiya fənninin tətbiqi hissələrindən biri olan çöl tədqiqatına aid biliklər təqdim olunur. Burada çöl tədqiqatının aparılması mərhələləri, istifadə olunan ləvazimatlar və təhlükəsizlik tədbirlərinə aid məlumatlar verilmişdir.

Coğrafiya üzrə planlaşdırılmış çöl tədqiqatını aparmaq şagirdlər üçün ən vacib bacarıqlardan biridir. Çünki çöl tədqiqatı apararkən onlarda müşahidəçilik qabiliyyəti inkişaf edir. Onlar sinif şəraitində əldə etdikləri biliklərin əyani təzahürləri ilə tanış olmaq və bu bilikləri tətbiq etmək imkanı əldə edirlər. Çöl tədqiqatı zamanı əldə edilən təcrübələr, bilik və bacarıqlar daha möhkəm və uzunmüddətli olur, öyrənməyə və xatırlamağa kömək edir. Çöl tədqiqatı şagirdlərdə coğrafi araşdırma və daha dərin təhlillər aparmaq bacarığını inkişaf etdirir, öyrənmə prosesi üçün stimula yaradır.

Bölməyə giriş

Şagirdlər bölmənin ilk səhifəsində verilən məlumatlarla tanış olaraq ardıcıl şəkildə suallara cavab verirlər. Əvvəlcə bölməyə aid sual şagirdlərlə müzakirə olunur. Onlar şəkildə gördükləri haqqında mülahizələrini söyləyirlər. Şəkildə çayda aparılan çöl tədqiqatı əks olunmuşdur. Şagirdlər sahilə qrup şəklində çay yatağının enini ölçürlər. Şagirdlər mətni oxuyub şəkillə əlaqələndirir və verilən suallara cavab verirlər.

- Şəkildə şagirdlər çayda hansı ölçmə işlərini yerinə yetirirlər? Bəs müəllim nə edir?

– Şəkildə çay yatağının enini ölçürlər. Bundan başqa, dərinlik, çaydakı canlı aləm, çayda olan suxurlar, çay eroziyası (çayın suxurları yuması prosesi), çay suyunun çirkənmə səviyyəsi və s. tədqiqat zamanı öyrənilə bilər. Müəllim şagirdlərin ölçmə zamanı aldıkları məlumatları kağıza qeyd edir.

Qeyd. Məlumatların toplanaraq qeyd edilməsi çöl tədqiqatının bir mərhələsi sayılır.

- Şagirdlər çayın enini necə ölçürlər? Onlar hansı vasitələrdən istifadə edirlər?

– Şagirdlər çayın hər iki tərəfində rəngli payalar basdıraraq ölçü lentini açıb bir sahildən qarşı sahilə tərəf tutur və çayın enini ölçürlər. Ölçmə prosesində onlar paya, ölçü lenti, rezin çəkmələr, kağız, qələm, xüsusi geyim kimi ləvazimatlardan istifadə edirlər. Bu ölçmələri çayın müxtəlif hissələrində aparmaq lazımdır.

- Siz çayda tədqiqat aparmaq üçün hansı planı tərtib edərdiniz? Sizcə, bu planda nələri əhatə etmək lazımdır?

– Şagirdlər tədqiqatın aparılmasına aid mərhələlərlə növbəti dərslərdə tanış olacaqlar. Bu səbəbdən onların söylədikləri fikirlər doğru olmaya bilər.

Qeyd. Şagirdlər çayda çöl tədqiqatı aparmaq üçün təklif etdikləri mərhələləri dəftərlərinə qeyd edə bilirlər. Çünki tədqiqat mərhələlərini öyrəndikdən sonra öz qeydlərini doğru cavabla tutuşdurub nəticə çıxara bilirlər.

- Ərazinin öyrənilməsi zamanı hansı təhlükələr ilə üzləşmək olar?

– Bu, çöl tədqiqatının harada və hansı şəraitdə aparılmasından asılıdır. Çayda yığılma, əzilmə, sellə və həşəratlarla qarşılaşma kimi hallar baş verə bilər.

Mövzu 3.1

ƏRAZİDƏ TƏDQIQAT

- Dərslik: səh. 54
- İş dəftəri: səh. 36

Altstandartlar	6-1.3.1. Məkanı anlamaq üçün çöl tədqiqatlarının əhəmiyyətini şərh edir. 6-1.3.2. Çöl tədqiqatlarının nəticələrini təqdim edir.
Təlim məqsədləri	Çöl tədqiqatını və onun xüsusiyyətlərini izah edir. Çöl tədqiqatının əhəmiyyətini şərh edir. Çöl tədqiqatını apararaq nəticələrini təqdim edir.
XXI əsr bacarıqları	Yaradıcı təfəkkür, praktik bacarıqlar, problem həllətmə, tədqiqat aparma, kommunikativ bacarıqlar
Köməkçi vasitələr	Plan, təbiətə və şəhərə aid şəkillər, internet, "ağıllı" lövhə
Elektron resurslar	https://www.bbc.co.uk/bitesize/topics/z27qf82/articles/zr83n9q https://geography.org.uk/geography-fieldwork/ https://www.youtube.com/watch?v=t8anoCplVig

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən. Ərazidə tədqiqat

İzahetmə. Çöl tədqiqatı nədir?

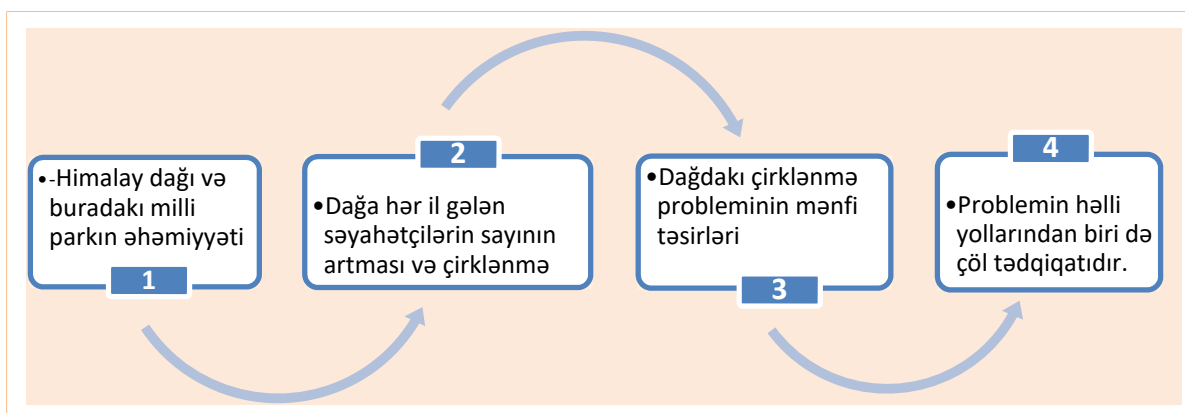
Tədqiqat çantanız varmı?

Dərinləşdirmə. Məktəb ərazisində çöl tədqiqatını necə həyata keçirək?

Dəyərləndirmə. Çöl tədqiqatının təbiiqinə dair suallar

DƏRSƏ BAŞLARKƏN ƏRAZİDƏ TƏDQIQAT

Motivasiya hissəsində alpinist və turistlərin Nepal ərazisində Himalay dağlarına səyahəti zamanı yaranan çirklənmə problemindən bəhs olunur. Şagirdlərə mövzunun məzmununu əhatə edən belə bir sxem təqdim edilə bilər.

Mövzu izah edilərkən bütün təsvirlər mətnlə əlaqələndirilməlidir. Lakin çöl tədqiqatına aid heç bir termin və ya anlayışlar izah olunmur, çünki bu, ardıcıl gələn izahetmə mərhələsində həyata keçiriləcəkdir.

FƏALİYYƏT Suallar mətn və təsvirlərlə əlaqəli şəkildə müzakirə edilir.

1. Tapşırıqları yerinə yetirin.

a) B şəklinə və mətnə əsasən düşərgədəki çirklənmənin hündürlüyə görə necə dəyişdiyini izah edin.

- Dağın atəyindən zirvəsinə doğru çirklənmənin daha çox yüksək ərazilərdəki düşərgələrdə baş verdiyi müşahidə edilir. Dağın atəyinin kəndlərə yaxın olması səbəbindən burada çirklənmə nisbətən azdır. Turistlərin olduğu yüksək ərazilərdə isə çoxlu qida məhsullarından istifadə çirklənmənin artmasına səbəb olur.

b) Miqyasına görə çirklənmənin hansı məkanda daha çox baş verdiyini müəyyən edin.

– Çirklənmə dağ ətrafında, yəni məkanın lokal miqyasında baş verir. Lakin bu, ölkənin hər tərəfinə təsir etdiyindən regional miqyasda çirklənməyə səbəb olur.

c) İnternetdə olan xəritələrdən Everest zirvəsini və ora aparən yolları tapın.

– Bu sualın cavabını şagirdlər fərdi olaraq tapırlar. Onlar müxtəlif yollar deyə bilərlər. Burada əsas məqsəd şagirdlərin internet resurslarından düzgün istifadə etməsidir.

2. C şəklinə nəzər salın.

a) Şəkildə gördüyünüz ərazi sizə necə təsir göstərir? Fikirlərinizi müzakirə edin.

– Şəkildə düşərgə təsvir edilib. Burada çadır və ətrafında məişət tullantıları ilə zibillənmiş təbii ərazi göstərilmişdir. Zibillərin arasında plastik qabların çox olması nəzərə çarpır. Məlumdur ki, plastik materialların çürüməsi üçün beş yüz il lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, təbiətin çirklənməsi uzun müddət ərzində davam edəcək.

b) Nə üçün Comolunqma zirvəsinin ətrafı “dünyanın ən yüksəkdə yerləşən zibilliyi” adlandırılır?

– Düşərgələrdə olan insanların atdığı tullantıların miqdarının həddindən artıq çox olması səbəbindən Comolunqmaya bu adı vermişlər. Eyni zamanda bunun səbəbi Comolunqmanın dünyanın ən hündür zirvəsi olmasıdır.

c) Bu ərazidə tullantı problemi tədqiq etmək üçün hansı işləri görməyi təklif edərdiniz?

– “Az istehlak” (reduce) üsulundan istifadə, çöl tədqiqatı aparmaq, cəza tətbiq etmək, təmizlik aksiyaları təşkil etmək, turist sayının düzgün tənzimlənməsi və s. yollarla zibilin miqdarını azaltmaq mümkündür. Burada şagirdlərin təklif etdiyi başqa maraqlı həll yolları da ola bilər.

3. İstirahət etdiyiniz ərazilərdə bənzər problem görmüsünüzmü? Onun həlli üçün nə etdiniz?

– Burada şəhər ərazilərində dolub-daşmış zibil qutuların, istifadəsiz ərazilərdə qalaqlanmış tullantıların, kəndin çay sahilində toplanmış məişət tullantıların və s. nümunələrlə müzakirəsini apara bilərsiniz.

Qeyd. Burada şagirdlər rast gəldikləri mənzərəni nəql edə bilməyi öyrənmiş olurlar.

4. Dağlıq əraziyə atılan tullantılar düzənlik ərazidə yaşayan insanlara necə təsir edir?

– Düzənlik ərazidə toplanan zibillər müəyyən vaxtlarda təmizləmə bildiyindən ərazi üçün problem yaratmır. Lakin hündür ərazilərdə qalaqlanmış zibil müxtəlif hava şəraiti ilə mikroplastiklərə parçalanaraq su hövzələrinə qarışır və canlıların sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır.

5. Nepalda çirklənmiş ərazi xəritəsinə görə suallara cavab verin.

a) Zibillə çirklənmiş əraziləri müəyyən edin.

– Xəritədən çirklənmiş ərazilərin dağ silsilələri boyunca yüksək hündürlüyə malik hissələrdə yayıldığını görmək olar.

b) T, X və Y məntəqələrindən hansı daha çox çirklənmişdir? Nə üçün?

– Y məntəqəsi daha hündürdə yerləşdiyi üçün X məntəqəsinə (dağətəyi) görə burada daha çox çirklənmə baş vermişdir.

c) Bu ərazilərdə aparılan tədqiqatların hansı faydası ola bilər?

– Çirklənmənin mənbəyini, yayıldığı ərazini, onun miqyasını və həlli yollarını müəyyən etmək üçün vacibdir.

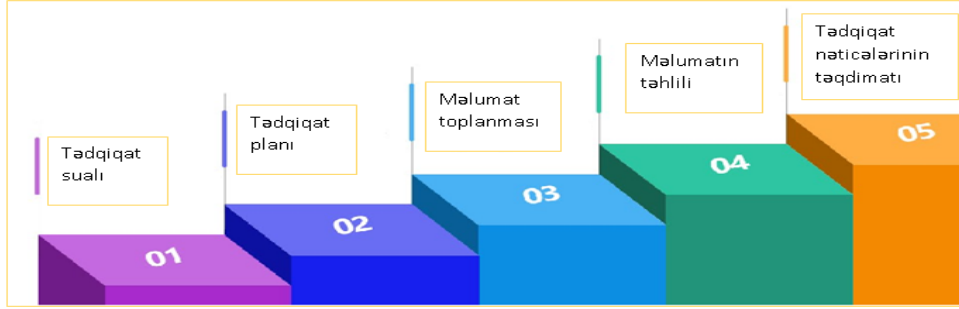
6. K təsvirində hansı suallar tullantı nümunələrini təhlil etməyə imkan verir?

– Şagirdin tədqiqata uyğun sualları müəyyən edə bilməsi vacibdir.

“Havanın temperatur yüksəkdirmi?” sualından başqa hamısı uyğundur.

İZAHETMƏ ÇÖL TƏDQIQATI NƏDİR?

Bu hissədə çöl tədqiqatının mərhələləri ardıcılıqla izah olunmuşdur. Hər mərhələyə daxil olan prosesləri anlayıb tətbiq etmək vacibdir. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi lövhədə çəkib göstərmək olar.

Tədqiqat sualının qoyulması

Çöl tədqiqatında tədqiqat sualı (və ya sorğu sualı) ərazidə apardığınız araşdırmanın əsas istiqamətini müəyyən edir. Tədqiqat sualı konkret coğrafi hadisəni, nümunəni və ya problemi həll etmək məqsədi daşıyır. Suallar diqqəti tədqiqatınıza istiqamətləndirmək, müvafiq məlumatları toplamaq və nəticələr çıxarmaq üçün nəzərdə tutulur. Aşağıdakı nümunələri verə bilərsiniz:

"Dəyişən hava şəraiti müəyyən bir ərazidə kənd təsərrüfatına necə təsir edir?"

"X ərazisində baş vermiş təbii fəlakətin sosial və iqtisadi nəticələri nələrdir?"

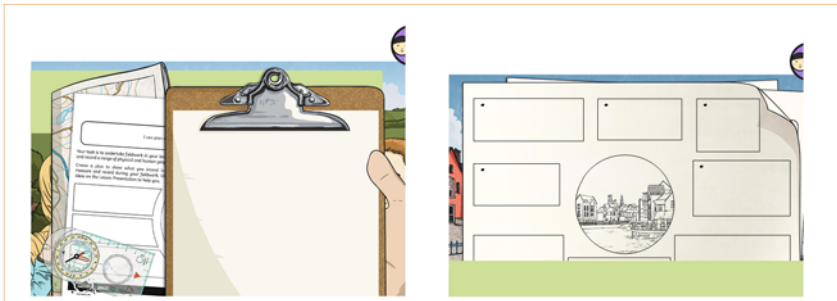
"Müəyyən bir quş növünün miqrasiyası bataqlıq ərazinin ekosisteminə necə təsir edir?"

Suallarla çöl tədqiqatının əhatə dairəsini, toplamalı olduğunuz məlumatları müəyyən etmək və nəticələri təhlil və şərh etmək mümkündür.

Tədqiqat planının tərtib edilməsi

Effektiv planlaşdırma çöl tədqiqatının uğurlu aparılması üçün çox vacibdir. Coğrafi təcrübədə planlaşdırmanın bəzi əsas aspektləri aşağıdakılardır:

- **Məqsədin müəyyən edilməsi.** Nəyi öyrənmək, kəşf etmək və ya təhlil etmək məqsədi daşıyırsınız? Bu, xüsusi tədqiqat suallarını və ya fərziyyələri əhatə edə bilər.
- **Ərazi seçimi.** Tədqiqat işinizi aparacağınız coğrafi yeri və ya ərazini seçmək deməkdir. Bu yer tədqiqat məqsədlərinizə uyğun olmalı və layihənin məhdudiyyətləri daxilində əlçatan olmalıdır.
- **Tədqiqat metodu.** Məlumat toplamaq üçün istifadə edəcəyiniz metodları müəyyən edirsiniz. Bu, sorğular, müsahibələr, müşahidələr, ölçmələr və coğrafiya informasiya sistemlərindən (CİS) istifadə kimi vasitələrin birləşməsinə əhatə edir.
- **Ləvazimatlar.** Tədqiqat işi üçün hansı resurslara, avadanlıqlara və şagird qruplarına ehtiyacınız olacağını müəyyənləyirsiniz. Buraya xəritələr, GPS cihazları, məlumat toplama alətləri, nəqliyyat və s. daxildir.
- **Təhlükəsizlik tədbirləri.** Potensial riskləri və təhlükəsizlik mülahizələrini qiymətləndirirsiniz.
- **Ünsiyyət planı.** Çöl tədqiqatı zamanı insanlar və ətraf mühitə münasibətdə etik qaydalara uyğun davranmaq vacib amillərdən biridir.

Məlumatın toplanması

Birinci mənbə. Çöl tədqiqatı zamanı bilavasitə öyrənilən mənbədən və ya ərazidən toplanan məlumatlara istinad edilir. Bu məlumatlar orijinal (ilkin) məlumatlardır və başqaları tərəfindən dəyişdirilməmişdir.

İkinci mənbə. Tədqiqatçıdan başqa, digər insanlar tərəfindən öyrənilmiş, şərh edilmiş və ya ümumiləşdirilmiş məlumatları əhatə edir. Buraya müxtəlif tədqiqatlarda əldə edilən məlumatları ümumiləşdirən və təhlil edən kitablar, jurnallar və ya onlayn mənbələrdəki elmi əsərlər və məqalələr daxildir.

Birinci mənbə

İkinci mənbə

FƏALİYYƏT Suallar mətn və təsvirlərlə əlaqəli şəkildə müzakirə edilir.

1. Mətni oxuyun və suallara cavab verin.

“Su olmadan həyat mövcud ola bilməz. Planetimizdə iki növ su mövcuddur – içməli (şirin) və duzlu su. Okeanlar çox sahə tutsa da, suları duzludur. İnsanlar sudan sənaye, suvarma, məişət məqsədləri üçün istifadə edirlər. Bu səbəbdən Yer kürəsində içməli suyun miqdarı ildən-ilə azalır. Bu təbii sərvəti qorumaq və ondan qənaətlə istifadə etmək hər bir insanın borcudur”.

a) Mətnə baş verə biləcək hansı problemdən bəhs edilmişdir?

– “Su qıtlığı”, “Su çatışmazlığı”, “Susuzluq” və s.

b) Mətnə uyğun hansı tədqiqat sualları tərtib edə bilərsiniz?

- “Konkret ərazidə su qıtlığının əsas səbəbləri hansılardır?”
- “Su qıtlığının (konkret ərazidə) kənd təsərrüfatı və ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri nədir?”
- “Sosial-iqtisadi amillər (müəyyən ərazidə) su qıtlığını necə artırır və ya azaldır?”
- “Su qıtlığı (müəyyən ərazidə) təmiz içməli suya və əhəlinin sağlamlığına necə təsir edir?”
- “Konkret ərazidə su qıtlığının aradan qaldırılmasında qaydalara riayət etməyin rolu nədən ibarətdir?”
- “Duzlu suların təmizlənməsi və ya yağış suyunun yığılması kimi texnologiya müəyyən yerdə su qıtlığının azaldılmasında hansı rol oynaya bilər?”

2. A xəritəsindəki nümunələrə qlobal miqyaslı problemlərə aid bir neçə tədqiqat sualı əlavə edin.

- “Qahirə şəhərində suyun çirklənməsində əhali sayının rolu varmı?”
- “Bakı şəhərində məişət sularının təmizlənilib təkrar istifadəsi mümkündürmü?”

3. Yaşadığınız əraziyə məxsus iki tədqiqat sualı təklif edin. Sınıf yoldaşlarınızla sualları çöl tədqiqatı üçün uyğunluğunu müzakirə edin.

– Şagirdlər yaşadıkları şəhər, qəsəbə və ya kəndə aid problemi seçib müzakirə edə bilərlər.

Qeyd. Burada tədqiqat sualının mümkün qədər konkret, yəni tədqiqat aparıla biləcək dərəcədə olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, “Qlobal istiləşmə baş verirmi?” kimi sualla şagirdlərlə çöl tədqiqatı aparmaq çətindir. Daha konkret və əlçatan tədqiqat sualları tövsiyə oluna bilər.

4. B və C şəkillərinə əsasən sualları cavablandırın.

a) B və C şəkillərində şagirdlərin gördükləri işlər arasında hansı fərqləri vardır?

– Şagirdlər B şəklinə çöl tədqiqatının planlanlandırılması, C şəklinə isə məlumatların toplanması mərhələsini həyata keçirirlər.

b) B şəkildə şagirdlər tədqiqat planı tərtib edərkən hansı təhlükəsizlik qaydalarına riayət edirlər?
– *Yoldan kənar planlaşdırma aparırlar, soyuq hava şəraitinə uyğun geyiniblər, yağıntı ehtimalına görə çətirdən istifadə edirlər, cüt qruplarla planlaşdırma aparırlar və s.*

5. D şəklinə görə sualları cavablandırın.

a) Şəkildə hansı növ mənbələr təsvir olunmuşdur?

– *D şəklinə ikinci mənbədən məlumatın əldə edilməsi əks olunmuşdur.*

b) X, Y, Z -i aşağıdakılarla uyğunlaşdırın:

I – qrafik – Y

II – dairəvi diaqram – Z

III – sütunlu diaqram – X

c) C şəklini hansı növ mənbəyə aid edə bilərsiniz?

– *Birinci növ mənbəyə aid etmək olar. Birinci mənbə birbaşa çöl tədqiqatı ərazisindən toplanan məlumatlardır.*

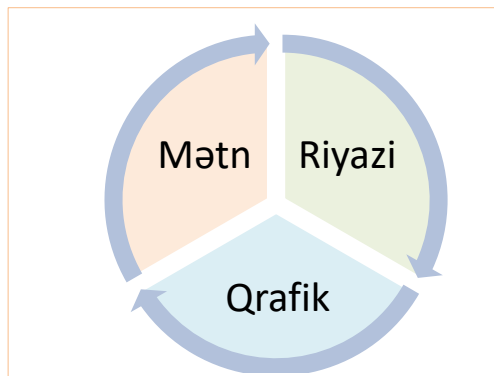
İZAHETMƏ

Bu izahetmə məlumatların toplanması mərhələsi ilə davam edir. Burada, əsasən, kəmiyyət və keyfiyyət tipli məlumatların toplanmasından bəhs edilir. Çöl tədqiqatı zamanı **kəmiyyət tipli** məlumatlara ədədlərlə ifadə olunan və statistik metodlar vasitəsilə ölçülə bilən, hesablanı bilən və ya təhlil edilə bilən məlumatlar aiddir. **Keyfiyyət tipli** məlumatlara isə müşahidələr, müsahibələr, hekayələr və digər hesablama tələb etməyən üsulları vasitəsilə toplanan məlumatlar aiddir. Bu tip məlumatlar coğrafi obyekt və ya hadisənin keyfiyyəti, xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır. Keyfiyyət tipli məlumatlar çox vaxt coğrafi tədqiqatın sosial, mədəni və iqtisadi xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün istifadə olunur.

Kəmiyyət tipli:	Keyfiyyət tipli:
– əhaliyə dair məlumatlar (sıxlıq, yaş və cins tərkibi və s.)	– müsahibə
– iqlim məlumatları (temperatur, yağıntı və s.)	– ərazi ilə əlaqədar yazı və təsvirlər
– iqtisadi məlumatlar	– fotosəkillər
– relyef haqqında rəqəmsal məlumatlar	– iştirakçıların müşahidələri
– nəqliyyat vasitələrinin sayı, yolun uzunluğu və tranzit cədvəlləri daxil olmaqla nəqliyyat şəbəkələri, yol hərəkəti sxemləri	– sorğu keçirilməsi
– koordinatlar, məsafələr və məkan əlaqələri daxil olmaqla Coğrafiya İnformasiya Sistemləri (CİS) kimi alətlər vasitəsilə toplanan coğrafi məlumat	– məzmun təhlilləri

Məlumatların təhlili

Çöl tədqiqatında topladığınız məlumatların növündən və tədqiqat məqsədlərindən asılı olaraq onların təhlili üçün istifadə etdiyiniz xüsusi metod və üsullardır. Təhlillər, əsasən, üç üsulla aparılır:

FƏALİYYƏT

1. A və B təsvirlərinə əsasən sualları cavablandırın.
 - a) Sizcə, A təsvirindəki sorğu anketi hansı tədqiqat sualı əsasında tərtib olunmuşdur?
– “Məktəb qarşısındakı yol şagirdlər üçün təhlükə törədirmi?” və s. kimi tədqiqat sualı ola bilər.
 - b) A təsvirindəki sorğu anketi 57-ci səhifədəki hansı şəklə aid edilə bilər?
– A-dakı anket sorğu nümunəsi 57-ci səhifədəki C şəklinə uyğun gəlir.
 - c) 57-ci səhifədəki həmin şəklə əsasən sorğu B şəklindəki hansı məntəqədə (X,Y,Z) aparılmışdır?
– Plana görə, X məntəqəsi tədqiqatın aparıldığı yərə uyğun gəlir. Y və Z məntəqələri isə, əsasən, şəhər mərkəzinə yaxın ərazilərdir. Bunu planda verilən obyektlərdən anlamaq olar.
 - d) A və B təsvirləri hansı tip məlumatlara uyğun gəlir? Fikrinizi əsaslandırın.
– A təsvirində verilən sorğuda vasitələrin miqdarının müəyyən olunması kəmiyyət tiplidir. B təsvirindəki plan izah xarakterli olduğu üçün keyfiyyət tiplidir.
- Qeyd.** Şagirdlər sorğunun kəmiyyət və ya keyfiyyət tipli olmasını müəyyən edərkən çətinlik çəkə bilərlər. Ümumi sorğunun aparılması keyfiyyət tiplidir. Məsələn, turistlərlə bağlı hazırlanmış sorğu və s. Lakin sorğudan rəqəmli məlumatlar alınarsa, kəmiyyət tipli sayılır.
2. Cədvəlin xanalarına uyğun ifadələri müəyyən edin.

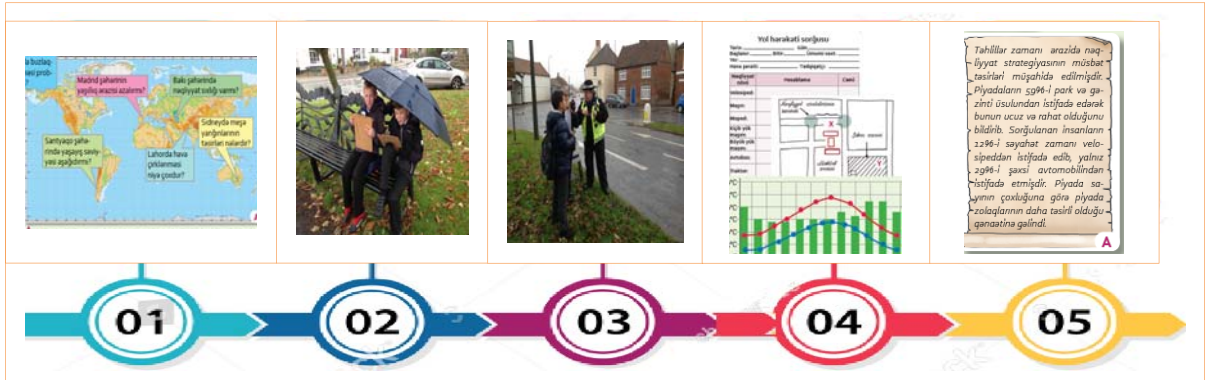
Kəmiyyət		Keyfiyyət	
Birinci mənbə	İkinci mənbə	Birinci mənbə	İkinci mənbə
Ərazidən keçən avtobusların sayı	Əraziyə aid jurnalda dərc olunan nəqliyyat vasitələrinin sayı	Əraziyə aid çəkdiyiniz eskiz	Əraziyə aid peyk şəkilləri
Tədqiqat ərazisindəki ağacların sayı	Statistikaya əsasən əhali sayı	Ərazidəki insanlarla müsahibə	Ərazinin internetdəki baş planı

3. C və D təsvirlərini müqayisə edin və sualları cavablandırın.
 - a) C və D təsvirlərinin hansı fərqli və oxşar cəhətləri vardır?
– İqlimə aid eyni statistik məlumatlar olsa da, fərqli üsullarla ifadə olunmuşdur. C-də məlumatlar cədvəl, D-də isə qrafik şəklində verilmişdir.
 - b) C cədvəli və D qrafikini başqa hansı üsullarla ifadə edə bilərsiniz?
– Dairəvi diaqram, sütunlu qrafik və s.
 - c) Qrafikə əsasən ən çox yağıntı hansı fəsildə düşmüşdür?
– Payız fəslində (oktyabr və noyabr) yağıntı miqdarı çoxdur.
 - d) Çöl tədqiqatında bu üsullara nə üçün ehtiyac vardır?
– Toplanan məlumatları təhlil edərək nəticə əldə etmək və beləliklə, tədqiqat sualının cavabını dəlillərlə konkretləşdirmək.
 4. Dairəvi diaqramda Azərbaycanda yükdaşınmaya görə nəqliyyatın növlərinin faizlə miqdarı verilmişdir.
 - a) Yükdaşıma məlumatlarının təhlili zamanı hansı üsuldan istifadə edilmişdir?
– Dairəvi diaqram üsulundan istifadə edilmişdir.
 - b) Təhlil zamanı başqa hansı qrafik üsullardan istifadə edə bilərsiniz?
– Dairəvi diaqram, sütunlu qrafik və s.
- Qeyd.** Statistik məlumatları dairəvi diaqram formasından cədvəl və sütunlu qrafik şəklinə çevirə bilərsiniz.
- c) Diaqramdan hansı nəticələr çıxarmaq olar?
– İqtisadi statistik rəqəmlər sürətlə dəyişə bilər. 2021-ci ildə pandemiya şəraitində, əsasən, ölkədaxili avtomobil yükdaşımaları üstünlük təşkil edir. Hava yükdaşımalarının həcmi həddindən artıq azalmışdır.

İZAHETMƏ

Bu hissədə çöl tədqiqatının nəticələri təqdim edildikdən sonra bütün mərhələlər ümumiləşdirilir. Xüsusilə əvvəldə soruşulan tədqiqat sualına cavab verilib-verilmədiyi müəyyən olunur. Dərslərdə (səh. 60-da B cədvəlində) verilən mərhələlərin lövhədə yazılaraq nəzərdən keçirilməsi bu mərhələlər arasındakı əlaqənin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini təmin edə bilər. Çöl tədqiqatının

mərhələlərini dərslikdə verilən şəkillərlə aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərsiniz

FƏALİYYƏT

1. A mətninə əsasən sualları cavablandırın.

- a) Tədqiqatın nəticəsinə aid məlumat dolğundurmu?
– *Yazıya əsasən məktəbin yanındakı yolun təhlükəsiz olduğu aydın olur.*

- b) Siz nəticəyə hansı əlavələr edərdiniz?
– *Şagirdlərdən alınan müsahibə, piyada zolaqlarının sayı, əvvəllər həmin ərazidə nəqliyyat sıxlığı məlumatları və s. nəticələr sadalana bilər.*

2. B cədvəlinə əsasən sualları cavablandırın.

- a) Çöl tədqiqatı mərhələlərinin aparılma ardıcılığını dəyişmək olarmı?
– *Çöl tədqiqatında baş verə biləcək qarışıqlığın qarşısını almaq və səmərəliliyi təmin etmək üçün tədqiqatı ardıcılıqla yerinə yetirmək vacibdir.*
- b) Sizcə, dəqiq nəticə almaq üçün hansı mərhələ daha vacibdir?
– *Məlumatın toplanması və təhlili mərhələləri dəqiq nəticəni əldə etmək üçün vacib mərhələlərdir.*
- c) Çöl tədqiqatının nəticələrini başqa hansı üsul və vasitələrlə təqdim etmək olar?
– *Çöl tədqiqatlarının nəticələrini məqalə şəklində, təqdimat hazırlayaraq, seminarlar təşkil edərək təqdim etmək olar.*

3. C şəklindəki ərazidə tədqiqat aparmaq qərara alındı.

- a) Ərazidə təhlükəsizlik tədbirlərinə necə riayət edərdiniz?
– *Yolun işlək olmayan hissəsində, sürücülər tərəfindən aydın görünən və piyadalara mane olmayan hissədə qrup üzvləri ilə tədqiqat apara bilərik.*

Qeyd. Burada məqsəd şagirdlərə bundan sonrakı izahetmə mövzularına aid kiçik məlumatlar ötürməkdir.

- b) Sizcə, təhlükəsizlik tədbirləri tədqiqatın hansı mərhələsində həyata keçirilməlidir?
– *Çöl tədqiqatının ən vacib qaydası iştirakçıların təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Bütün mərhələlərdə nəzərə alınsa da, məlumatın toplanması zamanı buna daha çox diqqət yetirilməlidir.*

4. D şəklinə əsasən tapşırıqları yerinə yetirin.

- a) Şəkildə təsvir olunan mənzərəni şərh edin.
– *Şəkildə sahil zonası təsvir edilmişdir. İstirahət və müxtəlif məqsədlərdən istifadə nəticəsində sahil zonası çirkənlənmişdir.*

- b) C şəkli üzərində yazılmış suallara əsasən tədqiqat sualı hazırlayın.
– *“Sahil zonasını nə üçün tədqiq etməliyəm?”, “Sahildə çöl tədqiqatını necə apara bilərik?”, “Təhlil nəticələrinə əsasən hansı qənaətə gəldim və nə etməliyəm?” kimi sual-cavab şəklində sinifdə müzakirə apara bilərsiniz.*

- c) Sahil zonasında aparacağınız tədqiqatın mərhələlərini necə izah edərdiniz?
– *Şagirdlərin çöl tədqiqatının bütün mərhələlərinin adları sadalana bilər.*

İZAHETMƏ TƏDQIQAT ÇANTANIZ VARMİ?

Bu hissədə çöl tədqiqatı zamanı iştirakçıların istifadə etdikləri ləvazimatlar və riayət etməli olduqları təhlükəsizlik qaydaları verilmişdir. Məlumat toplamaq, müşahidələr aparmaq və coğrafi xüsusiyyətləri təhlil etmək üçün müxtəlif alətlər və avadanlıqlar tələb olunur. Lazım olan xüsusi alətlər aparılacaq tədqiqatın məzmunundan və yerləşdiyi yerdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bundan əlavə, istifadə olunan bəzi ümumi alətlər də vardır. İştirakçılar mövzuda verilən alətlərin adlarını, mahiyyətini öyrənməli və təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməlidirlər.

Qeyd. Çöl tədqiqatı zamanı hələlik sadə alətlərdən istifadə edildiyini və daha mürəkkəb cihazların da mövcud olduğunu bildirərək şagirdlərdə maraq oyada bilərsiniz.

Məsələn: 1 – radiozond: müxtəlif hündürlüklərdə temperaturu, rütubəti və təzyiqi ölçmək üçün hava şərinə qoşulan cihazdır; 2 – silometr: buludların hündürlüyünü və qalınlığını ölçmək üçün istifadə olunur; 3 – anemometr: küləyin sürətini ölçən cihazdır.

FƏALİYYƏT

1. Verilmiş alətlərdən hansı tədqiqat sualını araşdırmaq üçün istifadə etmək olar?

Əraziyə əkinçilik üçün kifayət qədər yağış düşürmü?	Çayın orta və aşağı hissəsində daşların ölçüsü eynidirmi?
çəkmə, şimşək detektoru, termometr, yağışölçən	ştanger, paya, ölçü lenti

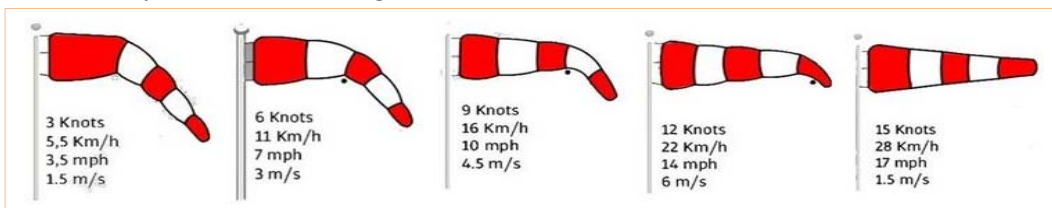
2. B və C təsvirlərinə əsasən cavablandırın.

a) Təsvirdəki tədqiqat alətlərinə daha hansıları əlavə edərdiniz?

– Dəftər, qələm, pozan, sıxaqlı qovluq, fotoaparət, xəritələr və s.

b) Ən azı üç alətin tədqiqatda necə istifadə olunmasına dair fikirlərinizi söyləyin.

– B təsvirindəki külək torbası küləyin sürətini və istiqamətini göstərir. Qırmızı və ağ rənglər arası xətlər eyni zamanda küləyin sürətinin (knot) göstəricisidir.

Şimşək detektoru təhlükəsizliyi artırmaq üçün ildırım fəaliyyətini aşkar etmək, izləmək və hava proqnozu vermək üçün istifadə edilən cihazdır. Ştanger alətinin funksiyası isə çay yataqlarında çınqıl və daş kimi çöküntü hissəciklərinin ölçüsünü və formasını müəyyən etməkdir.

3. D və E şəkillərində şagirdlər hansı təhlükələrlə üzləşmişlər?

– D şəklində şagirdlər sürüşmək, yıxılmaq kimi təhlükələrlə üzləşirlər, çünki dağ yamacı dikdir, E şəklində isə sel-daşqın, suya yıxılma və s. kimi təhlükələrlə üzləşə bilərlər.

4. Meşədə tədqiqat aparan zaman hansı təhlükələrlə qarşılaşmaq olar?

– Yırtıcı heyvanlarla qarşılaşma, həşəratların sancması, yolu azma kimi təhlükələr ola bilər.

5. “Tədqiqat alətlərinin əksəriyyəti həm də təhlükəsizlik ləvazimatıdır” ifadəsi haqqında nə deyə bilərsiniz? Cavablarınızı sinif yoldaşlarınızla müzakirə edin.

– Tədqiqat alətlərindən həm tədqiqat işi üçün, eyni zamanda da təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə istifadə edilə bilər. Məsələn, çay tədqiqatı zamanı payadan və s.-dən istifadə. Lakin bu hər cihaz üçün keçərli deyil.

6. Nəqliyyatın sıx olduğu ərazidə tədqiqat aparmaq nəzərdə tutulur. Bu zaman F şəklində təsvir olunan hansı təhlükəsizlik ləvazimatından istifadə etmək olar?

– 1 və 6 nömrəli ləvazimat istifadə olunur.

7. 53-cü səhifəsindəki şəkllə nəzər salın. Hansı tədqiqat alətlərinin istifadə edildiyini müəyyənə bilərsiniz.

– Paya, ölçü lenti, çəkmə, qələm, qeyd dəftəri və s.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ MƏKTƏB ƏRAZİSİNDƏ ÇÖL TƏDQIQATINI NECƏ APARMAQ OLAR?

Bu hissədə şagirdlər əldə etdikləri bilikləri tətbiq edərək məktəb həyatında çöl tədqiqatı aparırlar. Bütün mərhələlər ardıcıl olaraq yerinə yetirilir.

Qeyd. Şagirdlərlə məktəb həyatının planını hazırlayaraq çöl tədqiqatı həyata keçirmək tövsiyə olunur.

FƏALİYYƏT

1. C cədvəlini təhlil edin.

a) Cədvəl tədqiqat sualına uyğundurmu? Fikrinizi əsaslandırın.

– Bəli, uyğundur. Məktəb həyatında zibil problemini müəyyən etmək üçün sahədən zibil toplanmış və cədvəl şəklində salınmışdır.

b) Tədqiqatın aparılma mərhələlərini sadalayın

- Şagirdlər həyata keçirdikləri tədqiqata uyğun olaraq mərhələləri sadalayirlar

- plan hazırlayırlar

- qruplara ayrılırlar

- qruplar arasında iş bölgüsü edirlər

- görəcəkləri işə uyğun olaraq alətləri seçirlər

- lazımı məlumatları toplayırlar

- məlumatları qeyd edirlər

- təqdimat hazırlayırlar

c) Sizcə şagirdlər problemin həlli üçün məktəb rəhbərliyinə hansı təklifləri təqdim etdilər?

– Zibil qutularının sayının artırılması, iməcilliklərin təşkil olunması və s.

d) Tədqiqat zamanı şagirdlər daha hansı tədqiqat alətlərindən istifadə edə bilirdilər?

– Məktəbin planından, qələmdən, kağızdan, əlcəkdən, zibil torbasından və s.

2. Tədqiqatı planlaşdıran zaman nələrə diqqət etmək lazımdır.

Tədqiqatın adına, yerinə, zamanına, qrupların sayına, tədqiqat alətlərinə və təhlükəsizlik tədbirlərinə.

3. Məktəb bağçasında çöl tədqiqatı aparmaq nəzərdə tutulur.

a) Hansı tədqiqat sualını qoyardınız?

– “Məktəb həyatında zibillər necə toplanır?”, “Məktəb həyatında yetərli yaşıllıq varmı?” və s.

b) Sualınıza uyğun olaraq B planına hansı əlavələr edərdiniz?

– Ağac və çiçəklərin yerləşdiyi əraziləri plana əlavə etmək olar.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÇÖL TƏDQIQATININ TƏTBİQİNƏ DAİR SUALLAR

1. Argentinanın Rosario şəhərindəki orta məktəb şagirdləri Parana çayı sahilində çöl tədqiqatı aparırlar.

Kiçik göl çay kənarından bir neçə metr aralıda yerləşir. Şagirdlər “Çay və onun kənarındakı kiçik göllərin canlı aləmi eynidirmi?” sualını tədqiq etmək istəyirlər. Bunun üçün:

a) Tədqiqat planını tərtib etmək üçün Rosario məktəblilərinə hansı təkliflər verə bilərsiniz?

– Çayın və gölün yerləşdiyi ərazinin xəritəsi, çayın adı, göllərin yerləşməsi, müxtəlif qruplarla çayın sahilindəki fərqli gölləri tədqiq etmək və s.

b) B şəklinə əsasən onların hansı tədqiqat alətlərinə ehtiyacları vardır?

– Əlcək, paya, tor, çəkmə, ölçü lenti, plastik nümunə qabı, ştanger və s.-yə.

c) Onlar toplanmış məlumatları necə təhlil etməlidirlər?

– Qruplar fərqli göllərdən əldə etdikləri nümunələri bir cədvəldə birləşdirir, sonra da müqayisə edirlər.

İkinci mənbələrdən çayın yerləşdiyi hava şəraiti və canlıları ilə əlaqədar statistik məlumatlar ala bilirlər.

d) Cədvələ əsasən çay və gölü müqayisə edin. Tədqiqat sualına necə cavab verə bilərsiniz?

– Cədvələ diqqət edildikdə görmək olar ki, hər ikisinin çökmə süxurları oxşardır, lakin canlılar aləmində fərqliliklər mövcuddur. Çay axdığı üçün suyunun dəyişməsi, balıqların olması müşahidə edilir, lakin göl axarsız olduğu üçün burada qurbağa, yosun kimi canlılara rast gəlmək mümkündür.

e) Tədqiqat zamanı hansı təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmalıdır?

– Tədqiqat gündüz vaxtı, qruplar şəklində, hava şəraitini nəzərə alaraq yardım çantası ilə aparılmalıdır.

f) Alınan nəticənin təqdimatını hazırlayın.

– Təqdimat yazarkən tədqiqat nəticələrinin təhlilindən sonra verilən qərar və onun həyata keçirilməsi nəzərə alınır.

LAYİHƏ

- Yaşadığınız yerdə çöl tədqiqatı aparmaq üçün hansı problemləri görürsünüz? Problemlərdən ən aktual olanı ilə bağlı tədqiqat planı hazırlayın. Problemin həlli üçün hansı quruma müraciət etməlisiniz?

– Şagirdlər hazırladıqları tədqiqatı təqdimat üsulu ilə nümayiş edə bilərlər.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Çöl tədqiqatının mərhələlərini fərqləndirir.	Sual-cavab, yazı
Çöl tədqiqatının mərhələlərinə dair nümunələr gətirir.	Sual-cavab
Çöl tədqiqatı alətlərindən istifadəni izah edir.	Sual-cavab, tapşırıq
Çöl tədqiqatı zamanı təhlükəsizlik qaydalarını şərh edir.	Şifahi sual-cavab
Alətlərdən istifadə edərək çöl tədqiqatı aparır və nəticələrini təqdim edir.	Tapşırıq, layihə, təqdimat

4-cü BÖLMƏ

KAINATI SEYR EDİRƏM

Mövzu №	Adı	Saat	Dərslik (səh.)	İş dəftəri (səh.)
Mövzu 4.1	NƏ ÜÇÜN SƏMA CİSİMLƏRİNƏ MARAQ GÖSTƏRİRİK?	1	68	48
	Səmanı seyr edərkən nələri görürük?	1	70	49
	Yerin öz oxu ətrafında hərəkəti	1	72	51
	Yerin Günəş ətrafında hərəkəti		74	53
	Ay	1	76	56
	Çin mütəxəssislərinin uğurları		78	
	Ümumiləşdirici dərs	1	80	58
	KSQ	1		
	CƏMİ	6		

Bölmənin qısa icmalı

Bölmədə şagirdlər kainatın obyektləri: qalaktikalar, ulduzlar, meteoridlər, planetlər və onların peykləri haqqında ümumi məlumat alacaqlar. Onlar Yer in öz oxu və Günəş ətrafında fırlanmasının nəticələrini, Günəş və Ay tutulmalarının səbəblərini izah edə biləcəklər. Yer in Günəş ətrafında fırlanmasını əks etdirən diaqramları təhlil etməyi öyrənəcəklər.

Bölməyə giriş

İlk səhifədə bölmənin adının altında “Kainatın sonu varmı?” sualı qoyulmuşdur. Bu sual şagirdlərlə müzakirə edilir. Şagirdlər öz fikirlərini söyləyə, müstəqil mülahizələr irəli sürə bilirlər. Səhifədə olan şəkil və mətn bir-birini tamamlayır. Məndəki informasiya şagirdlərin abstrakt təsəvvürünün inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Şagirdlərlə bölmənin ilk səhifəsindəki suallar əsasında müzakirə təşkil edilə bilər.

- Şəkillərdəki hansı səma cisimlərini tanıyırsınız?

– Şəkildə planetlər, Yer və meteoritlər təsvir edilmişdir.

- İnsanlara məlum olan səma cisimlərindən başqa, yenilərinə kəşf etmək olarmı?

– Şagirdlər, yaqin ki, bu suala müsbət cavab verəcəklər. Məndə verildiyi kimi, kainat nəhəngdir.

Alimlər kainatın yalnız kiçik bir hissəsini araşdırmağa başlamışlar. Buna görə də onları hələ çoxlu kəşflər gözləyir.

- Necə düşünürsünüz: Yer planetindəki hansı proses və hadisələr səma cisimlərinin təsiri ilə baş verir?

– Suala şagirdlər təsadüfi cavablar verə bilirlər. Çünki onlar bu sualın cavablarını IV bölməni keçdikdən sonra daha dəqiq verə biləcəklər. Amma onları gündəlik həyatlarında müşahidə etdikləri aşağıdakı cavabları verməyə istiqamətləndirmək olar.

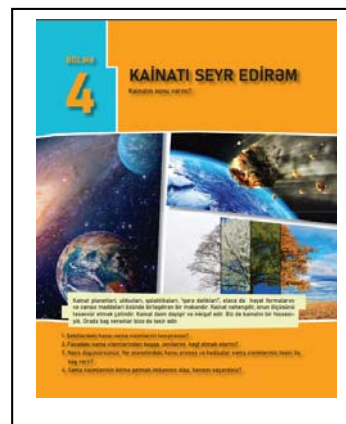
– Yer planetində fəsilələrin yaranması Günəşlə əlaqədardır.

– Gecələrin aydın və ya qaranlıq olması Ay ilə əlaqədardır.

– Gündüzlərin işıqlı və isti olması Günəşlə əlaqədardır.

- Səma cisimlərinin birinə getmək imkanınız olsa, hansını seçərdiniz?

– Bu sual da şagirdlərin şəxsi fikirləri əsasında cavablandırıla bilər. Müəllim “Nə üçün bu planeti seçirsən?”, “Oradakı həyatı görüb yenidən geriyyə qayıda bilməyəcəyini bildiyin halda, Yer kürəsini tərk edərsənmi?”, “Hesab et ki, sən gedəcəyin planetdə insanlar yaşayır. Ora gedərkən özünə hansı hədiyyəni aparmaq istədin?” və s. suallar verərək dərsi daha maraqlı etməyə, şagirdlərin diqqətini öyrənmə prosesinə cəlb edə bilər.

Mövzu 4.1

NƏ ÜÇÜN SƏMA CİSİMLƏRİNƏ MARAQ GÖSTƏRİRİK?

- Dərslik: səh. 68
- İş dəftəri: səh. 48

Altstandartlar	6-1.4.1 Qalaktika, ulduzlar və planetlərin xüsusiyyətlərini təsvir edir. 6-1.4.2 Yer kürəsinin Günəş sistemində mövqeyinin və hərəkətlərinin təbiətə təsirini izah edir.
Təlim məqsədləri	Kainatdakı cisimlərin xüsusiyyətlərini təsvir edir. Yerin öz oxu ətrafında fırlanmasının nəticələrini izah edir. Yerin Günəş ətrafında fırlanmasının nəticələrini izah edir. Ayın Yerdə baş verən proseslərə təsirini izah edir.
XXI əsr bacarıqları	Fikirlərini əsaslandırma bilmək, tənqidi düşüncə, interaktivlik, əməkdaşlıq, İKT-dən istifadə bacarıqları, başqalarını dinləmək, araşdırma apararaq məlumat toplamaq, informasiya savadlılığı
Köməkçi vasitələr	Disk şəklində lövhə, plastilin
Elektron resurslar	http://www.youtube.com/watch?v=EWas-dkx29g

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən. Nə üçün səma cisimlərinə maraq göstəririk?

İzahetmə. Səmanı seyr edərkən nələri görürük?

Yerin öz oxu ətrafında hərəkəti

Yerin Günəş ətrafında hərəkəti

Ay

Dərinləşdirmə. Çin mütəxəssislərinin uğurları

Dəyərləndirmə. Yer kürəsində müxtəlif hadisə və proseslər

Qiymətləndirmə.

DƏRSƏ BAŞLARKƏN NƏ ÜÇÜN SƏMA CİSİMLƏRİNƏ MARAQ GÖSTƏRİRİK?

Dərsin əvvəlində müəllim şagirdlərə dinosavrların mövcud olduğu dövr haqqında qısa video nümayiş etdirə bilər.

FƏALİYYƏT

Şagirdlər mətn və şəkillərlə tanış olduqdan sonra "Fəaliyyət" blokunun tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

1. A şəklinə əsasən dinosavrların yaşadığı təbii mühitin xüsusiyyətləri haqqında nə deyə bilərsiniz?

– A şəklini təhlil edərkən şagirdlərin diqqətini "Dinosavrlar hansı şəraitdə yaşayıblar? Onlar nə ilə qidalanırdılar?" suallarına yönəltmək olar. Dinosaurs yırtıcı idilər, lakin onların çoxu otlayanlar idi və buna görə də bitki örtüyü ilə zəngin ərazilərdə yaşayırdılar.

2. Meteorit düşməsi ilə dinosavrların məhvi arasında hansı əlaqə ola bilər?

– Təxminən 10 kilometr diametrdə olduğu güman edilən nəhəng meteorit Yerlə toqquşduqda böyük miqdarda enerji yaratdı və bu, ətrafdakı havanın qızmasına səbəb oldu. Toz Günəş işığının qarşısını kəsərək Yer kürəsində temperaturun kəskin azalmasına və iqlim dəyişikliyinə səbəb oldu.

Bu hadisələr nəticəsində bir çox növlərin, o cümlədən dinosavrların kütləvi məhvi baş verdi. İqlim dəyişikliyinə uyğunlaşa bilməmək və qida çatışmazlığı bir çox canlıların, o cümlədən dinosavrların yox olmasına səbəb oldu.

3. B şəklinə əsasən meteor düşdüyü ərazini təsvir edin. Hansı halda meteorit düşməsinin nəticələri daha faciəli ola bilərdi?

– Şəkil B-ni təhlil edərkən şagirdlər ərazidə hündürmərtəbəli binaların olmamasına, yəni ərazidə əhəlinin sıxlığının yüksək olmamasına diqqət yetirməlidirlər. Sıx məskunlaşan əraziyə düşən meteorit daha çox dağıntı və tələfatla nəticələnə bilərdi.

4. A və B şəkillərinin arasında hansı məntiqi əlaqə tapmaq olar?

– Şəkillərin hər ikisində Yerə meteoritin düşməsi təsvir edilmişdir. Meteoritlərin ölçüsündən və düşdüyü yerdən asılı olaraq nəticələr fərqli ola bilər. Lakin istənilən halda onların düşməsi Yerə təsir edir.

5. C və D şəkillərinə əsasən Mars planetinin insanların yaşaması üçün uyğun olub-olmadığını müzakirə edin.

– Şagirdlər rəsmləri təhlil edərkən Marsda sərt səhra şəraitini görür və onların insan həyatı üçün o qədər də uyğun olmadığı qənaətinə gəlirlər.

6. Sizcə, Endryu Uiranın "Marslı" əsərinin baş qəhrəmanı necə sağ qala bildi?

– Çox güman ki, şagirdlər bu suala mətdəki məlumat əsasında cavab verəcəklər. Onların diqqətini insanın bilik və bacarıqlarının ona əlverişsiz həyat şəraitinə uyğunlaşmaq imkanı verdiyinə yönəldin.

7. C və D şəkillərinin arasında hansı məntiqi əlaqə tapmaq olar?

– Endryu Ueyrin "Marslı" əsərində yazıcının təsvir etdiyi texniki aparat D şəklindəki aparata bənzəyir. Bu şəkillər arasında əlaqəni tapmaq üçün şagirdlər müxtəlif variantlarda cavablar verə bilərlər. Məsələn, aparatın təkərləri C şəklində olan ərazidə – yəni səhrada hərəkət etməyə imkan verir və yaxud D şəklindəki aparat C şəklində olan təbiətə uyğun hazırlanmışdır və s.

8. "Marsda canlı orqanizmlər ola bilər" fikrinə münasibətinizi bildirin.

– Əvvəlcə şagirdlərin fikirlərini dinləmək lazımdır. Cavab mənfi olarsa, siz onların diqqətini cəlb etmək üçün müxtəlif növ canlı orqanizmlər haqqında danışa bilərsiniz. Elə orqanizmlər var ki, Yerin dərinliklərində yaşayır və Günəş işığına, istiyə ehtiyac duymur, sərt iqlim şəraitində, buzlar arasında yaşayan canlılar da var və s. Ona görə də Marsın şəraitinə uyğunlaşmış orqanizmlərin olması ehtimal edilə bilər. Yəni sualın dəqiq cavabı yoxdur.

İZAHETMƏ SƏMANİ SEYR EDƏRKƏN NƏLƏRİ GÖRÜRÜK?

Dərsin əvvəlində şagirdlərə kainatın və Günəş sisteminin yaranması haqqında qısa videoçarx göstərmək olar.

FƏALİYYƏT Sonra şagirdlər mətn və şəkillərlə tanış olaraq "Fəaliyyət" blokunun tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

1. A şəklinə əsasən suallara cavab verin:

a) "Böyük partlayış"dan keçən sonrakı dövrdə kainat necə inkişaf etmişdir?

– Alimlərin fikrincə, "Böyük partlayış"dan sonra ilk ulduzlar peyda olub, sonra ilk qalaktikalar, daha sonra müasir qalaktikalar yaranıb.

Qeyd. Şagirdlər bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkə bilərlər, ona görə müəllim onları müxtəlif suallar verərək bu cavaba istiqamətləndirə bilər.

b) Kainatın inkişafını neçə mərhələyə ayırmaq olar?

– Sualın cavabı şəkil üzərində aparılır. Sınıfı iki qrupa ayırmaq olar, birinci qrup "Big Bang" – dan müasir günümüzə qədərki dövrü tarixə görə, digər qrup isə ulduz və qalaktikaların yaranmasına görə təhlil edə bilər.

d) Ulduzlar, yoxsa planetlər daha tez yaranıb?

– Əvvəlcə ulduzlar, sonra isə planetlər yaranmışdır.

2. Günəşdən gələn enerjinin miqdarı indikindən daha çox olsaydı, Yerdə hansı dəyişikliklər baş verərdi?

– Yerə çatan günəş enerjisinin miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə çox olsaydı, bu, aşağıdakılara səbəb ola bilər:

I. Temperaturun yüksəlməsi: Yerdəki həyat üçün təhlükəli ola biləcək istilər.

II. Buxarlanma və yağıntıların artması: müxtəlif bölgələrdə daha çox yağış, daşqın və quraqlığa səbəb ola bilərdi.

III. Buzlaqların əriməsi: dəniz səviyyəsinin qalxmasına və sahilyanı ərazilərin su altında qalmasına səbəb olardı.

IV. Günəş enerjisinin artması: flora və faunaya mənfi təsir göstərə bilərdi.

V. İnsan sağlamlığına təsirləri: istivurma və istiliklə bağlı xəstəlik riskinin artması.

VI. Kənd təsərrüfatı, məhsuldarlıq və ərzaq təminatına mənfi təsir.

3. C şəklinə və mətnə əsasən Günəşin nə vaxtsa “sönə” biləcəyinə aid fikirlərinizi müzakirə edin.

– Müəllim şagirdlərə *Günəşə aid digər şəkillər nümayiş etdirir və Günəşin nəhəng tonqala bənzədiyini, ondan ətrafa daim işıq və istilik yayıldığını söyləyə bilər. Alimlərin hesablamalarına görə, Günəş təqribən 10 milyard il mövcud ola bilər. Günəşin yaranma tarixi isə 5 milyard ilə yaxındır. Günəşdən saniyədə 4,5 milyon ton maddə ətrafa səpələnir. Müəllim bu faktları elan etdikdən sonra şagirdlər daha əminliklə deyə bilirlər ki, Günəş sönə bilər.*

4. Günəş olmadan Yeri necə təsəvvür edirsiniz?

– *Günəş planetimizin həyatında mühüm rol oynayır. Günəşin sönməsi planetlərin məhv olması ilə nəticələnə bilər.*

I. *Günəş Yerə işıq və istilik verir. Günəş şüaları Yerdəki bütün canlı orqanizmlər üçün enerji mənbəyidir.*

II. *Əgər Günəş olmasaydı, Yerdəki temperatur mütləq sıfır, (-270°C) və ya daha aşağı olardı və Yerdə həyat olmazdı.*

III. *Bitkilərdə Günəş şüalarının təsiri ilə fotosintez prosesi gedir. Bunun nəticəsində oksigen və üzvi maddələr əmələ gəlir*

IV. *Günəş şüaları fəsilələrin yaranmasına və iqlimə təsir göstərir.*

V. *Günəşin cazibə qüvvəsi Yeri və Günəş sistemimizdəki digər planetləri orbitdə saxlayır. Günəş olmasaydı, Yer kosmosda xaosda hərəkət edərdi və ya digər göy cisimlərinin cazibəsinə düşə bilər yaxud da parçalanardı.*

5. Planetlər, peyklər, meteoritlər Günəşdən nə ilə fərqlənir?

– *Günəş bir ulduzdur. Işıq və istilik yayır. Planetlər və onların peykləri isə soyuq göy cisimləridir.*

6. D şəklinə və cədvələ əsasən daxili və xarici planetlərin xüsusiyyətlərini müqayisə edin.

– *Şagirdlər planetləri üç xüsusiyyətinə görə müqayisə edirlər: Günəşdən uzaqlığı, səthindəki temperatur, Günəş ətrafında fırlanma müddəti. İşıq cədvəl şəklində təşkil edə bilərsiniz.*

	Daxili planetlərin xüsusiyyətləri	Xarici planetlərin xüsusiyyətləri
Günəşdən uzaqlığı	Günəşə yaxın yerləşir	Günəşdən uzaqda yerləşir
Səthindəki temperatur	yüksək temperatur	temperatur aşağıdır
Günəş ətrafında fırlanma müddəti	Günəş ətrafında sürətlə fırlanır	Günəş ətrafında yavaş fırlanır

7. Layihə: Günəş sisteminin maketini F şəklinə uyğun formada yaradın. Bunun üçün:

I. Disk şəklində lövhə götürün.

II. Günəş və planetləri müvafiq ardıcılıqla yerləşdirin.

III. Hər bir planetin orbit xəttini çəkin.

Şagirdlər bu tapşırığı qruplar və ya cütlər halında yerinə yetirə bilərlər.

İZAHETMƏ YERİN ÖZ OXU ƏTRAFINDA HƏRƏKƏTİ

Dərsin əvvəlində şagirdlərə Yerin öz oxu ətrafında hərəkəti haqqında qısa videoçarx göstərmək olar.

FƏALİYYƏT Sonra şagirdlər mətn və şəkillərlə tanış olaraq “Fəaliyyət” blokunun tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

1. A şəklinə əsasən gecə-gündüzün yaranmasının səbəblərini müzakirə edin.

– *Yer öz xəyali oxu ətrafında fırlanan zaman Günəşə tərəf çevrilən hissədə gündüz, əks tərəfdə isə gecə müşahidə olunur.*

2. Günəşin çıxma və batma istiqamətləri B şəklində olduğunun əksinə olarsa, hansı dəyişiklik baş verə bilər? Bunu C şəkli üzərində izah edin.

– *Şəkildən aydın olur ki, Tokioda gün Bakıdan daha tez, London və Nyu-Yorkda isə daha gec başlayır. Hadisələr əksinə olsaydı, Bakıda gecə olanda Nyu-Yorkda növbəti günün (sutkanın) gündüz saatları olardı.*

3. C və B şəkillərinə əsasən Günəşin hansı şəhərdə daha tez çıxdığını müəyyən edin. Fikrinizi əsaslandırın.

– Şəkil B-dən göründüyü kimi, Günəş şərqdən çıxır, bu o deməkdir ki, Tokioda yeni gün Nyu-Yorkdan daha tez başlayacaq.

4. C şəklindəki xəritədə şəhərləri Günəşin batmasına görə ardıcıl düzün.

– Tokio, Bakı, London, Nyu - York. Günəş şərqdən çıxdığı üçün Tokioda səhər daha tez başlayacaq və buna görə də bu şəhərdə qürub (Günəşin batması) daha tez olacaq.

5. D şəklindəki qrafikdə təsvir olunan Bakıda havanın temperaturunun gün boyu dəyişməsinə B şəkli əsasında izah edin.

– B şəkli gün ərzində Günəşin hündürlüyünü, D şəkli isə gün ərzində havanın temperaturunun dəyişməsinə göstərir. Qrafiki şəkillə müqayisə edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Günəş üfüqdən nə qədər yüksək olarsa, havanın temperaturu bir o qədər yüksək olar.

6. D şəklində göstərilən qrafik ilin hansı fəslinə uyğun ola bilər?

– Belə temperatur göstəriciləri Bakıda soyuq mövsüm üçün xarakterikdir. Müəllim bu suala cavab tapmaq üçün şagirdlərə temperatur qrafikindəki rəqəmlərə diqqət yetirməyi tövsiyə etməlidir.

7. E şəklində göstərilən Yer in ölçülərinə əsasən onun forması haqqında hansı fikirləri söyləmək olar?

– Ekvator radiusunun uzunluğu qütb radiusunun uzunluğundan böyükdür. Bu, Yer in tam olaraq küre olmadığını sübut edir.

İZAHETMƏ YERİN GÜNƏŞ ƏTRAFINDA HƏRƏKƏTİ

Dərsin əvvəlində şagirdlərə Yer in Günəş ətrafında hərəkəti haqqında qısa videoçarx göstərmək olar.

FƏALİYYƏT Sonra şagirdlər mətn və şəkillərlə tanış olaraq “Fəaliyyət” blokunun tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

1. Şəkillərə və mətndəki rəqəmlərə əsasən Yer kürəsinin orbit xətti üzrə bir saat ərzində nə qədər yol getdiyini hesablayın.

– Yer planeti Günəş ətrafında tam dövrəni 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46 saniyəyə başa vurur. Yer in orbit xəttinin uzunluğu təqribən 940 mln. km-dir. Şagirdlər əvvəlcə Yer in Günəş ətrafında orbit xəttinin uzunluğunu ildəki günlərin sayına bölür və bir gün ərzində gedilən yolu hesablayırlar. Sonrakı mərhələdə bir saatda gedilən yol hesablanır, yəni alınan rəqəmi sutkadakı saatların miqdarına – 24-ə bölərək bir saatda Yer in Günəş ətrafındakı hərəkət yolunun uzunluğu təyin olunur. Şagirdlərə bu rəqəmlərin təqribi olduğunu bildirmək lazımdır. $940\,000\,000 : 365 = 2\,500\,000\text{ km}$; $2\,500\,000 : 24 = 104\,166\text{ km}$

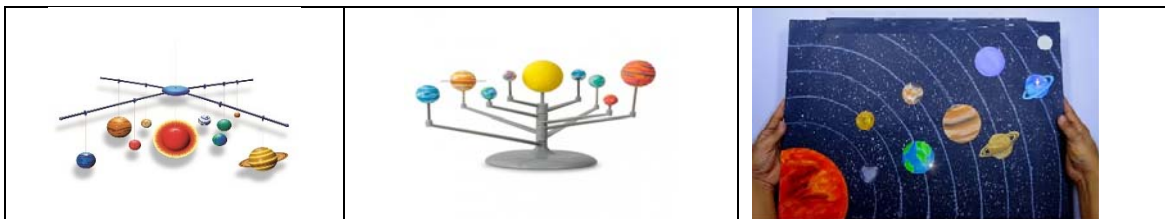
Qeyd. 2-ci və 3-cü suallara düzgün cavab verilməsi üçün müəllim şagirdləri aşağıdakı cavabların alınmasına yönəltməlidir. Bunu müxtəlif sadə sualların verilməsi yolu ilə etmək olar.

2. Yer in Günəş ətrafında hərəkət sürəti artarsa və ya azalarsa, orbit xətti üzrə onun bir tam dövr müddəti necə dəyişər?

– Yer in Günəş ətrafında hərəkət sürəti fiziki və astronomik hadisələrə təsir edir, məsələn, günün uzunluğuna. Sürət az olsaydı, gündüz yer in Günəşə tərəf olan hissəsi daha uzun müddət ərzində işıqlanardı və Yer daha çox qızardı, gecə daha çox davam edərdi və Yer səthi daha çox soyuyardı.

– Yerdə fəsilərin baş verməsinə: fəsilər indiki kimi deyil, daha uzun müddət davam edərdi, iqlim indikindən daha çox fərqlənərdi, küləklərin hərəkəti də fərqli olardı.

– 365 gün ərzində Yer in Günəş ətrafında tam dövr etməsinə: sürət az olsaydı, ildəki günlərin sayı daha çox olardı.

– Yer Günəş ətrafında hərəkət edərkən ona yaxınlaşır və uzaqlaşır, sürət indiki kimi olmasaydı, yaxınlaşma və uzaqlaşma daha uzun müddətə başa çatardı.

– Yerin süni peyklərinin hərəkəti Yerin sürətinə uyğun hesablanmışdır. Sürətin dəyişməsi kosmik gəmilərin işinin pozulmasına səbəb ola bilər.

3. Yerin orbit xətti üzrə sürəti indikindən iki dəfə çox və ya iki dəfə az olsaydı, hansı dəyişikliklər baş verərdi?

Yer öz oxu ətrafında daha sürətli fırlansaydı:

I. İl daha qısa olardı.

II. Yerin sürətli fırlanması fəsilərin daha qısa olması ilə nəticələnərdi.

III. Yerin forması dəyişərdi.

IV. Sürətli fırlanma müəyyən işıqlandırma və temperatur şəraitinə uyğunlaşmış canlılara mənfi təsir göstərərdi.

4. B şəklinə əsasən suallara cavab verin.

a) Bakıda hansı fəsildir? b) Avstraliyada hansı fəsildir?

– Yer “c” mövqeyində olanda Bakıda qış, Avstraliyada isə yaydır.

Qeyd. Burada şagirdlər cavablarını əsaslandırmağa çalışsınlar.

5. A, B, C, D təsvirlərinə əsasən Yer kürəsində fəsilələrin dəyişməsinin səbəbini şərh edin.

– Şagirdlər şəkillərdən belə nəticəyə gəlirlər ki, fəsilələrin dəyişməsinin səbəbi: A şəklinə görə – Yerin Günəş ətrafında fırlanması; B şəklinə görə – Şimal və Cənub yarımkürələrinin ilboyu qeyri-bərabər işıqlanması; C şəklinə görə – Günəş şüalarının Yer səthinə müxtəlif bucaqlar altında düşməsi; D şəklinə görə – il ərzində gündüz və gecənin müxtəlif uzunluğa malik olması.

6. D şəklinə əsasən müəyyənləşdirin: iyunun 22-də Bakıda saatlarının uzunluğu nə qədərdir?

– Bakı 40-cı paraleldə yerləşir. Yayda Bakıda gündüz saatlarının müddəti 14 saat 51 dəqiqədir.

7. D şəklinə əsasən Şimal və Cənub yarımkürələrini müqayisə edin.

a) Gündüzün uzunluğu ekvator dan qütblərə doğru necə dəyişir?

– Şimal yarımkürəsində gündüzün uzunluğu qütbə doğru artır, Cənub yarımkürəsində isə azalır.

b) Nə üçün 60° şm.e. və 60° c.e.-də gecənin uzunluqları fərqlidir?

– Şəkil yay gündönümünü təsvir edir. Bu gün Şimal yarımkürəsində ekvator dan başlayaraq qütblərə doğru gündüz saatlarının müddəti artır, qaranlıq saatların müddəti isə azalır. Cənub yarımkürəsində isə əksinədir: günlər qısalar, gecələr uzanır.

Qeyd. Şagirdlərin diqqətini iyunun 22-də $66, 5^\circ$ -dan yuxarı paralellərdə gündüz saatlarının 24 saat və ya daha çox davam etməsinə cəlb etmək lazımdır. Eyni zamanda Cənub yarımkürəsində gecə 24 saat və ya daha çox davam edir.

5. C, D və E şəkillərinə əsasən Antarktidada gündüzün uzunluğunun çox, lakin səthin üzərinin qar ilə örtülü olmasının səbəbini izah edin.

– Şəkil C-yə əsasən şagirdlər belə nəticəyə gələ bilərlər ki, Günəş şüalarının düşmə bucağı nə qədər böyükdürsə, havanın temperaturu da bir o qədər yüksəkdir. Antarktidada Günəş şüalarının düşmə bucağı kiçikdir. Şəkil E-dən şagirdlər günün uzunluğu ilə bağlı nəticə çıxarırlar. İyunun 22-də Antarktidada gecədir. Bu iki səbəb ərazinin ilboyu qar və buzla örtülməsinə səbəb olur.

İZAHETMƏ AY

Dərsin əvvəlində mövzuya başlamazdan əvvəl müəllim Ayla bağlı suallar verə bilər. Məsələn, bəzi ölkələrdə Ay təqviminin (Qəməri təqvim) istifadə edildiyini söyləyə, Ayın görünüşündə onun hansı formasını daha çox xoşladıklarını şagirdlərə sual verə bilər. Ayın görünməsinin insanlara xoş təsirindən danışmaq olar. Ay adı ilə əlaqəli adları (Aytəkin, Aydan, Aylin, Aybəniz, Aydın, Günay və s.) misal göstərməklə xalqımızın Aya nə qədər önəm verdiyini qeyd edə bilər. Elektrik işıqlarının, Günəş panellərinin olmadığı dövrlərdə səmada Ay olmadan gecə qaranlıqlarının qorxulu olduğunu şagirdlərin təsəvvüründə canlandırma bilər və müəllim müasir dövrdə texnoloji üstünlüklərin əhəmiyyətini qiymətləndirər. Digər variantda isə müəllim Ay tutulmasını, Ayın hərəkətini göstərən video nümayiş etdirə bilər.

FƏALİYYƏT Sonra şagirdlər mətn və şəkillərə istinad edərək “Fəaliyyət” blokunun tapşırıqlarını yerinə yetirməlidirlər.

1. A şəklinə əsasən Yerdən Ayın müxtəlif vaxtlarda fərqli görünməsinin səbəbini necə izah edə bilərsiniz?

– Ay Yerdən müxtəlif formalarda görünür. Yer və Ayın fırlanma müddəti eyni olsaydı, Ay yerdən həmişə eyni formada görünərdi.

2. Ayın səthində çökəkliklərin çox olması B şəklində görünür. Bu nə ilə əlaqədar ola bilər?

– Ayda atmosfer yoxdur. Ona görə də Ay səthinə xeyli sayda kosmik cisimlər düşür. Düşən cisimlər zərbə nəticəsində səth üzərində çökəkliklər, parçalanmalar yaradır.

3. Axşam səmaya baxın. Ayın hansı formada olduğunu C şəklinə görə müəyyən edin.

– Şagirdlər bu tapşırığı müstəqil yerinə yetirirlər.

4. Ayda gecə və gündüz arasında temperatur fərqi nə üçün çox böyükdür?

– Müəllim şagirdlərin diqqətini Ay səthində gecə-gündüz temperaturuna aid dərslikdə verilən informasiyaya yönəldir. Ayı Yer ilə müqayisə edir. Ayda temperatur dəyişməsinin səthdə süxurların parçalanmasına təsir etdiyini müxtəlif nümunələrlə əsaslandırır (məsələn, daş parçasını od üzərində bərk qızdırıb sonra onu soyuq suya salanda nə baş verir və s.). Temperatur dəyişməsinə Ayda atmosferin – hava qatının olmaması ilə əlaqələndirir. Atmosferin görünməz qoruyucu təbəqə olduğunu bildirir. Gələcəkdə atmosferin əhəmiyyətini daha dərindən öyrənəcəklərinə “körpü” salır.

5. D-1 və D-2 şəkillərini şərh edin.

– Sualın cavabı şəkil üzərində təhlil aparmaqla müəyyən olunur. D-1 şəklində Ay Yer ilə Günəşin arasında olur və bu zaman Günəş şüalarının qarşısı qismən və hətta tam tutula bilər. D-2 şəkilində isə Yer Ay ilə Günəşin arasındadır. Yer Günəşdən Aya düşən işığın qarşısı kəsir. Bu, Ay tutulmasıdır.

6. Qədim zamanlarda D-1 şəklində olduğu kimi hadisə baş verdikdə insanlar vahiməyə düşür, bərkdən qışqırır, qabları bir-birinə vurub səslər çıxarırdılar. Onlar Yerin Günəşin cazibəsindən çıxacağını fikirləşirdilər. Bu fikir nə dərəcədə doğru ola bilər?

– İnsanlar gündüzlər birdən-birə Günəşin qarşısını tutan qüvvəni şər qüvvə hesab edirdilər, qaranlığın düşməsindən qorxurdular. Bu fikir qədim insanlarda elə təsəvvür yaradırdı ki, Günəşin qarşısını kəsən qüvvə nəticəsində Yer Günəşin orbitindən çıxa bilər. Şagirdlər sualın cavabında müstəqil fikirlərini söyləyə bilərlər.

7. Siz D-1 və ya D-2 hadisəsi ilə rastlaşmışsınız mı? Hadisə haqqında bilikləriniz sizə necə kömək edə bilər?

– Sual əsasında sinifdə müzakirə təşkil etmək olar. Şagirdlər özləri bu hadisə ilə rastlaşmışsa, onu təsvir edə bilərlər, bəziləri isə onu televiziya və ya internetdən izlədiyini söyləyə bilərlər.

8. Qabarma və çəkilmə hadisəsini balıqçılar da səbrsizliklə gözləyirlər. E şəklini balıq ovu üçün əlverişlilik baxımından təhlil edin.

– E şəklinə sahildə suyun üç vəziyyəti təsvir edilmişdir. Birinci halda (a) çəkilmədir. Balıqçılar sahildə toru qura bilər. İkinci halda (b) sahildə suyun səviyyəsi yuxarıya qalxır və salıqlar sahilə doğru üzür. Üçüncü halda (c) suyun səviyyəsi maksimuma çatır və geriə doğru hərəkət edir. Balıqlar tordan keçə bilmir.

9. Xəzər dənizində qabarma və çəkilmə hadisəsinin, demək olar ki, müşahidə olunmaması nə ilə əlaqədar ola bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

– Ayın cazibəsinin nəhəng su hövzələrində baş verməsinə dair informasiya yazılmışdır. Mətni oxumaqla şagirdlər bu nəticəyə gələ bilərlər ki, Xəzər dənizi qapalı olduğuna və okeanlar ilə müqayisədə çox kiçik olduğuna görə orada qabarma və çəkilmə hadisəsi baş vermir.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ ÇİN MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN UĞURLARI

1. Aydan gətirilən süxurların Yer səthində olanlara bənzəməsi nə üçün tədqiqatçılarda maraq və təəccüb yaratdı?

– Mətnə qeyd olunmuşdur ki, Ayın yaranmasına aid fərziyyələrdən biri onun Yerdən ayrılması fikridir. Aydan gətirilən süxurların Yerdəki süxurlara bənzəməsi bu fərziyyənin doğruluğunu sübut edən faktlardan biridir.

2. “Change-4” kosmik aparatının götürdüyü nümunələrin əhəmiyyətini hansı xüsusiyyətinə görə qiymətləndirmək olar?

– “Change -4” kosmik aparatı vasitəsilə əldə edilən nümunələrin Yerdəki süxurlara bənzəməsi və ən əsası isə süxurlarda müxtəlif mineralların – dəmir, qızıl, gümüş və s. olduğunu yoxlamağa imkan verir. Müəllim şagirdlərə müasir dövrdə mövcud olan problemlərdən biri – yeraltı sərvətlərin tükenməsi haqqında danışa bilər. Bu problemin başariyyəti narahat edən əsas problemlərdən biri olduğunu qeyd edə bilər. Aydakı süxurlarda faydalı qazıntı izləri olarsa, gələcəkdə onların istifadə ediləcəyinə aid proqnozlar verilə bilər.

3. Çin mütəxəssislərinin tədqiqatlarının bundan əvvəlkilərdən fərqi nə idi?

– Çin mütəxəssisləri Ayın görünməyən tərəfindən nümunələr götürmüşdülər.

4. Gələcəkdə tədqiqatlar hansı istiqamətdə aparıla bilər? Ayda nəyin öyrənilməsinə məqsədəuyğun hesab edirsiniz?

– Şagirdlər müxtəlif fikirlər söyləyə bilər. Müəllim onları aşağıdakı istiqamətlərə yönəldə bilər.

– Nümunələr daha dərin qatlardan götürülə bilər.

– Ayın qaranlıq tərəfi daha dərinə öyrənilə bilər.

– Ölkələr Ayın öyrənilməsində əməkdaşlıq edə bilər.

– Ayın öyrənilməsində ölkələrin birgə proqramları daha dərin araşdırmaların aparılmasına imkan verə bilər və s.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

1. Hansı hadisə və proseslər Yer in öz oxu ətrafında fırlanması ilə əlaqədardır?

– Gecə və gündüzün yaranması, qabarma və çəkilmə hadisəsi.

2. Hansı hadisə və proseslər Yer in Günəş ətrafında hərəkətinin nəticəsi kimi baş verir?

– İl yaranır, fəsillər dəyişir.

3. Şəkildə Yer in fəzadakı mövqeyinə əsasən Şimal və Cənub qütblərini müqayisə edin.

– Şəkildə Yer in Şimal qütbü Günəşə çevrilmiş vəziyyətdədir. Cənub qütbü isə qaranlıqdır. Bu o deməkdir ki, şimal tərəf Günəşdən daha çox işıq və istilik alır, şimalda yay fəslidir. Cənub tərəf isə az istilik aldığına görə orada soyuqdur, qış fəslidir. Ekvator boyunca bu fərq az olduğuna görə fəsillər zəif hiss olunur. Fəsillərin orta enliklərdə daha aydın bilinməsinin səbəbi budur.

4. Yer kürəsinin şəkildə olan mövqeyi Şimal və Cənub yarımkürələrində hansı fəsillərin müşahidə olunduğunu ifadə edir?

– Şəklə əsasən demək olar ki, Şimal yarımkürəsində yay, Cənub yarımkürəsində isə qışıdır.

5. Yer kürəsinin mövqeyi şəkildə təsvir edildiyi kimi olduqda Bakı şəhərində hansı hadisə və proseslər müşahidə olunur?

– Şəkli təhlil edərkən şagirdlər bu nəticəyə gəlirlər ki, Bakı Şimal yarımkürəsində yerləşdiyinə görə burada yay fəslidir. Gündüzlər uzun, gecələr qısadır. Havalar isti keçir.

6. Yer öz orbit müstəvisinə meyilli deyil, perpendikulyar olsaydı, hadisələr necə dəyişərdi?

– Müəllim şagirdləri Yer in bu vəziyyətini təsəvvürlərində canlandırmasına istiqamətləndirməlidir. Yer öz xəyali fırlanma oxuna perpendikulyar olsaydı fəsillər yaranmazdı, hər yerdə havanın temperaturu Günəş şüalarının düşməsindən asılı olaraq ilboyu eyni qalardı. Qütblərdə daima çox soyuq, ekvatorial ərazilərdə daima çox isti, mülayim enliklərdə isə mülayim olardı.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Kainatdakı cisimlərin xüsusiyyətlərini təsvir edir.	Şifahi sual-cavab, tapşırıq
Yer in öz oxu ətrafında fırlanmasının nəticələrini izah edir.	Şifahi sual-cavab, tapşırıq, praktik iş
Yer in Günəş ətrafında fırlanmasının nəticələrini izah edir.	Şifahi sual-cavab, layihə
Ay in Yerdə baş verən proseslərə təsirini izah edir.	Şifahi sual-cavab, tapşırıq

5-ci BÖLMƏ

TƏBİƏTİ KƏŞF EDİRƏM

Mövzu №	Adı	Saat	Dərslik (səh.)	İş dəftəri (səh.)
Mövzu 5.1	TƏBİƏTDƏKİ MÜXTƏLİFLİK	1	6	3
	Yer kürəsinin təbii mənzərəsi	1	8	4
	Təbiətdə hansı komponentlər vardır?	1	10	6
	Təbii komponentlər fərqli mənzərələr yaradır	1	14	
Mövzu 5.2	TƏBİƏT BİR SİSTEMDİR	1	16	10
	Təbii sistemin formalaşması	1	18	12
	Fotosintezin coğrafiyası	1	20	13
	Manqr meşələri lokal təbii sistemdir	1	22	
	Dəyərləndirmə		23	
	Ümumiləşdirici dərs	1	24	15
	KSQ	1		
	CƏMİ	10		

Bölmənin qısa icmal

Bu bölmədə şagirdlər təbiətin nə olduğunu və onun hansı komponentlərdən təşkil edilməsi haqqında məlumat alacaqlar. Onlar litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosferin xüsusiyyətləri ilə tanış olur, təbiətin bir- birindən ayrılmaz sistem olduğunu dərk edəcəklər. “Təbiəti kəşf edirəm” bölməsini öyrənərkən şagirdlər fotosintez prosesinin coğrafi izahı ilə tanış olacaqlar, təbii sistemin mövcudluğunun fotosintezdən asılı olduğunu kəşf edəcəklər. Amazon meşələri və Afrikanın Sahara səhrasının nümunəsində planetin təbiətinin nə qədər müxtəlif olduğunu başa düşəcəklər.

Bölməyə giriş

Bölmənin giriş səhifəsində ümumi başlıq və bölmədəki mövzularla əlaqəli sual verilmişdir.

• Ətrafınızdakı təbii mənzərəni necə şərh edə bilərsiniz?

– Bu sualı şagirdlər müzakirə edərkən təbiətə fərdi yanaşmalarını nümayiş etdirərək müstəqil mülahizələr irəli sürə bilərlər. Səhifədə olan şəkil şagirdlərdə maraqlandırma məqsədi daşıyır. Onlar gördükləri mənzərəyə dair öz fikirlərini söyləyir və onları əsaslandırmağa çalışırlar.

Bu hissədə şəkil, mətn və sualların kompleks şəkildə təhlil olunması vacibdir.

Şagirdlərlə bölmənin ilk səhifəsindəki suallar əsasında müzakirə təşkil oluna bilər.

• Sazan balıqlarının sudan yuxarıya tullanmasının səbəbləri nə ola bilər?

– Şagirdlər bu suala müxtəlif cavablar verə bilərlər. Bəziləri belə bir hadisənin olmasına şübhə ilə yanaşır, bəziləri bunu suyun çirkənməsi nəticəsində balıqların oksigen udmaq istəyi ilə, digərləri balıqların qida axtarması ilə izah edə bilərlər.

• Belə bir hadisəyə rast gəlmisinizmi?

– Şagirdlərin əksəriyyətinin belə bir hadisənin görməməsi təbiidir. Çünki bu, nadir hadisədir.

Bəzi şagirdlər bir balığın sudan tullandığını gördüyünü deyə bilərlər.

• Şəkildə təbiətin hansı komponentlərini görürsünüz?

– Təbiətdə hansı komponentlərin olduğunu şagirdlərin yadına salmaq üçün müəllim onlara istiqamət verə bilər. Şagirdlər şəkllə əsasən su, canlılar, hava, arxa fonda dağ, meşənin olduğunu deyə bilərlər.

• Bu komponentlər arasında hansı əlaqələr var?

– Şagirdlər balıqların susuz və havasız yaşaya bilmədiklərini söyləyə bilərlər. Onlar aşağıdakı nümunələri göstərə bilərlər: balıqların tullanarkən quşlara yem ola bilər; çaylar və balıqlar sıx əlaqəyə malikdir; çaylar bir çox balıq növlərinin təbii yaşayış yeridir; çaylar balıqları qida ilə təmin edir,

yirticılardan qorunmasına kömək edir və kürü tökmək üçün yerlə təmin edir.

- Şəkildə gördüyünüz komponentlərin Yer planeti üçün əhəmiyyəti nədir?

– *Balıqlar və ağaclar da bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ağaclardan çaya düşən yarpaqlar və meyvələr balıqların qida mənbəyidir. Bundan başqa ağac kökləri gənc balıqlar üçün sığınacaq və qorunma rolunu oynayır, onları yirticılardan gizlənmək üçün yerlə təmin edir. Şagirdlər balıqların susuz və havasız yaşaya bilmədiklərini, balıqların tullanarkən quşlara yem olmasını da əlaqə forması olduğunu söyləyə bilirlər.*

Mövzu 5.1

TƏBİƏTDƏKİ MÜXTƏLİFLİK

- Dərslik: səh 6

- İş dəftəri: 3

Altstandartlar	6-2.2.1., 6-2.2.2., 6-2.2.3.
Təlim məqsədləri	• Ətrafdakı təbiət komponentlərini təsvir edir. • Təbiətin komponentlərinin xüsusiyyətlərini izah edir. • Təbii komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsini şərh edir.
XXI əsr bacarıqları	Tənqidi təfəkkür, informasiya savadlılığı, yaradıcılıq, fikirlərini ifadə etmək və başqalarını dinləmək, əməkdaşlıq, şagirdlərlə birgə iş; xəritə oxuma, kommunikasiya.
Köməkçi vasitələr	Atlas, internet, proyektor, təbiətə aid şəkillər
Elektron resurslar	https://www.britannica.com/science/environment https://education.nationalgeographic.org/resource/resource-library-human-impacts-environment/ https://www.youtube.com/watch?v=m5ASdVAcUqI https://www.youtube.com/watch?v=Dor4XvjA8Wo https://www.youtube.com/watch?v=LyzOq40rpwQ

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən Təbiətdəki müxtəliflik

İzahetmə Yer kürəsinin təbii mənzərəsi

Təbiətdə hansı komponentlər vardır?

Dərinləşdirmə Təbii komponentlər fərqli mənzərələr yaradır

Dəyərləndirmə Təbiətin müxtəlifliyinə aid suallar

Qiymətləndirmə

DƏRSƏ BAŞLARKƏN TƏBİƏTDƏKİ MÜXTƏLİFLİK

Yer kürəsində təbiətin müxtəlifliyi Türkiyə nümunəsində təqdim olunur. Müəllim Türkiyənin yerləşdiyi ərazinin təbii və tarixi baxımdan nə dərəcədə əhəmiyyətli olması, təbiətinin zənginliyi haqqında əlavə məlumat verə bilər. Dərsin əvvəlində müəllim Türkiyənin təbiətinə aid videoçarx nümayiş etdirə bilər.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə əsasən Tuz gölünün yerləşdiyi ərazinin xüsusiyyətlərini necə təsvir edə bilərsiniz?

– *Şagirdlər Türkiyə Respublikasının relyefi xəritəsinə əsasən Tuz gölünün ölkənin mərkəzində yerləşdiyini, bu ərazilərin mürəkkəb relyefə malik olduğunu müəyyən edirlər. Müəllim Tuz gölünün dağlıq ərazidəki çökəklikdə yerləşməsinin onun axarsız olması ilə əlaqələndirib, gölün su balansının pozulmasını şagirdlərə izah edə bilər.*

2. Tuz gölünün B və C şəkillərindəki təsvirini müqayisə edin. Bu təsvirlərdə su hansı rənglərdədir?

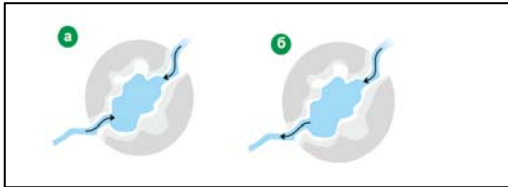
– *Şəkillərin hər ikisi Tuz gölünə aid olsa da rəngləri müxtəlifdir. B şəklindəki Tuz gölü yay fəslində çəkilmişdir. Bu vaxt hava isti olduğuna görə buxarlanma çoxalır və suda duzluluq artır. Suyun rəngi bənövşəyi rəngdə olur. C şəkli isə ilin soyuq dövründə çəkilmişdir. Buxarlanma aşağı olduğuna görə suyun duzluluğu azdır. Bu səbəbdən su mavi rəngdə görünür.*

3. Sizcə, nə üçün C şəklində flamingo quşları olsa da B şəklində yoxdur?

– Göldə suyun tərkibində duzun miqdarı azaldıqda oradakı mikroorqanizmlərin sayı çoxalır. Ona görə də mikroorqanizmlərlə qidalanan flamingo quşları ilin soyuq dövründə göldə çox olur. Burada flamingolar əsasən balaçıxarma dövründə toplanır.

4. Tuz gölünün suyun duzlu olmasının səbəbi nə ola bilər?

– Tuz gölünün suyunun duzlu olmasının səbəbi onun hər tərəfdən qapalı olması, buradan çayların başlamamasıdır. Müəllim aşağıdakı şəkli çəkərək bunu şagirdlərə izah edə bilər.

5. Tuz gölünün rəngi hansı səbəbdən dəyişir?

– Duzun miqdarının çox və göldə özünəməxsus mikroorqanizmlərin yayılması suyun bənövşəyi rəngə çalmasına səbəb olur. Müəllim bu gölü Abşeronda yerləşən Masazır gölü ilə müqayisə edə bilər.

6. Şəkil D-də 1 və 2-ci xəritə-sxemləri müqayisə edin. Suyun azaldığı istiqamətə görə göl dibinin relyefi nə dair fikir söyləyin.

– Şəkildə müxtəlif illərdə (2000 və 2020-ci illərdə) çəkilən xəritə-sxemlər verilmişdir. Sxemdən görünür ki, gölün cənub-qərb hissəsində su vardır. Bu, gölün dərinliyinin cənub-qərbdə çox olmasını göstərir. Müəllim gölün dib relyefi haqqında təsəvvür yaratmaq üçün lövhədə onun təsvirini – sadə profilini çəka bilər.

7. Gölə tökülən çaylardan istifadə olunmasının qadağan edilməsinin hansı müsbət və mənfi nəticələri ola bilər?

– Tuz gölünə iki kiçik çay tökülür. Bu çaylardan gölün ətrafında yaşayan insanlar suvarma və məişət məqsədi ilə istifadə edirlər. Çay sularından istifadə edilməsinin qadağan edilməsi orada yaşayan əhəlinin həyat tərzinə, yaşayış səviyyəsinə mənfi təsir edə bilər. Lakin ətrafda yaşayan insanlar yeraltı sulardan istifadə etməklə çaylardakı suyun qismən də olsa gölə tökülməsinə nail ola bilərlər.

8. E şəklinə və mətnə əsasən torpaqların şoranlaşmasının nəticələrini təhlil edin.

– Torpaqların duzla örtülməsi çirklənmənin bir növüdür və bu, ilk növbədə torpaqların münbitliyini azaldır, hətta onları yararsız vəziyyətə salır. Belə torpaqlardan istifadə etmək mümkün deyil. Torpaqların münbitliyinin azalması ondan əkinçilik məqsədi ilə istifadə edilməsinə mənfi təsir edir.

9. F şəklinə və mətnə əsasən Tuz gölünün ölkənin duza olan tələbatının çox hissəsini ödəyə bilməsinin səbəblərini izah edin.

– Duz istehsalı mühüm təsərrüfat sahəsidir. Duz yalnız məişətdə deyil, digər sahələrdə də istifadə olunur. Müəllim duzun qədim zamanlarda pul kimi istifadə olunmasına dair maraqlı məlumat verə bilər. Tuz gölündən min illərdir ki, duz istehsal olunur. Tuz gölündə duzun tükənməməsinin səbəbi hər il burada suyun buxarlanması və yenidən yaranmasıdır.

10. D şəklində E təsvirində olan ərazilər necə göstərilmişdir?

– D şəklində E təsvirində olan ərazilər ağ rəngdə göstərilmişdir

İZAHETMƏ YER KÜRƏSİNİN TƏBİİ MƏNZƏRƏSİ

Müəllim sinifdə video, şəkillər və ya slayd formasında şagirdlərə dünyada özünəməxsus təbiətə malik yerlər haqqında informasiya verə və bunu şagirdlərlə müzakirə edə bilər. Müzakirənin sonunda şagirdlərə belə bir sualla müraciət edə bilər: “Bu müxtəlifliyi yaradan səbəblər nədir?”; “Yer kürəsində hər tərəf eyni təbiətə malik ola bilərmi?”; “Hansı daha yaxşı olardı - Yer kürəsində müxtəliflik yoxsa eynilik?”. Bu suallar motivasiya xarakteri daşıyır və şagirdlərin onların hamısına doğru cavab verməsi tələb edilmir.

FƏALİYYƏT

1. Şəklə əsasən litosferi təsvir edin.

– Hidrosfer, atmosfer və biosferin mövcudluğu bilavasitə litosferdən asılıdır. Litofosferin üst qatında torpaq yaranmışdır. Bu, bitki və canlı aləmin formalaşması üçün ən vacib amildir.

2. Litosfer hansı komponentlərdən təşkil olunmuşdur?
– *Litosfer dedikdə buraya dağlar, düzənliklər, çökəkliklər, süxurlar və s. komponentlər daxildir.*
3. Litosferin təbiətdə əhəmiyyəti nədir?
– *Litosfer torpaq örtüyünü yaranmasına şərait yaradır. Torpaq olmadan bitki örtüyü və heyvanat aləmi tükənə bilər. Litosfer Yer kürəsində su təbəqəsi üçün təməl bərk təbəqə yaradır. İnsanların istifadə etdiyi faydalı qazıntılar litosfer təbəqəsindədir.*
4. Mətnə əsasən atmosferin əhəmiyyətini sadalayın.
– *Atmosfer hava təbəqəsidir. Hava canlı aləmin tənəffüsü üçün vacibdir. Atmosfer Günəşdən gələn istiliyin bir hissəsini udur, Yerdə əlverişli hava şəraiti yaradır. Atmosfer kosmosdan Yerə gələn meteorların qarşısını alır. Şagirdlər bilik və bacarıq səviyyələrindən asılı olaraq burada başqa fikirlər də söyləyə bilərlər.*
5. Atmosfer olmasaydı, Yer səthində nə baş verərdi?
– *Əgər Yerdə atmosfer olmasaydı, planetin səthi gündüzlər həddindən artıq qızar, gecələr isə soyuyardı, nəticədə Yer kürəsi yaşayış üçün yarasız hala düşərdi. Atmosfer bizi zərərli və məhvedici kosmik şüalardan qoruyur, temperaturu tənzimləyir və tənəffüs zamanı ağ ciyərləri oksigenlə təmin edir. Atmosfer olmasaydı, planetdəki su sürətlə buxarlanar, nəticədə planetimiz quru planeta çevrilərdi və digər planetlərdəki kimi həyat qeyri-mümkün olardı.*
6. Atmosferdə hansı hava hadisələri baş verir?
– *Külək, bulud, yağıntı atmosferdə yaranır. Şagirdlərin ümumi dünyagörüşünə əsaslanaraq müəllim onları atmosferdə baş verən hadisələrin siyahısına şimşək, ildırım, göy qurşağı və s. əlavə etmələrinə istiqamətləndirə bilər.*
7. Şəklə əsasən hidrosferi təsvir edin.
– *Şəkildə hidrosfer mavi rənglə göstərilmişdir. Hidrosfer litosferin üzərində yerləşir. Hidrosferdə su daim buxarlanır, quru üzərindən çaylar və yeraltı sular vasitəsi ilə geriyyə qaydır. Bu sualı izah edərkən şagirdlərlə hidrosferdə su dövrəsinin sadə sxemini çəkmək olar.*
8. Hidrosfer hansı komponentlərdən təşkil olunmuşdur?
– *Hidrosferin tərkibinə okeanlar, dənizlər, körfəzlər, çaylar, göllər, bataqlıqlar daxildir.*
9. Hidrosfer olmadan Yer kürəsini necə təsəvvür edirsiniz?
– *Hidrosfer olmasaydı Yer kürəsi bütün okeanlardan, dənizlərdən, çaylardan və göllərdən məhrum olardı. Quru sahəsi planetin bütün səthini tutardı və iqlim tamamilə dəyişərdi və indikinə nisbətən xeyli quru olardı. Bundan başqa Yer kürəsində gündüzlər daha isti, gecələr isə daha soyuq olardı. Şagirdlər hidrosferin əhəmiyyətinə dair başqa fikirlər də söyləyə bilərlər. Məsələn: “Hidrosfer yerdə həyatın mənbəyidir.”. “Su olmasaydı Yer üzündə həyat qeyri-mümkün olardı” və s.*
10. Biosferin atmosfer, hidrosfer və litosferdən ən mühüm fərqi nədir?
– *Biosfer planetin bütün canlı orqanizmlərini – bitkiləri, heyvanları, göbələkləri, mikroorqanizmləri və insanları özündə birləşdirən təbəqəsidir. Biosfer digər təbəqələr olmadan mövcud ola bilməz. Çünki litosferin üst qatı bitki və heyvanlar aləmi üçün dayaq rolunu oynayır, hidrosferdə şirin su bitki və heyvanlar aləminin həyatı üçün əsas mənbə rolunu oynayır. Atmosferdə qaz tərkibinin yaranmasında bitkilərin böyük rolu olmuşdur və hazırda atmosferdə qaz tərkibi də bitki və heyvanlar aləminin həyatında əsas rola malikdir.*
11. Komponentləri cədvələ uyğun qruplaşdırın.

Litosfer	Atmosfer	Hidrosfer	Biosfer
2. Dağ 6.Çökəklik	5. Külək 7.Temperatur	3. Çay 8.Okean 10. Göl	1. Quşlar 4.İnsan 9.Bitki

İZAHETMƏ TƏBİƏTDƏ HANSI KOMPONENTLƏR VARDIR?

Müəllim dərslə başlamazdan əvvəl şagirdlərə V-VI siniflərdə tədris edilən “Təbiət” fənnindən aldıkları bilikləri yada salmaq məqsədi ilə suallar verə bilər və yaxud şagirdlərə ətrafda gördükləri təbii komponentləri qruplaşdırmağı təklif edə bilər. Məsələn: “Dağları və düzənlikləri çaylar, göllər və bulaqlarla eyni qrupa etmək olarmı?” və s. Şagirdlər belə sualların vasitəsilə sistemləşdirmə bacarığına yiyələnə bilərlər. Mövzu litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosferi təbii sistem olaraq öyrənməyə imkan verir.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə əsasən litosferə aid hansı fikirləri söyləmək mümkündür?

– Bu sual B.Blüm taksonomiyasının birinci səviyyəsinə uyğun gəlir. Lakin şagirdlərin faktoloji suallara da cavab verə bilməsi vacib şərtidir:

- Relyef litosferin tərkib hissəsidir.
- Bərk təbəqədir.
- Yer səthinin nahamarlığıdır.
- Relyefin əsasən iki forması vardır: dağlar və düzənliklər.

2. A və B şəkillərini necə əlaqələndirmək olar?

– A şəklində relyef B şəklində verilən süxurlardan təşkil olunmuşdur. Dağlıq ərazilərdə süxurlar bərk olur. Düzənliklərdə isə süxurlar daha kövrək, məsaməli olur. Müəllim sinifdə süxur nümunələrinin kolleksiyasını nümayiş etdirə bilər.

3. B şəklində müxtəlif rənglərin olmasını nə ilə izah edə bilərsiniz?

– Süxurların müxtəlif rəngli olması onların hansı təzyiq və temperaturda yaranması, tərkibinin müxtəlif olması ilə əlaqədardır.

4. B və C şəkillərinin arasında hansı əlaqə vardır?

– B şəklində süxurlar müxtəlif səbəblərdən- xarici və daxili qüvvələrin təsirindən parçalanır, daşınır və çökmə ərazilərdə toplanır. Toplanmış xırda süxurlara bitki və heyvanların çürümüş qalıqları qarışır. Bu, yağıntı və istiliyin təsiri ilə baş verir. Nəticədə torpaq yaranır.

5. Relyef və süxurlar atmosfer, hidrosfer, biosfer olmadan mövcud ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.

– Relyef və süxurlar atmosfer, hidrosfer və biosfer olmadan mövcud ola bilər. Lakin atmosferdəki qazların tərkibinə, hidrosferdə suyun tərkibinə litosfer və bilavasitə süxurların tərkibi güclü təsir edir. Müəllim bulaqların suyunun müxtəlifliyini (Turşsu, Şor bulaq və s.) süxurların təsiri ilə əlaqəli olduğunu şagirdlərlə müzakirə edə bilər. Daha sonra isə biosferin bilavasitə litosferlə əlaqəsindən danışa bilər. Müəllim litosferin biosferdən milyard illər əvvəl yarandığını şagirdlərlə birlikdə şərh edə bilər.

6. E şəklində "külək torbası"nın 1 və 2 vəziyyətini a və b şəkilləri ilə uyğunlaşdırın.

– Şagirdlər külək torbası ilə ağacların vəziyyətini müqayisə edirlər.

Külək torbasının birinci şəklində torba aşağı sallanmışdır. Bu, küləyin olmadığını göstərir və a şəklinə uyğun gəlir. 2-ci şəkildə isə torba küləyin təsiri ilə dartılmış vəziyyətdədir. b şəkildəki ağacın vəziyyəti küləyin olduğunu əks etdirir.

7. D şəklinə əsasən hansı qitələrdə soyuq ərazilərin olmadığını söyləmək olar?

– D şəklində sarı, qırmızı rəngə çalan ərazilər yer kürəsinin isti ərazilərini göstərir. Buna əsasən demək olar ki, Afrika, Avstraliya və Cənubi Amerika qitələrində soyuq ərazilər yoxdur. Bu, həm də mavi rəngin çalarlarının soyuq rəngi ifadə etməsi ilə və bu qitələrdə həmin rənglərin olmaması ilə izah edilə bilər.

8. Xəritə-sxemədəki məntəqələri D şəklinə əsasən qruplaşdırın.

isti	mülayim	soyuq
2,3	5,6	1,4

“Təbiətdə hansı komponentlər vardır?” mövzusunun ikinci hissəsi hidrosfer və biosferdən bəhs edir.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə əsasən hansı okeanların arasında birbaşa əlaqənin olmadığını müəyyən edin.

– Xəritə sxemə əsasən bu okeanların Hind və Şimal buzlu, Cənub və Şimal buzlu okeanları olması müəyyən edilir.

2. A şəklinə əsasən hər bir okeanın əhatə etdiyi qitələri müəyyənləşdirin.

Okean	Əhatə etdiyi qitələr
Şimal buzlu	Şimali Amerika, Avropa, Asiya
Hind	Afrika, Asiya, Avstraliya
Cənub	Antarktida
Sakit	Asiya, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Avstraliya
Atlantik	Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika, Avropa, Asiya

3. B şəklinə əsasən atmosfer, litosfer, biosfer arasında hansı əlaqənin olduğunu deyə bilərsiniz?

– Atmosferdəki yağıntılar meylli ərazilərə düşdükdə çay şəklində axır, çaylarda balıq, timsah, qurbağa, tısbağa, su ilanları və s. canlılar yaşayır. Çayların kənarında torpaqlar rütubətli olduğuna görə sahilboyunda meşələr yaranır

4. B və C şəkillərindəki su obyektlərini müqayisə edin.

– Şəkillərdəki su obyektlərini müqayisə etmək üçün şagirdlər aşağıdakı kimi cədvəl hazırlaya bilərlər.

Əlamətlər	B	C
• Dağlıq ərazidir.	+	+
• Su axını vardır.	+	-
• Qapalı su sahəsidir.	-	+
• Sahilboyu yaşıllıqlar vardır.	+	+

5. D təsvirində 1 və 2-ci şəkilləri müqayisə edin.

– Müəllim Eyler-Venn diaqramı çəka bilər və onun əsasında 1 və 2-ci şəkillərin ümumi və fərqli cəhətlərini şagirdlərlə birlikdə müəyyən edə bilərlər.

1-ci şəkil dağların zirvəsində qar və buzı göstərir.

2-ci şəkil suyun üzərində buz qatını göstərir.

Hər iki şəkil buzlaqları göstərir.

Hər iki buzlaq suyun donması hesabına yaranır.

6. E şəklinə əsasən bitkilərin fərqli olmasının səbəblərini izah edin.

– Hər iki şəkil biosferi təsvir edir. Şəkillərdən biri zəngin bitki aləmini, digəri isə kasıb bitki aləmini göstərir. Zəngin bitki aləmi meşələldir. Meşədə heyvanlar da çoxdur. Çünki orada heyvanlar üçün qida ehtiyatları vardır. 2-ci şəkil isə yarımsəhra və ya səhra təbii sistemidir. Burada bitki aləmi zəifdir, çünki ərazidə rütubət çatışmazlığı vardır. Heyvanlar aləmi də zəif, lakin özünəməxsusdur. Bitkilərin kökü uzun olur və bunun vasitəsilə onlar yeraltı sularla qidalanır.

7. F şəklindəki mikroorqanizmlərin təbiətdəki roluna aid hansı nümunələri söyləyə bilərsiniz?

– Mikroorqanizmlər gözlə görünür. Lakin onlar hər yerdə vardır. Müəllim 2020-ci ildə dünyanı бүрүян “COVID-19” pandemiyası dövrünü şagirdlərin yadına sala bilərlər və “korona” virusunun görünməz, lakin təhlükəli olduğunu nümunə gətirə bilər. Daha sonra ölmüş heyvan cəsədlərinin və ya payızda yerə tökülmüş yarpaqların növbəti ildə çürüntüyə çevrilməsinə dair real nümunələri söyləyə və bunu mikroorqanizmlərin fəaliyyəti ilə əlaqələndirə bilər. Eyni zamanda müəllim şagirdlərin diqqətini mikroorqanizmlərin müsbət roluna istiqamətləndirə bilər. Bunu şagirdlərlə lövhədə çəkdiyi cədvəl üzərində edərsə, daha maraqlı ola bilərlər.

8. G şəklində təsvir edilən heyvan haqqında nə bilərsiniz? Bu heyvan hansı qitədə yaşayır?

– Kenquru, Avstraliya qitəsində yaşayır. Kenqurunun kişəli heyvan olduğunu, balasının doğulduqdan sonra bir müddət kişəsində saxladığını söyləyə bilər. Kenqurunun boyunun 2 m-dək olduğunu, tullanaraq yeridiyini deyə bilərlər.

9. Cədvələ uyğun olaraq təbiət komponentlərindən nümunələr yazın.

canlı	cansız
Quşlar, balıqlar, sürünənlər, bitkilər, mikroorqanizmlər	Süxurlar, dağlar, düzənliklər,

LAYİHƏ * Torpaq, süxur və ya bitki nümunələrindən birinin kolleksiyasını toplayın və onların xüsusiyyətlərinə dair təqdimat hazırlayıb nümayiş etdirin.

– Şagirdləri qruplara bölməklə onlara kolleksiya yaratmaq üçün tapşırıq verilir. Dərstdən sonra onlar müstəqil olaraq nümunələri toplayır. Nümunələrin çoxluğu, onların adlarının yazılması, haradan götürülməsi və s. məlumatların yazılması kolleksiyanın qiymətləndirilməsinə təsir edir. Bu şərt şagirdlərə əvvəlcədən elan edilir. Müəllim qiymətləndirmə meyarlarının tərtib edilməsində sərbəstdir.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ TƏBİİ KOMPONENTLƏR FƏRQLİ MƏNZƏRƏLƏR YARADIR

Dərinləşdirmə blokunda müəllim şagirdlərin müstəqil fikirlərini, iki mövzunun tədrisindən sonra aldıkları qərarları müzakirə edə bilər. Dərinləşdirmə mərhələsi dərslərdəki şəkillər və Amazon cəngəllikləri ilə Sahara səhrasına dair kiçik mətnlər vasitəsilə aparılır.

FƏALİYYƏT

1. A şəklində təsvir edilən ərazinin təbiəti haqqında hansı fikirlər söyləyə bilərsiniz?
 - Şəkilə zəngin bitki aləminə malik olan cəngəllik təsvir edilmişdir. Müxtəlif bitkilər bir-birinə dolaşmış vəziyyətdədir. Heyvanat aləmi görünməsə də bitkilərin çoxluğu heyvanat aləminin də zəngin olmasına səbəb olur. Şəkilə arxa fonda şalalə axır və daşların üzəri mamır bağlamışdır. Ona görə ərazidə su çatışmazlığının olmadığını söyləmək olar.
2. B şəklində təsvir edilən ərazinin təbiəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
 - A şəklinin əksinə olaraq burada bitki və heyvanat aləmi kasaddır. Buradakı bitkilər susuzluğa davamlıdır. Onların kökləri uzun və yarpaqları tikanlı olur. Su mənbələri demək olar ki, yoxdur. Havada rütubət çox azdır. Şəkilə yer səthinin qumla örtüldüyü görünür.
3. Amazonda cəngəlliklərin yaranması hansı amillərlə bağlıdır?
 - Cəngəlliyin yaranma səbəbi istilik və rütubətin bolluğudur. Müəllim şagirdlərə Amazonun təbiətinə aid əlavə məlumat verə bilər. Orada hər gün yağışların yağmasını, səthin bataqlıq və göllərə çevrilməsini şəkillər, video, slaydlar ilə göstərə bilər.
4. Cədvəldə A və B şəkillərindəki ərazilərin təbiətinə aid xüsusiyyətləri müəyyən edin.

Xüsusiyyətlər	Amazon	Sahara
1. Havanın temperaturu yüksəkdir.	+	+
2. Su çatışmazlığı vardır.	-	+
3. Bitki örtüyü zəngindir.	+	-
4. Heyvanlar aləmi kasıbdır.	-	+

Qeyd. Cədvələ digər xüsusiyyətləri əlavə edə bilərsiniz. Şagirdlər mətndən və şəkidən istifadə etməklə müstəqil olaraq cədvələ əlavələr edə bilərlər.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

1. Şəkilləri cədvələ uyğun qeyd edin.

Səhra	Cəngəllik	Buzlaq	Tundra	Çöllər	Savanna	İynəyarpaqlı meşələr	Enliyarpaq meşələr
1	4	6	7	5	2	3	8

2. Xəritə və şəkillərə əsasən:
 - a. Sıx cəngəlliklərin harada yayıldığını müəyyən edin. Onların yayılma səbəbləri nə ola bilər?
 - Sıx cəngəlliklər Cənubi Amerikanın şimalı, Afrikanın mərkəzi, Asiyanın cənub-şərqində yayılmışdır. Sıx cəngəlliklər rütubət çox olan ərazilərdə yayılmışdır.
 - b. Səhraların olduğu qitələri müəyyən edin.
 - Səhralar Afrikanın şimalında, Avstraliyada, Asiyanın mərkəzində və cənub qərbində, Şimali Amerikanın qərbində, Cənubi Amerikanın qərbində yayılmışdır.
 - c. İynəyarpaqlı ağaclar dünyanın hansı qitələrində yayılmışdır?

– İynəyarpaqlı ağaclar Şimali Amerika, Avropa və Asiyanın şimalında yayılmışdır.

d. Enliyarpaqlı meşələrin təbii komponentlərini necə təsvir edərdiniz?

– Enliyarpaqlı meşələrdə fəsilər aydın şəkildə bir birini əvəz edir, bu ərazilərdə hava şəraiti mülayimliyi ilə seçilir, çünki ekvatorla qütb arasında, təqribən orta mövqedə yerləşir. Bu meşələrdə torpaqlar münbitdir. Çünki qışda ağacların yarpaqları tökülür və çürüntüyə çevrilərək torpağa qarışır.

e. Çöllər hansı qitələrdə daha geniş yer tutur?

– Çöllər xəritədə sarı rənglə verilmişdir. Bu ərazilər Asiya, Şimali Amerika, Cənubi Amerika qitələrində daha geniş yayılmışdır.

f. Buzlaqlar harada yayılmışdır?

– Buzlaqlar qütbətrafı ərazilərdə yayılmışdır. Bunun səbəbi həmin əraziləri günəşin zəif qızdırmasıdır. g. Dağlıq ərazilər hansı qitələrdə daha geniş yer tutur?

– Şagirdlər ilk növbədə dağlıq ərazilərin cəhrayı rəngdə təsvir edildiyini müəyyən edirlər. Daha sonra dağların Şimali Amerikanın, qərbində Asiyanın cənub hissəsində, Cənubi Amerikanın qərbində yerləşdiyini müəyyən edirlər.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Təbii komponentlərin adlarını sadalayır	Şifahi sual-cavab, yazı
Təbiətin komponentlərinin xüsusiyyətlərini izah edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Ətrafdakı təbiət komponentlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini izah edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)

Mövzu 5.2

TƏBİƏT BİR SİSTEMDİR

- Dərslik: səh 16
- İş dəftəri: səh 10

Altstandartlar	6-2.2.1., 6-2.2.2., 6-2.2.3.
Təlim məqsədləri	• Təbiəti bir sistem kimi təsvir edir. • Təbiətin komponentlərinin yaranmasını izah edir. Təbii sistemi nümunələrlə şərh edir.
XXI əsr bacarıqları	Tənqidi təfəkkür, informasiya savadlılığı, yaradıcılıq, fikirlərini ifadə etmək və başqalarını dinləmək, əməkdaşlıq, şagirdlərlə birgə iş; xəritə oxuma, kommunikasiya.
Köməkçi vasitələr	Atlas, internet, proyektor, təbiətə aid şəkillər
Elektron resurslar	https://academic.oup.com/book/7998/chapter-abstract/153346997?redirectedFrom=fulltext https://www.youtube.com/watch?v=m4TnPv_b6WU https://www.youtube.com/watch?v=6j5iHvYBlcg

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən Təbiət bir sistemdir

İzahetmə Təbii sistemin formalaşması
Fotosintezin coğrafiyası

Dərinləşdirmə Manqr meşələri lokal təbii sistemdir

Dəyərləndirmə

Qiymətləndirmə

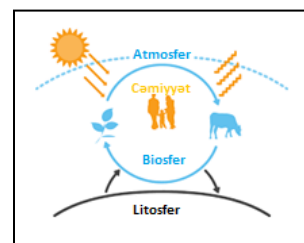
DƏRSƏ BAŞLARKƏN TƏBİƏT BİR SİSTEMDİR

Dərsin əvvəlində müəllim şagirdlərə “Sistem deyərkən nə başa düşürsünüz?” sualı ilə müraciət edə bilər. Müəllim müxtəlif nümunələrlə sistemin bir tam olduğunu, oradakı komponentlərin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu izah edir. Təqdim olunan sxemin mahiyyətini izah edərək insanın sosial varlıq kimi cəmiyyətdəki rolunu, Yer kürəsində təbiətin mövcudluğunun Günəşin enerjisindən asılı olduğunu, bitki və canlı aləmin yaratdığı birgə mühiti, bütün komponentlərin litosfer və ya Yerin bərk təbəqəsi üzərində dayandığını, Yer planetinin atmosfer ilə əhatə olunduğunu söyləyə bilər.

FƏALİYYƏT

1. "Biosfer-2"də təbiətə aid hansı komponentləri yaradılmışdı?
– Biosferdə-2 də təbiətdə olan bütün komponentlərin olması nəzərə alınmışdı. Burada meşə, kolluq sahəsi, səhra, çəmənlik, çay, göl komponentləri, hətta süni külək də yaradılmışdı. 3000 dən çox bitki və heyvan növləri gətirilmişdi.
2. "Biosfer-2"də yaradılan komponentlər arasında əlaqə yaranırmı? Fikrinizi əsaslandırın.
– Biosfer-2 də komponentlər arasında əlaqə yaranmadı. Qısa müddət ərzində içəridə oksigen istehsalı azaldı, bitkilərin inkişafı dayandı. Biosfer-2 də əvvəlcə arılar məhv oldu. Süni külək olmasına baxmayaraq, bitkilərdə tədqiqatçıların gözlədikləri tozlanma baş vermədi, buna görə də ağaclarda meyvə əmələ gəlmədi.
3. Sizcə, nə üçün bu laboratoriya "Biosfer-2" adlandırılmışdı?
– Biosfer -1 təbiətin özüdür.
4. A və B şəkillərinə nəzər salın. "Biosfer-2" laboratoriyasının qurulmasında hansı materiallara üstünlük verilmişdi? Bunun səbəbi nə ola bilər?
– “Biosfer-2” laboratoriyasının quraşdırılmasında şüşə, plastik boru, plastik örtük, metal karkas və s.-dən istifadə edilmişdi. Çünki bu materiallar yüngüldür, təbiətlə təmas üçün münasibdir, nazikdir,

Günəş işığını asanlıqla keçirir.

5. Fikrinizcə, "Biosfer-2" laboratoriyasında gözlənilən proqnozlar nə üçün özünü doğrultmadı?
– Suyun buxarlanması nəticəsində şüşə örtükdə yaranan ləkə və ya tünd rəngli qat Günəşdən gələn işığın qarşısını aldı və su damcıları "tavanda" ilişərək yenidən səthə töküldü və yaşıl yarpaqların üstündə qara ləkələr yaratdı, zərərli həşəratlar, tarakanlar, qarışqalar çoxaldı, "səhra"da və "meşə"də təbiət pozuldu.
6. "Biosfer-2" laboratoriyasında Günəş işığının azalmasına səbəb nə ola bilərdi? Bu nə ilə nəticələndi?
– Günəş işığının azalması fotosintez prosesinin zəifləməsi, bitkilərin yaşıl yarpaqlarının qırılıb düşməsi, ağac gövdələrinin kökündən ayrılaraq qopması və s. problemlər yaratdı.
7. Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın:

Səbəb	Nəticə
1. Laboratoriyanın tavanında toplanan su buxarı yenidən səthə töküldü və səhranın səthində rütubət əmələ gəldi, nəticədə kola bənzər bitkilər yarandı.	Səhra landşaftı pozuldu.
2. Şüşə örtükdə su buxarının toplanması nəticəsində "tavanda" qat (ləkələr) yaratdı. Şüşədəki ləkə işığı içəriyə keçməsinə mane oldu.	Günəş işığı azaldı.
3. Daim eyni istiqamətdə əsən külək ağacların budaqlarında müqaviməti azaltdı və zəiflətdi.	Ağac budaqları qırıldı.

8. Təcrübə nəticəsində D şəklindəki meşədə hansı dəyişikliklər baş verdi? Bunun səbəbi nə idi?
– Laboratoriya süni külək yaratmaq üçün xüsusi qurğular ilə təmin olunmuşdu. Lakin bu qurğulardan külək yalnız bir istiqamətdə "əsirdi". Bu isə ağacların zəifləyərək qırılmasına səbəb oldu.
9. Sizcə, yenidən belə təcrübə aparılırsa, nəticələr "Biosfer-2" də olduğu kimi olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.
– Şagirdlər növbəti təcrübənin nəticələrinin daha uğurlu olacağı qənaətinə gələ bilərlər. Çünki tədqiqatçılar buraxdıqları bütün səhvləri düzəltməyə çalışacaqlar. Nəyi və necə düzəltmək lazım olduğunu şagirdlərlə müzakirə etmək yaxşı olar. Eyni zamanda onlar 7-ci tapşırıqda nəzərdən keçirdikləri səbəbləri bir daha müzakirə edə bilərlər.
Şagirdlər belə bir fikir də söyləyə bilərlər: "Təbiəti heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyil, süni surətdə "təbii mühit" yaratmaq olmaz." Bütün fikirləri dinləmək, təbiətin pozulmasının faciələrindən danışmaq olar. Burada əsas məqsəd şagirdlərin mühakimə yürütmək bacarığını inkişaf etdirməkdir.

İZAHETMƏ TƏBİİ SİSTEMİN FORMALAŞMASI

Mövzunun tədrisinə başlamazdan əvvəl müəllimin müxtəlif vasitələrlə motivasiya qurmaq imkanı vardır. Ən sadə formada motivasiya şifahi şəkildə müzakirə aparmaqla mümkündür. Şagirdlər anlamalıdırlar ki, təbii sistem təbiətdəki komponentlərin müəyyən zaman ərzində bir-birinə "daxil olması"dır. Süni şəkildə təbiətdə sistem yaratmaq mümkün deyil. Təbiətdəki harmoniya milyon illər ərzində formalaşmış. Onu dağıtmaq böyük təhlükə yarada bilər. İstənilən bir müdaxilə – çayların istiqamətinin dəyişdirilməsi, meşələrin qırılması, göllərin qurudulması və yeni gölün yaradılması və s. təbiətdəki mövcud sistemin pozulmasına gətirib çıxarır.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə və mətnə əsasən nə üçün Yer planetinin bir sistem adlandırıldığını şərh edin.
– Atmosfer, litosfer, hidrosfer və biosfer biri- birlikdə sistem yaratmışdır. Onlardan birinin olmaması bu sistemin məhvina səbəb olar.
2. B şəklinə əsasən meşənin canlı aləmin hansı növləri üçün yaşayış yeri olduğunu müəyyənləşdirin.

– Meşə çoxsaylı komponentlərin bir-biri ilə sıx əlaqədə olduğu sistemdir. Rütubətin kifayət qədər olması zəngin bitki örtüyünü əmələ gətirir. Bitkilərin zənginliyi heyvanat aləminin yaşamasına imkan yaradır, ağaclarda quşlar yuva qurur, rütubətli və kölgəli şərait göbələklərin yayılmasına səbəb olur. Bitki və heyvanlar aləminin zənginliyi mikroorqanizmləri çoxaldır, onlar isə öz növbəsində torpağın tərkibini zənginləşdirir. Meşə heyvanat aləminin qida zəncirində ilkin mənbə rolunu oynayır.

3. C şəklinə əsasən süxur dövrünün mahiyyətini izah edin.

– Süxurlar vulkan püskürmələri ilə səthə çıxır. Milyon illər ərzində xarici qüvvələrin təsiri ilə aşınır. Sonra külək, səth axınları vasitəsilə dəniz və okeanlara aparılır, onların dibində, çökək ərazilərdə toplanır.

4. B və C təsvirlərindəki təbii sistemlərin oxşar əlamətlərini müəyyən edin.

– C təsvirində süxurların dərinlikdə və Yer səthində olduğu göstərilir. B təsvirində bu süxurlar meşə örtüyünün altında qalmışdır. Meşədəki torpaqların yaranması üçün ilk növbədə süxurların aşınması, xırdalanması lazımdır. Daha sonra süxurlara çürüntü qarışmış və onların üst hissəsi torpağa çevrilmişdir.

5. B şəklində təsvir edilən meşənin ağacları kəsilərsə, bu orada yaşayan canlılara necə təsir edərdi?

– Şagirdlərin diqqətini şəkildə meşədə yaşamağa uyğunlaşan heyvanların – maralların, canavarların göstərilməsinə və eyni zamanda torpaqda yuva quran köstəbəklər, siçovullar, dovşanlar və s. –ə istiqamətləndirmək lazımdır. Ağaclar kəsildikdə heyvanlar yoxa çıxır və onların yerinə başqa canlılar gəlir, yaxud bütün heyvanat aləmi məhv olur.

6. D şəklinə əsasən tapşırıqları yerinə yetirin və sualları cavablandırın.

a) Su dövrünün mahiyyətini şərh edin.

– Suyun 3 halı var. Şagirdlərə bu bilik “Həyat bilgisi” fənnindən məlumdur, lakin onları şagirdlərin yadına salmaq məqsədəuyğundur. İstilik nəticəsində su maye haldan buxar hala keçir, atmosferdə yuxarıya qalxır, soyuyur, yenidən maye və ya buxar (qaz) halına keçir, ağırlaşaraq səthə qaydır. Bu, suyun kiçik dövrəsidir. Böyük dövrə isə buxarlanan suyun hava axınları və külək vasitəsilə quru üzərinə aparılması, quru üzərində səthə düşməsi və çaylar, yeraltı sular vasitəsilə yenidən okeanlara qayıtmasıdır. Müəllim şagirdlərə su dövrəsinin sxemini çəkmələrini tapşırıqla bilər. Su dövrəni animasiya ilə də şagirdlərə göstərilə bilər. Bu, şagirdlərdə daha dolğun təsəvvür yarada bilər.

b) Suyun hansı mənbələrdən buxarlandığını təyin edin.

– Su okean, dəniz, körfəz, çay, göl, bataqlıq, buzlaq, bitkilər və s. səthlərdən havaya buxarlanır.

c) Suyun təbiətdə 3 halının harada yayıldığını söyləyin.

– Maye halda – okeanlarda, dənizlərdə, çaylarda, göllərdə, bataqlıqlarda;

Qaz halında- havada;

Bərk halda- buzlaqlarda.

d) Su dövrəsində çayların rolu nədən ibarətdir?

– Quru üzərinə düşən yağıntı göllərdə, buzlaqlarda, çökəklikdə, sukeçirməyən süxurların üzərində toplanaraq çayların başlaması üçün mənbə olur. Çaylar suyu quru üzərindən okeanlara daşıyır. Onlar şirin su mənbələridir.

e) Su dövrəsində bitkilərin rolunu qiymətləndirin.

– Bitkilər suyu özündə saxlayır, torpağın rütubətli qalmasına kömək edir, süxurları aşındırır, fotosintez prosesini yaradır

İZAHETMƏ FOTOSİNTEZİN COĞRAFI İZAHİ

Dərsin əvvəlində müəllim biologiya dərslərində fotosintez prosesi haqqında aldıkları bilikləri yada

sala və fotosintezin coğrafi baxımdan izah edilməsinin əhəmiyyətini şagirdlərə izah edə bilər. O, "Coğrafiya təbiəti öyrənir, təbiət isə fotosintez hesabına mövcuddur. Əks halda Yer kürəsi digər planetlər kimi quru süxurlardan ibarət olardı." fikrini şagirdlərə çatdırı bilər. Fotosintez havada tənəffüsün başlıca mənbəyi, bitki və heyvanlar aləmi, suyun tərkibi və digər mühüm nə varsa onların əsasıdır. Bundan əlavə insanın həyatda qalması üçün vacib olan qida, yanacaq, geyim və s. - də fotosintezlə əlaqəlidir. Bunları müəllim şagirdlərə nümunələrlə izah edə bilər.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə və mətnə əsasən suallara cavab verin:

a) mühitdə baş verən prosesləri şərh edin;

– *Litosfer, atmosfer, hidrosfer, biosfer təbəqələrinin bir- biri ilə sıx təması təsvir edilmişdir*

b) fotosintez prosesinin mahiyyətini izah edin;

– *Fotosintez nəticəsində bitkinin yaşıl kütləsi Günəşdən enerjini və havadakı karbonu alır və faydalı maddələrə çevirir*

c) atmosferin qaz tərkibində fotosintezin rolunu təhlil edin;

– *Fotosintez atmosferdə oksigenin təminatçısıdır. Çünki oksigen yaşıl kütlədən yaranır. Yaşıl kütlənin yaranma səbəbi isə fotosintezdir.*

2. Yer kürəsinin su səthindən atmosfərə daha çox oksigen daxil olur. Səbəbini izah edin.

– *Sudaki yosunlar oksigenin təminatçısıdır*

3. Fotosintez prosesi olmasaydı təbiətdə hansı dəyişiklik baş verərdi?

- *Oksigen çatışmazlığı baş verərdi. Bu isə bütün canlıların məhvina səbəb olardı. Fotosintez bitkilərin karbon qazını və suyu oksigenə və üzvi maddələrə çevirmək üçün Günəş enerjisindən istifadə etdiyi prosesdir. Fotosintez olmasa, atmosferdəki oksigenin miqdarı tədricən azalacaq. Bu, əksər orqanizmlərin, o cümlədən bəşəriyyətin məhvina səbəb ola bilər. Müəllim fotosintez prosesinin daim aktiv olması üçün bitki aləminin daim artırılmasını şagirdlər ilə müzakirə edə bilər, müəllimin şagirdlərin bu işdə fəal olmağa həvəsləndirməsi məsləhətdir.*
- *Qida çatışmazlığı: Bitkilər qida zəncirinin əsas həlqəsini təşkil edir. Fotosintez olmadan bitkilər qida istehsal edə bilməyəcək, bu da otlayanların və atlayanların eləcə də insanların ölümünə səbəb olacaq.*
- *İqlim dəyişikliyi: Bitkilər atmosferdən karbon qazını udurlar. Fotosintez olmasa, atmosferdəki karbon qazının səviyyəsi tədricən artar. Bu, global istiləşməyə səbəb olur.*
- *Su dövrəsinə baş verən dəyişikliklər: Bitkilər təbiətdəki su dövrəsinə mühüm rol oynayır. Onlar torpaqdan suyu udur və atmosfərə buxarlandırırlar. Fotosintez baş verməsə təbiətdəki su dövrəsi pozulacaq.*
- *Bir çox növlərin nəslin kəsilməsi: Fotosintez Yerdəki həyatın əsasını təşkil edir. Bu olmadan, əksər bitki və heyvan növləri yox olacaq. Ümumiyyətlə, fotosintezin olmaması Yer kürəsində həyatı qeyri-mümkün edəcək global fəlakətli dəyişikliklərə nəticələnə bilər.*

4. Atmosferdə karbon qazının miqdarı getdikcə çoxalır. Sizcə, bunun səbəbi nədir?

– *Müəllim yönəldici suallardan istifadə edərək şagirdləri aşağıdakı nəticələrə gətirə bilər:*

Bitkilər təbiətdə karbon qazını udur və oksigen istehsal edir. Bitkilərin azalması, meşələrin qırılması təbiətdə karbon qazının artmasına səbəb olur. Bundan əlavə karbon qazı zavodların borularından və avtomobillərin mühərriklərindən çıxan tüstü ilə havaya daxil olur. Müasir dövrdə zavodların və avtomobillərin sayının artması da karbon qazının miqdarının normadan artıq olmasına səbəb olur.

5. Karbon qazının artması hansı təhlükələrə səbəb ola bilər? Bununla bağlı hansı fikirlər söyləyə bilərsiniz?

– *Karbon qazının artması heyvanlar aləminə, insanlara birbaşa mənfi təsir göstərə bilər. Müxtəlif xəstəliklər artar, bəzi canlılar məhv ola bilər. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bitki örtüyü artırılmalı, yeni meşə zolaqları salınmalı, sənaye müəssisələri, avtomobillərdən çıxan zərərli qazların miqdarını azaltmaq məqsədilə yeni texnologiya tətbiq edilməlidir.*

Müəllim şagirdlərə 4-cü sualın cavabının davamı kimi izah etməyi və sinifdə müzakirə yaratmağı bacarmalıdır. İlk növbədə ibtidai siniflərdə şagirdlərin öyrəndikləri biliklərdən istifadə olunmalıdır:

İnsanlar və heyvanların tənəffüsündə oksigenin udulması və karbon qazının buraxılması yada salınmalıdır. Havada karbon qazının miqdarının artmasının təhlükəli olmasının nəticəsini şagirdlər özləri müəyyən edə bilərlər.

6. B şəklinə əsasən cədvəli tamamlayın.

Fotosintezin sürətli olduğu ərazilər	Fotosintezin zəif olduğu ərazilər
1,4, 5,	2,3,6

7. Fotosintez prosesinin daha çox baş verdiyi ərazilərdə bunun səbəbini izah edin.

– *Quru üzərində bitkilər və ya su səthində yosunlar zəngindir.*

8. Fotosintez prosesinin daha az baş verdiyi ərazilərdə bunun səbəbini aydınlaşdırın.

– *Quru üzərində bitki aləmi zəifdir, səhraların yayıldığı ərazilərdir, suda yosun kütləsi azdır.*

9. Mətnə əsasən fotosintezin Yer planeti üçün əhəmiyyətinə dair fikirlərinizi söyləyin.

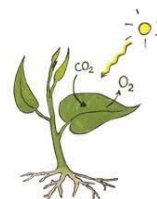
– *Bu sual ümumiləşdirmə xarakterlidir. Müəllimin sualın cavabını şagirdlərdən alması məqsəda uyğundur. Fotosintez bitki aləminin, bitki aləmi isə heyvanlar aləminin yaranması üçün əsas mənbədir. Onlar olmadan təbiət kasıb qalar, Yer planeti cansız bir məkana çevrilə bilər. Bu fikirlərdən sonra şagirdlər Yer planetini fotosintezsiz təsəvvürlərində canlandırma bilərlər.*

Şagirdlər mətnə əsasən fotosintezin Yer planeti üçün 4 əhəmiyyətini müəyyən edə bilərlər.

- *Bitki örtüyü əmələ gəlir;*
- *Canlı aləmin qidası təmin edilir;*
- *Atmosferin qaz tərkibi tənzimlənir;*
- *Yanar faydalı qazıntılar yaranır.*

10. Yer atmosferini baş verə biləcək faciədən qorumaq üçün insanlar nə etməlidirlər?

– *Ekoloji gərginlik aradan qaldırılmalıdır, yeni meşə zolaqları salınmalı, global istiləşməyə səbəb olan amillər (zavod borularına, avtomobil turbinlərinin təkmilləşdirilməsi) aradan qaldırılmalı, təmiz enerji mənbələrindən istifadə edilməlidir.*

DƏRİNLƏŞDİRMƏ MANQR MEŞƏLƏRİ LOKAL TƏBİİ SİSTEMDİR

İlk növbədə müəllim şagirdlərin diqqətini dərslikdə təsvir olunan manqr meşələrinin şəklinə yönəltməlidir. Müəllim manqr meşələrinin digər şəkilləri və ya videosunu nümayiş etdirə bilər. Daha sonra manqr meşələrinin yerləşdiyi əraziləri xəritədə göstərməli və onların okean sahilı dayazlıqlarda, isti enliklərdə yerləşməsinə şagirdlərə başa salmalıdır. Manqr meşələrində bitkilərin güclü kök sisteminə malik olması onların duzlu sularla qidalanması ilə bağlıdır. Köklərin qəribə formaya malik olmasının okean canlıları üçün mühafizə zonası yaratdığını da qeyd etmək, bunun meşələrin özünəməxsus təbii sistem yaratması ilə nəticələndiyini izah etmək olar. Müəllim manqr meşələrindən son illərdə daha sürətlə istifadə edilməsinin ağır nəticələrə gətirib çıxaracağını izah edə və onlar haqqında şagirdlərlə müzakirə təşkil edə bilər.

FƏALİYYƏT

1. A şəklində təsvir edilən meşələrin digər meşələrdən hansı fərqləri var?

– *Bu meşələr okean sahilində, duzlu suların olduğu sahilboyu ərazilərdə yaranır. Qəribə kök sistemina malikdirlər.*

2. B xəritəsində manqr meşələrinin yayıldığı əraziləri müəyyən edin.

– *Şimali Amerikanın cənub, Afrikanın mərkəzi hissəsində şərq və qərbdə, Asiyanın cənubu, Cənubi Amerikanın şərq sahillərində rast gəlinir. Manqr meşələri suyun temperaturu yüksək olan sahillərdə yaranır.*

3. C sxemində təsvir edilən manqr meşələrinin lokal təbii sistem kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini izah edin.

– *Bu meşələrdə təbii sistem yaranıb, burada köklərin arası dəniz canlıları üçün yuvadır. Ağaclarda quşlar məskunlaşmışdır. Qida ehtiyatının bol olması buraya atyeyən vəhşi canlıların toplanmasına səbəb olur.*

4. D şəklində manqr meşələrinə aid hansı problemi görürsünüz və onun nəticələri nə ola bilər?

– *Şəkildə qırılmış manqr meşələri təsvir edilmişdir. Manqr meşələri yerli əhali tərəfindən qırılmışdır. Buradakı dəniz canlıları, quşlar üçün olan mühit məhv olmuşdur.*

5. D şəkildə təsvir edilən vəziyyəti tarazlaşdırmaq üçün hansı təklifləri irəli sürə bilərsiniz? Fikirlərinizi müzakirə edin.
- Onların bərpa olunması üçün tədbirlər görülməli, yerli əhəlinin yanacağa, tikinti materialına olan tələbatı ödənilməlidir. İş yerləri yaradılmalıdır. Manqr meşələri öz- özünü bərpa etmək qabiliyyətinə malikdir. Çünki yaranması üçün tələb olunan komponentlər – istilik və su vardır.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

1. Boş yerlərə verilən sözlərdən uyğun olanı müəyyən edin.
Yer kürəsində mövcud olan bütün təbii komponentlər bir-biri ilə **qarşılıqlı əlaqədədir**.
Bir komponentin məhv edilməsi digərlərinin **tükənməsinə** səbəb ola bilər.
Atmosferə daxil olan karbon qazının mənbəyi canlı aləm, **zavod tüstüləri** vulkan püskürmələri, meşə yanğınlarıdır. Günəş enerjisi, **quru və su** canlılar üçün həyat mənbəyidir.
2. Şəkildəki hərflərin mənasını müəyyən edin və ifadələrdə uyğun boşluqlara yazın.
- Komponentlərin varlığı və vəziyyəti **Günəşdən** asılıdır.
 - Okeanlarda **yosunlar** oksigen mənbəyidir.
 - Oksigen quruda **bitkilərdən** daxil olur.
 - Buxarlanma** su dövrəsinin ilkin mərhələsidir.
 - Su səthindən buxarlanan su **külək** vasitəsilə quru üzərinə aparılır.
 - Su dövrəsində əlaqələndirici komponentlərdən biri **çaylardır**.

Dəyərəndirmə mərhələsində müəllim şagirdləri qruplara bölüb onlara müxtəlif tapşırıqlar verə bilər. Şagirdlərlə rollu oyun da təşkil etmək olar. Bunun üçün şagirdlər litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosfer rolunda çıxış edir. Onlar təbəqələrə uyğun geyinir və təbəqələrin izahını söyləyirlər.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Təbii komponentləri sadalayır.	Şifahi sual-cavab, yazı
Təbiəti sistem kimi təsvir edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Təbii sistemdəki elementlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini izah edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Fotosintez prosesini coğrafi cəhətdən şərh edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Təbii sistemi lokal miqyasda nümunələrlə izah edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)

6-cı BÖLMƏ

YURDUMUZUN TƏBİƏTİNƏ SƏYAHƏT

Mövzu №	Adı	Saat	Dərslik (səh.)	İş dəftəri (səh.)
Mövzu 6.1	ÖLKƏMİZİN TƏBİƏTİNİ TANIYAQ	1	26	17
	Təbiətimizin zənginlikləri	1	28	18
	Azərbaycan təbiətinin formalaşması	1	30	20
	Şirvan qoruğu niyə yaradıldı?	1	32	
	Tədqiqat aparırıq		33	
	Ümumiləşdirici dərs	1	34	22
	KSQ	1		
	cəmi	6		

Bölmənin qısa icmal

Bu bölməni öyrənərkən şagirdlər Azərbaycanın təbiətinin xüsusiyyətləri haqqında qısa məlumat alacaqlar. Onlar Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Kür-Araz düzənliyi, Talış dağlarının nümunəsində ölkəmizin relyefi, iqlimi, çayları, bitki və heyvanat aləmi ilə tanış olacaqlar. Şagirdlər Zaqatala və Naxçıvanın iqlim diaqramlarını təhlil edəcək, diaqramlarla işləmək bacarıqlarını möhkəmləndirəcəklər. Bölmənin sonunda onlara “Biz yaşadığımız ərazini tanıyırmı?” adlı araşdırma aparmaq və nəticələrini təqdim etmək tapşırılır.

Bölməyə giriş

Bölməyə giriş üçün müəllimin sinifdə vətənpərvərlik tərbiyəsi aşılaması vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün müxtəlif suallar verilə bilər. Məsələn:

– Vətəni tanımaq üçün nə etmək lazımdır?

Şagirdlər Vətən tanımaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürə bilərlər:

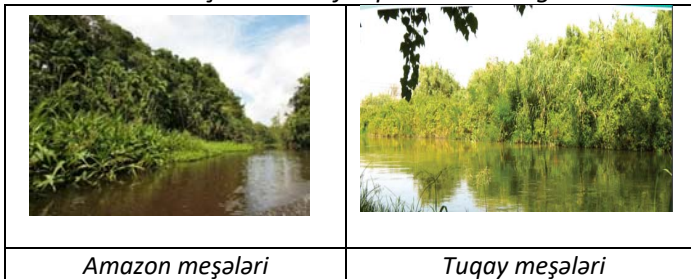
- Ölkəmizin mədəniyyət tarixini öyrənmək.
- Muzeyləri, tarixi yerləri, abidələri ziyarət etmək.
- Ölkəmiz haqqında kitablar oxumaq, bədii və sənədli filmlərə baxmaq.
- Ölkəmizin müxtəlif bölgələrinə səyahət etmək, onların təbiəti ilə tanış olmaq.
- Ölkəmizə qayğı ilə yanaşmaq:
- Qanun və qaydalara əməl etmək.
- Ölkəmizin simvollarına hörmət etmək: bayrağı, gerbi, himni tanımaq.
- Ölkəmizin təbiətini qorumaq.
- Yaşadıqları şəhərdə, qəsəbədə, kənddə və böyüdüüyü məhəllədə, həyatında təmizlik və nizam-intizamın qayğısına qalmaq.
- Məhəllədə boş yerə axan su kranlarının bağlanması, ağac və güllərə, ev heyvanlarına su verilməsi və s.
- Vətənpərvər olmaq:
- Ölkəmizin nailiyyətləri ilə fəxr etmək.
- Ölkəmizin inkişafına töhfə vermək: yaxşı oxumaq, işləmək.
- Lazım gələrsə, ölkəmizi müdafiə etmək.
- Ana dilimizi dərindən öyrənmək.
- Vətənpərvərlik tədbirlərində iştirak etmək.
- Qayğıya ehtiyacı olan insanlara kömək etmək.
- Vətən müharibəsi iştirakçılarına, qazilərə ehtiramla yanaşmaq.

Daha sonra müəllim şagirdlərin diqqətini mövzuya giriş səhifəsində verilən şəkllə yönəldərək onlara aşağıdakı suallarla müraciət edir:

- Şəkildə görünən Tuqay meşələri nə üçün Amazon meşələrinə bənzədilir?

– Bu sualın cavabını almaq üçün müəllim Amazon meşələrinin fotosəkilini göstərərək şagirdlərə bu meşələri Kür boyu uzanan tuqay meşələri ilə müqayisə etməyi tapşırıb bilər. Mətn və fotosəkillər əsasında şagirdlər belə nəticəyə gələcəklər ki, hər iki meşə zəngin bitki tərkibinə malikdir və rütubətlə zəngin torpaqlarda əmələ gəlir. Kür boyunda tuqay meşələrinin Amazon meşələrinə oxşar olması onların hər ikisində bitkilərin sürətlə özünübarpa etməsində, meşələrin bir neçə yarusdan ibarət olmasıdır. Tuqay meşələrində meşəaltı bitkilər – otlar, kollar geniş yayılmışdır. Bu bitkilərin növ tərkibi Amazon meşələrindən fərqli olsa da cəngəllikləri xatırladır.

- Tuqay meşələrinin təbiətinə dair hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?

– Şagirdlər məndən tuqay meşələrinin flora və faunası haqqında məlumat ala bilərlər. Bu meşələrdə qovaq, palıd, qarağac, tut, söyüd; çöl qabanı, tülkü, dovşan və qırqovul, göyərçin, turac, qaratoyuq və s. yayılmışdır. Tuqay meşələrində su, torpaq, bitki və heyvanlar aləminin sıx təmasda olması, onlardan birinin məhvini digərlərinin məhv olmasına səbəb ola biləcəyini şagirdlər bundan əvvəlki “Təbiət bir sistemdir” mövzusunda nümunə gətirməklə əsaslandırma bilər.

- Ölkəmizin digər ərazilərindəki hansı təbii sistemləri nümunə göstərə bilərsiniz?

– Bu sual təhlil olunarkən müəllim şagirdlərdən ölkəmizin hansı bölgələrinə səyahət etdiklərinə dair məlumat vermələrini soruşmalıdır. Şagirdlər gətirdiyi ərazilərin təbiətindəki özəllikləri yazılı və ya şifahi şəkildə təqdim edə bilərlər.

- Sizin yaşadığınız ərazinin təbii sistemini necə təsvir edə bilərsiniz?

– Müəllim təbii sistemin nə olduğunu əvvəlki dərslərdə keçilən mövzu əsasında yada salmalı, şagirdlərin yaşadığı ərazidə təbii sistemin özünəməxsus xüsusiyyətlərini təsvir etməyi təklif edir. Şagirdlər bu suallara yaşadığı yerin təbiətinə aid müxtəlif cavablar verə bilər. Bu sual əsasında bəzi müəllimlər dərslərdə “Doğma yurdum”, “Mən yurdumu sevirəm” və s. mövzularda tədbir keçirə bilər. Tuqay meşələrinin yayıldığı ərazilərdə yaşayan şagirdlər ilə birgə gəzintiyə getmək də məqsədəuyğundur.

Mövzu 6.1

ÖLKƏMİZİN TƏBİƏTİNİ TANIYAQ

- Dərslik: səh. 26
- İş dəftəri: səh. 17

Altstandartlar	6-2.3.1., 6-2.3.2.
Təlim məqsədləri	• Azərbaycanın təbii komponentlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah edir. - Azərbaycanın təbii komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini izah edir.
XXI əsr bacarıqları	Tənqidi düşüncə, informasiya savadlılığı, yaradıcılıq, fikirlərini ifadə etmək və başqalarını dinləmək, əməkdaşlıq, xəritə oxuma.
Köməkçi vasitələr	Atlas, internet, proyektor, təbiətə aid şəkillər
Elektron resurslar	https://mehriban-aliyeva.az/kids_azerbaijan/tebietimiz https://eco.gov.az/az/azerbaycanin-faunasi https://www.youtube.com/watch?v=2hJTeVeNvFA https://www.youtube.com/watch?v=dsVyguaHYxM

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən	Ölkəmizin təbiətini tanıyaq
İzahetmə	Təbiətimizin zənginlikləri Azərbaycan təbiətinin formalaşması
Dərinləşdirmə	Şirvan qoruğu niyə yaradıldı?
Dəyərləndirmə	Tədqiqat aparırıq
Qiymətləndirmə	

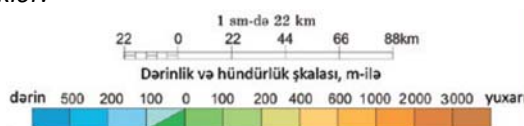
DƏRSƏ BAŞLARKƏN ÖLKƏMİZİN TƏBİƏTİNİ TANIYAQ

Azərbaycana aid maraqlı maraqlar və tədqiqat mərhələlərini yerinə yetirmək üçün Lənkəran rayonu nümunə kimi seçilmişdir. Müəllim bu məkana aid mətn və təsvirləri şagirdlərlə birlikdə oxuyub onlara əlavə məlumatlar da verə bilər. Müəllim şagirdlərdən hansının Lənkəran bölgəsində olduğunu soruşaraq onun haqqında məlumat verməyi təklif edir.

FƏALİYYƏT

Suallar mətn və təsvirlərlə əlaqəli şəkildə müzakirə edilir.

1. A şəklinə əsasən B ərazisinin Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşdiyini müəyyən edin.
 - Şəkil B-də göstərilən Lənkəran bölgəsi Azərbaycanın cənubunda yerləşir. Şagirdlər bunu xəritəyə əsasən müəyyən edə bilərlər. Bölgənin Azərbaycanın cənubunda yerləşməsinin nəticəsi kimi buranın şimala nisbətən daha isti ola biləcəyinə dair fərziyyə irəli sürə bilərlər.
2. B şəklinə əsasən suallara cavab verin:
 - a) Dağların hündürlüyü tədricən hansı istiqamətə doğru artır?
 - Şagirdlərə xəritədə qəhvəyi rəngin tünd çalarlarının daha yüksək əraziləri göstərdiyi məlumdur. Bu biliklərə əsaslanaraq onlar dağların hündürlüyünün ölkənin cənub-şərqindən şimal-qərbinə doğru artması qənaətinə gələcəklər.

- b) Lənkəran bölgəsində yağıntıların miqdarının çox olmasında Talış dağlarının hansı rolu ola bilər?

Qeyd. Şagirdlər bu suala cavab verməkdə çətinlik çəkə bilər. Buna görə müəllim Lənkəranın ölkənin ən rütubətli ərazilərdən biri olduğunu qeyd edə və onların diqqətini şəkil D-yə yönləndirə bilər. Yağıntıların çox düşməsinin səbəbini Talış dağlarının mövqeyi ilə bağlı olduğunu qeyd edə bilər.

 - Talış dağları Xəzər dənizindən gələn rütubətli hava axınlarına maneədir. Dəniz üzərindən rütubətli bol olan hava axını sədd kimi uzanan Talış dağlarından keçə bilmir və yağıntı dağların şərq hissəsinə

düşür. Buna görə də Lənkəran düzənliyinə və Talış dağlarının şərq ətəklərinə xeyli miqdarda yağıntı düşür.

3. Bu bölgənin meşələrində hansı nadir ağac növünə rast gəlmək olar?

- Müəllim şagirdlərə “Qırmızı kitab”a düşən dəmirağac, Lənkəran akasiyası, şümşad, Hirkan palıdı və s. ağacların adlarına dair şəkil və material tapmaq üçün tapşırıq verə bilər. Müəllimin şagirdlərə bu ərazidə bitən dəmirağac haqqında izahat verməsi məqsədəuyğundur. *Ağacın gövdəsinin çox möhkəm yəni, dəmir kimi olması xüsusi qeyd olunmalıdır.*

Qeyd. Müəllim şagirdlərə daha ətraflı və maraqlı məlumatlar verə bilər: “Dəmirağac Talış dağlarında ən çox yayılmış ağac növlərindən biridir. Adını qabığının xarakterik metal rənginə, eləcə də ağacın xüsusiyyətlərinə görə almışdır, yəni dəmir kimi möhkəmdir və digər ağaclardan fərqli olaraq suda batır. Bu xüsusiyyətinə görə dəmirağacdən maşınqayırmada və dəzgahların istehsalında geniş istifadə olunurdu. Şagirdlərin marağını artırmaq üçün müəllim onlara A.Nobel haqqında bir hekayə danışa bilər: Alfred Nobel tufəng istehsalı ilə məşğul idi. Ona Talış meşələrində tufəngin dəstəyi üçün uyğun olan xüsusi ağac növü haqqında məlumat verilir. A.Nobel məhz bu məqsədlə Azərbaycana gəlmişdi. Amma Bakıda neftin quyulardan fəvvarə vurduğunu görür. Beləliklə, milyonlarla gəlir gətirən neft mədənlərinin sahibi olur”.

4. C şəklindəki meşələrdə ağacların gövdəsi mamır bağlamışdır. Sizcə bu nəyin əlamətidir?

- C şəklində təsvir edilən meşələrdəki ağacların gövdəsi rütubət çox olduğuna görə mamır ilə örtülüdür. Bu meşələr dağların yamacı boyunca yayılmışdır. Ağaclar enliyarpaqlıdır. İlin soyuq dövründə onların yarpaqları tökülür.

Qeyd. Müəllim bu meşələrin sıx olduğunu, orada payızda füsunkar gözəlliyin olduğunu, yarpaqların tünd qırmızı rəngə boyandığını yada sala bilər və onların şakillərini göstərə bilər.

5. D şəklinə və mətnə əsasən Qızılağac Milli Parkının təbiətini şərh edin.

- Şəkil mətnə verilən məlumatları tamamlayır. Burada qış aylarında xeyli sayda köçəri quş məskunlaşır. Qida bolluğu sahilboyunda müxtəlif heyvanların (tülkü, çaqqal və s) toplanmasına səbəb olur. Qızılağac Milli parkında körfəz sularında qiymətli balıq növləri də çox olur.

6. F xəritə-sxeminə əsasən E şəklindəki dağın dənizə tərəf olan yamacının təbiətini müəyyən edin.

- E şəklində meşələr təsvir edilmişdir. F xəritə sxemində bu meşələr dağların şərq yamacı boyunca yayılmışdır. Meşələrin yaranması dənizdən gələn rütubətli küləklər ilə əlaqədardır.

7. F şəklinə əsasən aşağıdakı sualları izah edin.

- İsti və quru küləklərin hansı tərəfdən əsdiyini müəyyən edin və səbəbinə dair fikirlərinizi söyləyin.
 - Quru küləklər şəkildə qırmızı rənglə təsvir edilmişdir. İsti, quru küləklər qərbdən (cənub-qərbdən) əsir. Bu küləklər quru üzərində əmələ gəlir, dağlar onların şərqə keçməsinə mane olur.
- Rütubətli küləklər hansı tərəfdən əsir və nə üçün bu küləklər yağıntı gətirir?
 - Şəkildə rütubətli küləklərin şərqdən, Xəzər dənizindən əsdiyi aydın görünür. Şərqdə su səthi üzərindən əsən rütubətli küləklər dağlarda maneə ilə qarşılaşır, yağışların düşməsinə səbəb olur. Rütubətli küləklər göy rəngdə verilmişdir.
- Hər iki külək hansı təbii sistemin yaranmasına səbəb olur .
 - Quru, isti küləklər quraq təbii sistemlərin (səhralar, quru çöllər) yaranmasına gətirib çıxarır, rütubətli küləklər isə meşələrin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd. Müəllim şagirdlərlə birlikdə Talış dağlarının şimalında və şərqində rütubətli küləklərin meşə təbii sistemini yaratdığını, cənub və cənub-qərbdən gələn küləklərin isə quru olduğuna görə quraq təbii sistemini yaratdığını müzakirə edə bilər.

Müəllim şagirdlərə Talış dağlarının şərq və qərb hissələrini Eyler-Venn diaqramında müqayisə etməyi tapşırıq bilər.

8. E şəklinə əsasən a və b məntəqələri arasında yağıntının miqdarı necə dəyişdiyini müəyyən edin.

- Bunu müəyyən etmək üçün xəritə-sxemdə yağıntıların orta illik miqdarını (mm) əks etdirən şkalaya diqqət edilməlidir. Şkalaya görə a nöqtəsində 200 mm-dən az, b nöqtəsində 1000 mm-dən çox yağıntı düşür. Şagirdlər a-b xətti boyunca yağıntıların 200- 400- 600-800- 1000 mm dəyişdiyini yaza bilərlər.

İZAHETMƏ

TƏBİƏTİMİZİN ZƏNGİNLİKLƏRİ

Azərbaycan təbiətindəki zənginlikləri görmək üçün şəkillər və mətnlər vasitəsilə müxtəlif təbii sistemlərdən nümunələr verilmişdir. Şəkil və mətnlər bundan əvvəlki bölmədəki ardıcılıqla – litosfer, atmosfer, hidrosfer və biosfer təbəqələrinə uyğun sıralanmışdır. Bu dərstdə şagirdlər konkret coğrafi obyektlər – Xızıdakı dağlar, Naxçıvanda Duzdağ, Kür və Araz çayları, Sarısu gölü və Azərbaycanın qoruqları haqqında məlumat alırlar. Müəllim dərslə başlarkən şagirdlərə gördükləri maraqlı coğrafi obyektlər haqqında danışıqlarını təklif edə bilər. Şagirdlərə bu yerlərin şəkillərindən ibarət stand hazırlamağı da tapşırmaq olar.

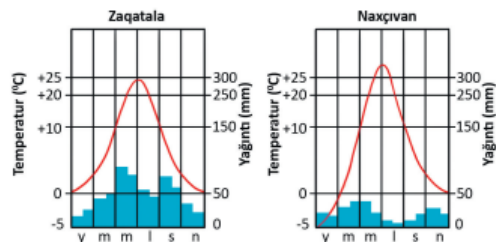
FƏALİYYƏT

1. A şəklinə əsasən dağların qeyri-adi görüntüsünə dair fikirlərinizi şərh edin.
– *Dağların qeyri-adi rəngi qayalardakı gilli süxurlarda dəmir elementinin olması ilə əlaqədardır. Müəllim başqa ölkələrdəki oxşar dağları əks etdirən slaydlar da göstərə bilər.*
Qeyd. *Dağların rəngli təbəqələri iqlim şəraitinin, yeraltı suların və mineralların təsiri ilə formalaşır.*

2. B şəklinə və mətnə əsasən Naxçıvandakı Duzdağ mağarasının mövcudluğu hansı təbii amillər ilə bağlı ola bilər?
– *Mətnə əsasən şagirdlər ərazinin səthinin duz qatından ibarət olduğu qənaətinə gələ bilərlər. Sonrakı müzakirələr zamanı yönəldici suallar verərək şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, Naxçıvanda Duzdağ mağarasının yaranması bir neçə faktorla bağlıdır: Duzdağ mağaraları milyon illər əvvəl qədim dənizin quruması nəticəsində əmələ gələ bilər. Duz suda tez həll olan süxurdur. Duz təbəqələrindən sızan su, duzu tədricən həll edərək boşluqlar və mağaralar əmələ gətirir.*
Qeyd. Müəllim Naxçıvan duzunun əhəmiyyətini, tarixən bu ərazilərdən duzun ixrac edildiyini, duz istehsalının çox vacib bir sahə olduğunu (hətta pulun əvəzinə istifadə edildiyini) söyləyə bilər.
3. C şəklindəki qrafiklərə əsasən temperatur və yağıntının ən çox və ən az olduğu ayları müəyyən edin.

- *Bu tapşırıq şagirdlərdə iqlim diaqramlarını oxumaq və təhlil etmək bacarığını imkan verir. Şagirdlər temperatur və yağıntının illik gedişini əks etdirən qrafik ilə tanış olurlar. Şagirdlərdən məlumatı cədvəldə ümumiləşdirməyi xahiş etmək olar. Bu, onlara məlumatları təşkil etməyi və daha rahat formada təqdim etməyi öyrədəcək.*

C

Tapşırıq aşağıdakı cədvəl üzrə, həmçinin qruplarla yerinə yetirə bilərlər.

Ərazilər	Temperatur		Yağıntılar	
	yüksək	aşağı	çox	az
Zaqatala	iyul	yanvar, dekabr	may	yanvar
Naxçıvan	iyul	yanvar	aprel, may	iyun, iyul

4. C şəklinə əsasən Zaqatala və Naxçıvanda yağıntıların miqdarının hansı təbii sistem yarada biləcəyinə dair mülahizələrinizi söyləyin.

– Şagirdlər əvvəlki dərstdə alınan məlumatlara əsasən bilirlər ki, yağıntının az olması ilə daha quru təbii sistemlər, məsələn, yarımsəhralar, səhralar formalaşır. Yağıntıların kifayət qədər düşdüyü ərazilərdə isə meşələr əmələ gəlir. Zaqatalada meşə təbii sisteminin yaranması yağıntının bolluğu ilə, Naxçıvanda isə bitkilərin az olması yağıntıların çatışmazlığı ilə bağlıdır.

5. D şəklinə əsasən Kür çayının axın istiqamətini müəyyənləşdirin və bunun səbəbini izah edin.

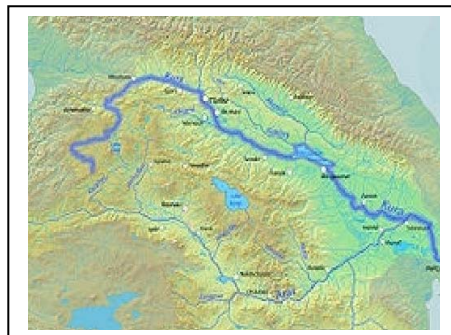
– Şagirdlər bu suala cavab verərkən mətndəki məlumatları təhlil edib xəritə ilə müqayisə etməlidir. Kür çayı Xəzər dənizinə tökülür, yəni şərq istiqamətində axır. Bunun səbəbi hündürlüyün şərqə doğru azalmasıdır.

6. D şəklinə əsasən Kür və Araz çaylarının axdığı ərazilərin relyefi ilə çayların axın sürəti arasında hansı əlaqə olduğunu müəyyən edin.

– Şagirdlər suala cavab verməzdən əvvəl onlarla ərazinin relyefinin çayın axım sürətinə necə təsir etdiyini müzakirə etmək məqsədəuyğundur. Dağlarda çaylar sürətlə, düzənliklərdə isə yavaş axır. Bu fikri Kür və Araz çaylarına da şamil etmək olar. Araz daha hündür ərazidən keçdiyi üçün axım sürəti yüksək, Kür çayı isə düzənlik ərazi ilə axdığı üçün sürəti aşağı olur.

7. E şəklində təsvir olunan Sarısu gölünün D şəklində yerləşdiyi ərazinin relyefini müəyyən edin və bunun gölün təbii şəraitinə necə təsir edə biləcəyini şərh edin.

– E şəklində Sarısu gölünün təsviri, D şəklində onun yerləşdiyi ərazi təsvir edilmişdir. Şəkillərdən aydın görünür ki, Sarısu gölü Kür çayının qalıdır və onun axın istiqamətinin dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu ərazilər düzənlik ərazilərdir. Düzənliklərdə yerləşən göllər dərin ola bilməz. Dərin olmadığına görə göl dibində qamışlıq yarana bilər. Bu isə müxtəlif su canlılarının yaşaması üçün mühit yaradır. Zəngin canlı aləm isə köçəri quşların göl sahilində çox olmasına səbəb ola bilər.

8. F şəklində 1 və 2 təsvirlərini müqayisə edin. Fərqli təbiətin yaranmasında hava şəraitinin rolunu izah edin.

– Bu tapşırıq şagirdlərə əvvəllər onların əldə etdiyi məlumatları ümumiləşdirməyə imkan verəcək – quru və isti hava şəraiti bitki örtüyünün zəif inkişaf etməsinə, isti və rütubətli hava şəraiti isə meşələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

9. C şəklində 1 və 2-ci qrafiklərlə F şəklindəki 1 və 2-ci təsvirləri arasında uyğunluğu müəyyən edin.

– F-də 1-ci şəkil Naxçıvan, 2-ci şəkil Zaqatala üçün xarakterik ola bilər.

İZAHETMƏ AZƏRBAYCAN TƏBİƏTİNİN FORMALAŞMASI

Bu dərstdə şagirdlərin xəritə üzərində fəaliyyətinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. Dərs xəritəni oxumaq və təhlil etmək bacarıqlarını möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır. Mövzuda verilən Azərbaycanın fiziki xəritəsi və mətnlər şagirdlərdə xəritə – məkan məlumat sistemi haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verir.

FƏALİYYƏT

1. A şəkilinə və mətnlərə əsasən cədvəli tamamlayın.

Müəllim cədvələ əlavələr edə bilər. Lakin cədvəl ilk növbədə şəkil əsasında tamamlanmalıdır. Cədvəl müəllimin istiqamətləndirici suallarının köməyi ilə işlənəlidir. Bu tapşırığı yerinə yetirilərkən müəllim şagirdləri 5 qrupa da ayıra və hər qrupa mətn və xəritədən istifadə edərək təqdimat hazırlamağı tapşırıla bilər.

Əlamətlər	Böyük Qafqaz dağları	Kiçik Qafqaz dağları	Kür -Araz düzənliyi	Talış dağları	Xəzər dənizi
Yerləşməsi	Şimalda yerləşir.	Cənub-qərbdə yerləşir.	Şərqdə və ya Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının arasında yerləşir.	Cənubda və ya cənub-şərqdə yerləşir.	Şərqdə yerləşir
Təbiətdəki rolu	Soyuq küləklərin qarşısını kəsir.	Atlantik okeanından gələn rütubətli küləklərin qarşısını kəsir.	Azərbaycanın mərkəzi hissəsində geniş bir ərazidir və quraq, isti olması ilə fərqlənir.	Cənubdan gələn isti, quru, tozlu küləklərin qarşısını alır.	Şərq tərəfdən gələn quru küləklərdən qoruyur.
Bitki örtüyü	Meşələr	Meşələr	Bitki aləmi kasıbdır	Meşələr	Yosunlar zəngin canlı aləmin yaranmasına imkan verir

2. Xəritə və mətnlərə əsasən aşağıdakı suallara cavab verin:

a) Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi ölkəmizin təbiətinə hansı təbii üstünlükləri verir?

– Azərbaycanın Xəzər dənizinin sahilindəki mövqeyi onun təbiətinə güclü təsir göstərir. Xəzər dənizi Azərbaycanın iqlimini yumşaldır, onu daha rütubətli edir. Xəzər dənizində balıq növləri çoxdur. Balıqçılıq ölkə üçün iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Xəzər dənizi Azərbaycana həm də iqtisadi və nəqliyyat üstünlükləri verir. Bundan əlavə Xəzərin sahilləri yay aylarında çimərlik kimi istifadə edilir.

b) 27-ci səhifədəki F və G şəkillərinə əsasən Talış dağlarının müxtəlif yamaclarındakı təbii şəraitin necə fərqləndiyini müzakirə edin.

– Talış dağlarının cənub hissəsinə isti, quru hava kütlələri təsir edir və nəticədə yağıntı az olur. Yağıntının az olması isə bu ərazilərdə bitki və heyvanat aləminin aləmin kasıb, lakin özünəməxsus olmasına şərait yaradır. Lənkəran zonasına Xəzər dənizindən gələn hava kütlələri bol yağıntı gətirir. Burada isə təbii halda zəngin bitki örtüyü mövcuddur. Yağıntının kifayət qədər olması sitrus bitkiçiliyinin (limon, naringi, portağal, kinkan və s.) inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

c) Qarabağda təbiətin daha zəngin olması hansı amillər ilə əlaqəli ola bilər?

– Mətni təhlil edərkən şagirdlər aşağıdakı nəticələrə gələ bilərlər: Qarabağın təbiətinin müxtəlifliyini oraya Atlantik okeanından gələn rütubətli hava axınlarının daxil olması ilə əlaqələndirmək olar. Qarabağ Kiçik Qafqaz dağlarında yerləşir. Buraya kifayət qədər yağıntı düşür, Kür və Araxa tökülən çaylar Qarabağdan başlayır. Bu ərazilər meşələrlə zəngindir.

d) Böyük Qafqaz dağları şimalda yerləşməsəydi Azərbaycanın təbiəti necə olardı? Fikrinizi əsaslandırın.

– Bu suala cavab verərkən şagirdlər mətnə verilən məlumatları təhlil etməlidirlər: “Böyük Qafqaz dağları təbii sədd kimi Azərbaycan ərazisini soyuq küləklərin qarşısını kəsir və hava şəraitinin mülayim keçməsinə imkan yaradır. Nəticədə Böyük Qafqaz dağlarının cənub hissəsində zəngin bitki və heyvanlar aləmi üçün mühit yaranır” Yəni Azərbaycanın şimalında Böyük Qafqaz dağları olmasaydı iqlim qış aylarında daha soyuq və quru, yay aylarında isə daha isti və quru olardı.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ

ŞİRVAN QORUĞU NƏ ÜÇÜN YARADILDI?

Şirvan Milli Parkına yaxın ərazidə yerləşən məktəblərdə müəllim həftə ərzində məktəbin rəhbərliyi və şagirdlərlə birgə Şirvan Milli parkına səyahət təşkil edə bilər. Digər məktəblərdə isə müəllimlər Şirvan Milli parkına aid Youtube kanalından videolar nümayiş etdirə bilərlər. Gəzinti və ya video nümayişindən sonra şagirdlərlə birgə Milli Park haqqında diskussiya keçirmək məqsədaşuyğundur.

Müəllim 11 yanvar gününün Dünyada Milli parklar və qoruqlar gününün qeyd olunmasını söyləyir və həmin gün Milli parklarda açıq qapı günü olduğunu bildirir.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə görə Şirvan qoruğunun harada yerləşdiyini müəyyənləşdirin və təbii şəraitini şərh edin.
– Şagirdlər Şirvan qoruğunun Azərbaycanın şərq hissəsində Xəzər dənizi sahilində yerləşdiyini mövzudakı xəritəyə əsasən müəyyən edə bilərlər.
2. Nə üçün qış aylarında heyvan sürüləri Şirvan düzünə gətirilirdi?
– Şirvan geniş qış otlaqları kimi istifadə olunurdu. Qış aylarında dağlıq ərazilər daha soyuq olur. Bu dövrdə heyvan sürülərinin daha mülayim hava şəraitinə malik olan ərazilərə köçürülməsi məqsədəuyğundur. Belə ərazilərdən biri Kür-Araz düzənliyinin şərq hissəsində yerləşən Şirvan qoruğunun ərazisidir.
3. Ceyranların sayının azalması hansı amillərlə bağlıdır?
– Şirvan geniş qış otlaqları kimi istifadə olunurdu. Qidalanmaq üçün xeyli sayda vəhşi heyvanlar, xüsusilə canavarlar bu ərazilərə cəmlənirdi. Yay aylarında heyvanlar dağlara aparıldıqdan sonra ərazidəki canavarlar ceyranlara hücum edirdi. Digər səbəblərdən biri də ceyranların qeyri-qanuni ovlanması idi. Nəticədə ceyranların sayı kəskin azalırdı.
4. Təbii sistemləri pozulan ərazilərdə hansı tədbirləri görmək lazımdır?
– Müəllimin şagirdlərə təbii sistemlərin pozulmasının təbiətdəki harmoniyanın pozulması, bunun isə bəşəriyyət üçün təhlükəli olduğunu izah etməsi məqsədəuyğundur. Şirvan ərazisinin nümunəsində lokal miqyasda təbii sistemin pozulmasının genişlənərək regional və global miqyasa çevrilə bilməsi təhlükəsi olması qeyd edilə bilər. Şagirdlər təbii sistemi bərpa etmək üçün öz fikirlərini söyləyə bilərlər. Belə ərazilərdə yasaqlıq, qoruq, Milli parkların yaradılması vacibdir. Müəllim hər qoruğa aid emblemin olduğunu qeyd edə bilər və şagirdləri onlarla tanış edə bilər.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Tədqiqat planı və görülmə işlər əsasında cədvəli tamamlayın
Bu fəaliyyət bilavasitə müəllim və şagirdlərlə birgə məktəbin yerləşdiyi ərazidə həyata keçirilir.

Tədqiqatı aparmaq üçün plan	Görüləcək işlər	Nəticələr
Tədqiqat sualı	Yaşadığımız ərazinin hansı xüsusiyyətləri var?	Şagirdlər bu suala yaşadıkları ərazidən asılı olaraq müxtəlif cavablar verəcəklər. Müəllimin onlara verdiyi suallardan asılı olaraq öz yaşadıkları ərazi haqqında təsəvvür əldə edəcəklər
Tədqiqat planı	Yaşadığımız ərazi Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşir? Ərazinin relyefi necədir? Yaşadığınız ərazidə yay ayları necə keçir? Yaşadığınız ərazidə qış ayları necə keçir? Ərazidə hava şəraitinə hansı amillər təsir edir? Yaşadığınız ərazidə hansı bitkilər vardır? Yaşadığınız ərazidə hansı heyvanlar vardır?	Bu suallar da şagirdlərin yaşadıkları ərazidən asılı olaraq müxtəlif olacaqdır. Müəllim diyarşünaslıq materiallarından istifadə etməklə şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırmağa nail ola bilər.
Məlumat toplanılması	İnternet məlumatları Azərbaycan fiziki xəritəsi Müşahidə məlumatları Yaşlı insanlarla sorğu aparılması	Şagirdlər sorğu materiallarında verilən sualları müəllimlə birgə hazırlayır. Müşahidə məlumatları toplamaq üçün şagirdlərə plan verilir.
Məlumatların təhlili	Yığılmış materialı təhlil etmək, ümumiləşdirmək və yazıya almaq	Toplanmış məlumatlar yazılı surətdə, slayd formasında ola bilər.
Təqdimat	Material əsasında slayd hazırlamaq, video çəkmək	Slayd hazırlanarkən şəkillərdən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Azərbaycanda mövcud olan təbii komponentləri sadalayır.	Şifahi sual-cavab
Azərbaycanda təbii komponentlərin yaranmasını izah edir.	Sorğu, sinif müzakirəsi
Azərbaycanın təbii komponentlərinin əsas xüsusiyyətlərini izah edir.	Yazı, sual-cavab
Azərbaycanın təbii komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini izah edir.	Sinif müzakirəsi, tapşırıq
Azərbaycanın təbii komponentlərini lokal və regional miqyasda nümunələr verir.	Tapşırıqvermə, yazı

Mövzu №	Adı	Saat	Dərslik (səh.)	İş dəftəri (səh.)
Mövzu 7.1	YER KÜRƏSİNİN SOSIAL MƏNZƏRƏSİ	1	36	24
	Sosial həyat nədir?	1	38	25
	Fərdlər sosial həyatın əsasıdır	1	40	27
	Ailə kiçik dövlətdir	1	42	29
	Cəmiyyət sosial həyatın əsas hissəsidir	1	44	31
	Dövlət cəmiyyətin siyasi qurumudur	1	46	33
	Novruz şənlikləri	1	48	
Mövzu 7.2	CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA QURUMLARIN ROLU	1	50	35
	İş mühiti və sosial həyat	1	52	36
	Qeyri-hökumət təşkilatları	1	54	38
	Şirkətlərin sosial həyatdakı rolu	1	56	
Mövzu 7.3	LOKAL VƏ QLOBAL ƏLAQƏLƏR	1	58	40
	Vətəndaşın vəzifələri	1	60	41
	Milli məsuliyyət hissi	1	62	43
	Dünya həqiqətən böyükdürmü?	1	64	45
	Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə münasibətləri	1	66	
	Ümumiləşdirici dərs	1	68	47
	KSQ	1		
	BÖLMƏ ÜZRƏ CƏMİ	18		

Bölmənin qısa icmalı

“Dünya bizim evimizdir!” bölməsi şagirdlərdə Yer kürəsində sosial həyat haqqında ümumi təsəvvür yaradılacaqdır. Şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq onlar sosial həyatın iştirakçıları-fərdlər, ailələr, kollektivlər və onlar arasında münasibətləri təhlil edəcəkdir. Şagirdlər dövlət və dövlətin vətəndaş qarşısında məsuliyyəti, millət və türk millətinin yayılması, şirkət və onların sosial həyatdakı rolu, qeyri-hökumət təşkilatları və onların sosial həyatda fəaliyyətinin əhəmiyyəti, vətəndaşın cəmiyyət qarşısındakı vəzifələri və vətəndaşın dövlət qarşısında məsuliyyəti, qlobal və rəqəmsal vətəndaşlığın mahiyyətinə dair sadə məlumat əldə edəcəklər.

Bölməyə giriş

Dünyada birgə yaşamaq üçün nə etməliyik?

Bölmənin qapaq səhifəsi Dünyada birgə yaşamaq üçün nə etməliyik? sualına istiqamətlənib. Dünya xəritəsində qitələr üzərində insanlar təsvir edilmişdir. Müəllim şagirdləri qitələrin sayına diqqət yetirməyə, Antarktidanın təsvirinin olmaması səbəblərini izah etməyə istiqamətləndirməlidir. Dünyada birgə yaşamaq üçün nə etməliyik sualı şagirdlərdə mülahizələrin genişlənməsinə imkan yaradır. Onlar müxtəlif fikirlər söyləyə bilərlər:

- Dövlətlərin sərhədləri ləğv olunmalıdır;
- Hamı eyni dildə danışmalıdır;
- Silah istehsalı dayandırılmalıdır;
- Bütün ölkələrdə təhsil eyni olmalıdır və s. Müəllim hər bir şagirdin fikrinə hörmətlə yanaşmalı onları səhv olduğuna görə tənbeh etməməli və hətta çox fərqləndirməməlidir.

- Şəklə əsasən hansı fikirləri söyləmək olar?

– Mətnə və suallara keçməzdən əvvəl müəllim şagirdlərə xəritə-sxema diqqət yetirməyə istiqamətləndirməlidir. Təvsiyə olunur ki, müəllim “Xəritədə qitələr üzərində insanların təsvirini başqa hansı formada çəkərdiniz?” sualını qoysun və qitə üzərində insan sayının həmin qitədə yaşayanların sayına münasib olaraq çəkmək olar cavabını alsın. Digər cavablar da mümkündür. Məsələn şagirdlər ayrı-ayrı qitələrdə yaşayan xalqların milli geyimlərində olan insanların təsvir edilməsini, digərləri insanların xarici görünüşünə görə qruplaşdırmağı və s. ideyaları söyləməklə onlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin artırılmasına imkan yaranır.

- Mətn və şəkil arasında hansı məntiqi əlaqəni müəyyən edə bilərsiniz?

– Qapaq səhifədə şəkil altında mətnə dünya əhalisinin sayının artma dinamikasından bəhs olunur. Müzakirə zamanı müəllim şagirdlərə əhalinin sayına aid statistikaya dair qrafik qurmaq tapşırığı verə bilər. Şagirdlər min il əvvəl, hazırda və səksən il sonra əhali sayındakı dəyişikliyin təbiətə təsirini əks etdirən qrafik çəkə bilərlər. Yaxud da müəllim qrafiki çəkib rəqəmləri yerinə qoymağı şagirdlərə təklif edə bilər.

- Yer kürəsində əhalinin sürətlə artması hansı problemləri yarada bilər?

– Şagirdlər bu suala məntiqi düşüncəyə əsaslanıb cavab verə bilərlər. Müəllim gündəlik həyatdan müxtəlif misallar gətirə bilər. Məsələn evə xeyli sayda qonaq gəldikdə hansı problemlər yaşana bilər. Müəllim şagirdlərin cavablarını lövhəyə yazdıra bilər:

-ərzaq çatışmazlığı;

-su problemi;

- otaq, mənzildə sıxlıq problemi; və s. Eyni problem dünya əhalisinin sayının sürətlə artmasında yarana bilən problemlərə də aiddir. Şagirdlər daha yeni problemləri əlavə edirlər:

- İş yerləri çatışmazlığı yaranar;

- ətraf mühitin çirklənməsi artır;

- nəqliyyat vasitələrində sıxlıq əmələ gəlir;

- havanın çirklənməsi artır və s. Müəllim şagirdlərlə problemlərin həllinə dair də müzakirə apara bilər. Şagirdlər öz fantaziyaları əsasında fikirlərini söyləyə bilərlər.

Mövzu 7.1

YER KÜRƏSİNİN SOSIAL MƏNZƏRƏSİ

- Dərslik: səh. 36
- İş dəftəri: səh. 24

Altstandartlar	6-3.1.1. Sosial həyatı və onu əmələ gətirən amilləri izah edir. 6-3.1.2. Fərdin cəmiyyətdəki və təbiətdəki rolunu və məsuliyyətlərini nümayiş etdirir. 6-3.1.3. Azərbaycanda sosial həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun yaşamağı izah edir.
Təlim məqsədləri	• Sosial həyatın mahiyyətini izah edir • Sosial həyatın iştirakçılarını tanıyır Sosial həyat iştirakçılarının rolunu və məsuliyyətini müqayisə edir
XXI əsr bacarıqları	Tənqidi düşüncə, informasiya savadlılığı, yaradıcılıq, fikirlərini ifadə etmək və başqalarını dinləmək, əməkdaşlıq, şagirdlərlə birgə iş; xəritə oxuma, kommunikasiya.
Köməkçi vasitələr	Atlas, internet, proyektor, təbiətə aid şəkillər

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən Yer kürəsinin sosial mənzərəsi

İzahetmə Sosial həyat nədir
Fərdlər sosial həyatın əsasıdır
Ailə-küçük dövlətdir
Cəmiyyət sosial həyatın əsas hissəsidir
Dövlət cəmiyyətin siyasi qurumudur

Dərinləşdirmə Novruz şənlikləri

Dəyərləndirmə Sosial həyatın iştirakçısı kimi öz rolunuzu ifadə edin.

Qiymətləndirmə

Yer kürəsinin sosial mənzərəsi mövzusu ilə şagirdlər ilk dəfə tanış olurlar. Mövzunun tədris edilməsində məqsəd sosial münasibətlərin yüksək olduğu və bu əlaqələrin lokal miqyasdan globala doğru inkişafını əks etdirən nümunənin verilməsidir. Nümunə olaraq Türkiyə Respublikasında onillərdən bəri yüksək səviyyədə qeyd olunan “Çocuk bayramı” verilmişdir. Çocuk bayramının ölkələr, xalqlar arasındakı sülhün qorunmasında mühüm əhəmiyyəti izah edilməlidir. Müəllimin bayramı bu baxımdan qiymətləndirməsi daha uyğundur.

DƏRSƏ BAŞLARKƏN YER KÜRƏSİNİN SOSIAL MƏNZƏRƏSİ

Yer kürəsinin sosial mənzərəsi motivasiya xarakterli mövzudur. Mövzu şagirdlərin yaş səviyyəsinə tam uyğundur. Bəzi şagirdlərdə bu mövzunu oxuyandan sonra “Çocuk bayramı”nda iştirak etmək arzusu yarana bilər. Müəllim belə tədbirlərin əhəmiyyətindən bəhs edir, dünyada sülhün qorunmasında belə tədbirin rolunu qiymətləndirir və şagirdləri belə bir bayramla məlumatlandırır.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə və mətnə əsasən “Çocuk bayramı”nın uşaqlar üçün əhəmiyyəti barədə fikirlərinizi söyləyin.

– Müəllim şagirdlərə müxtəlif oyunlar zamanı oyun yoldaşlarının sayının çox olmasının nə kimi üstünlüyü var? deyə soruşa bilər. Şagirdlərin cavabları müxtəlif olsa da onları belə ümumiləşdirmək olar: uşaqların sayının çox olması oyunların daha maraqlı və rəngarəng olmasına imkan verir. Müəllim müzakirəni mövzu ilə əlaqələndirərək “Çocuk bayramı”na dünyanın hər tərəfindən uşaqların dəvət olunmasının bayramın maraqlı keçməsinə imkan verdiyini söyləyə bilər. Bu bayramda uşaqlar xeyli sayda yeni dostlar qazanır, müxtəlif xalqların nümayəndələri olan uşaqlar öz ölkələri haqqında maraqlı məlumatlar danışır, özlərinə məxsus milli geyimləri, rəqsləri, oyunlarını nümayiş etdirirlər. Bayramdan

qayıtdıqdan sonra tədbirdə iştirak etmiş uşaqlar ilə dostluq əlaqələrini saxlayır ki, bu da əlaqələrin möhkəmlənməsinə imkan verir. Bu fikirlər müəllim və şagirdlərin birgə müzakirəsinin nəticəsində səsləndirilir. Sualın və müzakirənin həyata keçirilməsində əslində gizli bir mesaj vardır. Hər bir şagird ilk növbədə öz ölkəsinə dair geniş məlumata malik olmalı, ölkəsini təmsil etdiyini unutmamalı, məsuliyyətli olmalıdır.

2. A və B şəkillərinin hər ikisində bayramın emblemi təsvir edilmişdir. Onlar arasında hansı fərqləri görürsünüz?

– Emblemlərdən biri 1938-ci ilə digəri isə 1979-cu ilə aiddir. Birinci emblemdə Türkiyə Respublikasının bayrağı fonunda yalnız bir uşaq təsvir edilmişdir. Bu tədbirin ölkə daxilində keçirildiyini ifadə edir. İkinci şəkildə isə müxtəlif xarici görünüşə malik olan uşaqlar təsvir edilmişdir. Bu isə “Çocuk bayramı”nın beynəlxalq xarakter aldığını bildirir. Şagirdlər digər cavablar da səsləndirilə bilirlər: məsələn birinci emblemdəki uşaq daha ciddi, ikincisində isə uşaqlar daha şən və qayğısız görünür. (1938-ci ilə aid şəkil İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsinə aiddir. Rəsmdəki uşağın təbil çalması bununla əlaqəli ola bilər) Bu sualın müzakirəsində şagirdlər çətinlik çəkə bilirlər, müəllim onları istiqamətləndirə bilər.

3. C şəkli haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?

– C şəklinə süfrə arxasında səmimi söhbət edən ailə təsvir edilmişdir. Bayrama xarici ölkələrdən dəvət olunan uşaqlar həmyaşıdı olan ailələrdə qonaq olurlar. Hər kəsin üzündə sevinc, gülüş vardır. Bu uşaqlar, ailələr və hətta dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin artmasına səbəb olur.

Ailəyə qonaq olan oğlandır. Çünki, ailə üzvlərinin diqqəti ona tərəf yönəlmişdir. Müəllim şagirdlərə əlavə məlumat verə bilər ki, bu qonaq saxlama hazırda da Türkiyədə bir ənənəyə çevrilmişdir. Bayrama bir neçə ay qalmış türk ailələri əlaqədar təşkilatlara müraciət edilərək, “əcnəbi qonaq” istəyir. Bayramın keçirilməsinə məsul olanlar isə ailənin yaşadığı mənzilin şəraiti ilə tanış olur. Müəllim şagirdlərə bu ailənin “qonaq uşağa” görə məsuliyyət daşdığını söyləyir. Fərdin, ailənin dövlət qarşısında məsuliyyət daşmasına aid motivasiya xarakterli fikirlər gələcəkdə keçiləcək dərslərin mövzularına uyğundur və fərdlərin məsuliyyətinə aid mövzular üçün bünövrə rolunu oynayır.

4. Müxtəlif ölkələrdən gələn uşaqların bir yerdə toplaşmalarının hansı üstünlüyü vardır?

– Suala şagirdlər müxtəlif istiqamətdə cavablar verə bilər. Müəllimin verilən cavabları müəyyən istiqamətdə inkişaf etdirərək şagirdlərdə aşağıdakı fikirlərin yaranmasına nail olmasını tövsiyə etmək olar:

1) müxtəlif ölkələrdən qonaq gələn uşaqlar təkcə özləri deyil onların ailələri də bu prosesdə iştirak edir.

2) uşaqların yaxşı qarşılanması, onların bayram tədbirindən razı getməsi onların ailəsinin də məmnun olmasına səbəb olur.

3) Türkiyə Respublikasına qarşı münasibətlərdə xarici ölkələrdə yaşayan insanların rəğbəti artır. Ölkə təbliğ olunur. Bu isə ölkələr arasında münasibətlərin müsbət istiqamətdə artmasına səbəb olur.

5. Nə üçün bu bayrama ildən-ilə maraq artır və daha çox diqqət verilir?

– Şagirdlər bayrama diqqətin artırılmasının səbəbi kimi keçirilən tədbirlərin müsbət təsiri olduğunu bildirə bilirlər. Müasir texnologiyanın, bayramla bağlı tədbirlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqəli olduğunu da nəzərə alına bilər. Müəllim şagirdlərə dünyada uşaqlara olan qayğının daha da artmasını xüsusi qeyd edə bilər. Uşaqların arzularının daha çox reallaşdırılmasının cəmiyyətin inkişaf etməsinə səbəb ola biləcəyini şagirdlərin nəzərinə çatdırıla bilər.

6. Özünü D şəklinə təsvir edilən uşağın yerində təsəvvür edin. Hansı hissləri keçirərdiniz? Hansı qərarı vermək istərdiniz?

– D təsvirində “Çocuk bayramına” qatılan uşağın dövlət məmurunun iş otağında kürsü arxasında şəkli verilmişdir. Şagirdlərin cavabları müxtəlif ola bilər. Cavabların hər birinə hörmətlə yanaşılmalı, şagird-şagird münasibətlərinə xələl gətirə biləcəklərinə, bullinqə məruz qalacaqlarından qorumaq müəllimin bir nömrəli vəzifəsidir. Sualın təqdim edilməsində məqsəd, şagirdlər məmur olacaqları halda məsuliyyət hissini daha çox olmasını aşılamaqdır. Şagirdlərin hansı qərarı verdikləri cavab da müxtəlif ola bilər. Müəllim şagirdlərdən adlarını yazmadan cavablarını yazılı surətdə vermələrini də xahiş edə bilər (bu yaşda bəzi şagirdlər hisslərini gizlədə bilirlər). Daha sonra müəllimin verilən cavabları bir-bir oxuması və şagirdlərin onlara münasibətlərinin bildirməsini təşkil etməsi məqsədəuyğundur.

7. E şəklinə dair fikirlərinizi söyləyin.

– Əvvəlcə müəllim E şəklini şərh etməyi xahiş edir. Arxa fonda Azərbaycan və Türkiyə bayraqlarının və bayramın emblemi vardır. Rəqs edənlər Azərbaycan milli geyimindədirlər. Şəkildə azərbaycanlı uşaqların “Çocuk bayramı” da iştirakı təsvir edilmişdir.

8. F şəklinə uşaqların hərəkətinin hansı mənası var? Uşaqlar dünya dövlətlərinin başçılmasına hansı mesajı göndərirlər?

– F şəklinin mənası böyükdür. Şagirdlər bunun dostluq ifadəsi olduğunu əsaslandırma bilirlər. Müxtəlif xarici görünüşə malik olan uşaqlar əlləri ilə bir- birini tutmaqla mehriban münasibətdə olduqlarını bildirirlər.

9. “Çocuk bayramı” nda iştirak etmək istərdinizmi? Fikrinizi əsaslandırın.

– Müəllim bu sualın müzakirəsində lövhədə cədvəl çəkməyi təklif edir. Şagirdlər öz istəkləri ilə lövhəyə çıxıb cavabları yazmağa başlayırlar. Bu, sinifdə aktivliyi artıracaq, şagirdləri ictimai işlərdə daha fəal olmağa istiqmətləndirəcəkdir.

“Çocuk bayramı”nda iştirak etmək istəyirəm?	Bəli + Xeyir -	Səbəbini bildir

İZAHETMƏ SOSIAL HƏYAT NƏDİR?

Mövzu əsasən şəkil üzərində qurulub. İki səhifədə çəkilmiş şəkildə arxa fonda kənd yaşayış məntəqələri, dəniz, şəhərə yol və ön planda şəhər təsvir edilmişdir. Müəllim şəkildə təsvir olunan komponentlərin insanı əhatə edən təbii və sosial mühit olduğunu suallar vasitəsi ilə şagirdlərə başa sala bilər. Bunun üçün şəkildə təbii mühitin komponentlərini sadalayın sualına şagirdlər dağ, düzənlik, çay, dəniz, meşə, buludların olduğunu bildirirlər.

- şəkildə hansı komponentlər insanların fəaliyyəti ilə düzəldilib?- şagirdlər bu suala binalar, yollar, körpülər, yol nişanları, avtomobillər, təyyarə və s. cavablarını verirlər.

Müəllim şagirdlərə insanların düzəldiyi nə varsa, onların sosial həyat üçün əhəmiyyətini izah edən suallar verə bilər. Məsələn, körpülər nə üçün tikilir, yol nişanları olmasa nə baş verə bilər? Təyyarə və avtomobil hər ikisi nəqliyyat növüdür amma onlar arasında hansı fərqlər vardır və s.

Səhifənin kənarlarında fərdlər, ailə, kollektiv, bələdiyyə və Milli Məclisin binasının təsviri verilmişdir. Müəllim bunların izahını şagirdlərdən soruşur. Ola bilər ki, şagirdlər bəzi suallara cavab verə bilməsinlər, lakin müəllim onlara müəssisələrin iş yeri, bələdiyyələrin yerli idarəedici orqan, Milli Məclisin qanunverici orqan olduğunu başa salır və səhifənin yuxarı sağ küncündə yazılan tərif ilə cəmiyyətin mahiyyətini izah edir. Əsas odur ki, şagirdlər yaşadıkları mühitdə cəmiyyətin özünəməxsusluğunu müəyyən edə bilsinlər.

Müəllim mövzuya aid digər şəkillər də nümayiş etdirə bilər. Bu sosial mənzərənin təsvirində görünməyən komponentlərdir. Yaşayış məntəqəsinə enerjinin, internetin verilməsi, kanalizasiyaların yerləşdirilməsi, məişət tullantılarının idarə olunması və s. insanların rifah halında yaşaması üçün görülən işlər də sosial mənzərənin vacib hissəsi olduğunu bildirir.

FƏALİYYƏT

1. “Dünyanın sosial mənzərəsi” anlayışını necə başa düşürsünüz?

-İnsanların yaşadığı mühit və onların qarşılıqlı əlaqədə olduğu fərdlərin və qurumların fəaliyyəti sosial mənzərəni əmələ gətirir. Mövzuya başlamazdan əvvəl müəllim şagirdlərə üç şəkil göstərə bilər və onları bir-biri ilə müqayisə etmələrini istəyə bilər. Şagirdlər şəkillərin birində yalnız təbii mühitin olduğunu, ikincisində təbii və insanın təsir etdiyi mühitin olduğunu görə bilərlər. Onlar ikinci şəkildə sosial həyatın varlığını müəyyən edə bilərlər. Üçüncü şəkildə isə təbii mühitin demək olar ki pozulduğu məkan təsvir edilmişdir. Yalnız şəhər mühitinin təsvir edildiyi şəkildə sosial həyatın üstünlüyü aydın görünür.

Tabii mənzərə	Tabii və sosial mənzərənin birlikdə olduğu məkan	Sosial mənzərə
		

2. Bu anlayışın “Dünyanın təbii mənzərəsindən” fərqi nədir?

– Müəllim yenə də birinci sualda nümayiş olunan şəkil üzərinə qayda bilər. Şəkilləri müqayisə edərkən şagirdlərin aşağıdakı nəticələrə gəlməsinə istiqamətləndirmək məqsəduyğundur:

1-ci şəkil tamamilə təbii mənzərədir. insan ayağı dəyməyən yerdir.

2-ci şəkil təbiətlə insanın harmoniyasının bir olduğu təsvirdir.

3-cü şəkil təbii mühitin tam pozulduğu yerdir.

Onların müqayisəsini şagirdlərlə birgə “Şəkillərdəki məkanlardan hansını daha çox bəyənirsiniz? “ “Hansı məkanda yaşamaq istərdiniz?” “Nə üçün?” sualları ilə müraciət etmək olar.

Şagirdlərə təbiət və insanın birgə olduğu mənzərənin yaşayış üçün daha əlverişli olduğunu sevdirmək və bununla da təbiətə qayğı tərbiyəsini aşılamaq məqsəduyğundur.

Müəllimin çıxışında aşağıdakı fikirləri şagirdlərə çatdırması məqsəduyğundur. “Dünyanın təbii mənzərəsi kimi sosial mənzərəsi də vardır. İnsanlar onların yaratdığı tikililər, yollar, zavodlar, fərdlər, ailələr, kollektivlər, dövlətlər, millətlər cəmiyyəti və onun sosial mənzərəsini yaradır.”

Müəllim sosial həyatın varlığının coğrafi baxımdan yayılmasına dair suallar verə bilər. məsələn Yer kürəsinin hər tərəfində sosial həyat mövcuddurmu? Şagirdlər əvvəlki mövzularda Amazon meşələrindən, Sahara səhrasından, yüksək dağlıqlardan, soyuq ərazilərdən nümunələr gətirə bilərlər ki, bu ərazilərdə hələ də təbii mühit hakimdir. Daha sonra müəllim planetləri nümunə gətirə bilər, məsələn Marsda təbii cansız həyat vardır, lakin sosial həyat yoxdur. Müxtəlif şəkillərin köməyi ilə sosial mənzərənin mahiyyətini başa sala bilər.

3. Şəkillərə əsasən sosial həyatın komponentlərini sayın.

– Şəkildə yaşayış binaları, məktəb binası, xəstəxana binası, kitabxana, torpaq yol, asfalt yollar, körpülər, yol nişanları, avtomobillər, parklar, təyyarə və s. təsvir edilmişdir.

4. Sosial həyatın iştirakçılarını sadalayın.

– Sosial həyatın iştirakçıları fərdlər, ailələr, kollektivlərdir. Onlar sosial həyatda münasibətləri qurur, digər sosial həyat amillərini idarə edirlər. Müəllim şagirdlərə sosial həyatın tərkib hissəsi olan məktəbi nümunə göstərə bilər. Çünki bu şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğundur. Müəllim məktəbə belə bir izah verə bilər: məktəb öz özlüyündə adi binadır. Lakin onun funksiyası müəllim və şagirdlər arasında münasibətlərin düzgün qurulmasındadır. Məktəbin funksiyası haqqında şagirdlərin fikirlərini də bilmək, onları müzakirə etmək məqsəduyğundur.

5. Fərdlərin sosial həyatda rolunu şərh edin.

– Fərdlər sosial həyatın-cəmiyyətin başlıca qüvvəsidir. Fərdlər ailələri, kollektivləri yaradan qurumları idarə edən aparıcı qüvvədir. Hər hansı problemlərin həllində qərarları verən, onları icra edən, riskləri qiymətləndirən fərdlərdir. Müəllim şagirdlərin özlərinin də bir fərd olduğunu, cəmiyyətdə müəyyən qüvvəyə malik olduğunu onların nəzərlərinə çatdırmalıdır.

6. Yaşadığınız məkanda sosial mənzərənin əsas komponentlərini şərh edin.

– Bu sualın cavabı şagirdlərin yaşadığı ərazidə mövcud olan sosial obyektlərin müxtəlifliyinə görə dəyişir. Təbii və sosial məkanın (kəndlərdə, rayon mərkəzlərində və s) birgə olduğu ərazilərdə yaşayan şagirdlərə bunun ən doğru seçim olduğunu söyləməklə onlara öz yaşadıkları məkanı sevdirmək müəllim əsas vəzifələrindən biridir. Müəllim təbii və sosial mühitin harmoniyasının pozulmadığı ərazilərin yaşayış üçün daha əlverişli olduğunu təbliğ etməklə ölkədə sürətlə və plansız şəkildə gedən urbanizasiyalaşma prosesinin düzgün istiqamətdə getməməsinə vurğulaya bilər.

7. Sosial həyat insanlar arasında əlaqələr olmadan mümkün ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.

- Sosial əlaqələr olmadan cəmiyyət mövcud ola bilməz. Fərdlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə yaşayır. Digərləri ilə əlaqə, münasibət olmadan yaşamaq mümkün deyil. Müəllim bunu bir daha əsaslandırmaq üçün filmlərdə, hekayələrdə heyvanlar içində böyüyən insanların həyatlarına dair nümunələr verə bilər. Onların sosial həyata uyğunlaşmasının çətin olduğunu bildirə bilər. Nümunə olaraq Daniel Defonun "Robinzon kruzo" romanının oxumağı məsləhət görə bilər.

8. Şəkillərə əsasən suallara cavab verin:

a) Hansı yaşayış məntəqələrində sosial əlaqələr güclüdür?

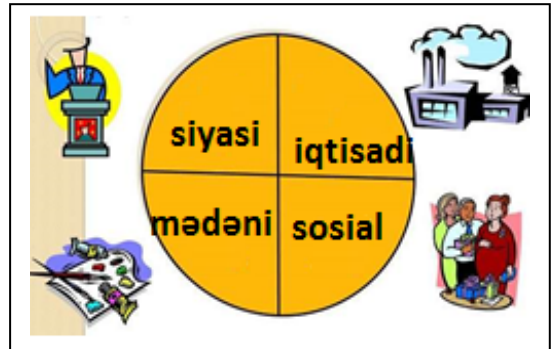
– Şəkildə kənd və şəhər yaşayış məntəqələri təsvir edilmişdir. Kənd yaşayış məntəqələrində sosial əlaqələr daha zəifdir. Çünki burada hər evdə adətən bir ailə yaşayır. Şəhərdə isə binalar çoxmənzillidir. Ailələr arasında qonşuluq əlaqələri daha güclüdür. Ona görə də sosial əlaqələr sıxdır. Lakin şagirdlərə onu da bildirmək lazımdır ki, kənddə evlər bir-birindən kənar olsa da yaşayan ailələr bir-biri ilə qohumluq əlaqələrinə malikdir. Onlar arasında olan ünsiyyət formaları da qiymətlidir.

b) Bütün iş yerlərində sosial münasibətlər eyni ola bilərmi? Nə üçün?

– Bütün növ iş yerlərində sosial münasibətlər eyni ola bilməz. Çünki elə iş yerləri vardır ki, insanlarla işləmək tələb olunur. Məsələn, məktəblərdə- müəllimlər uşaqlar ilə, xəstəxanalarda həkimlər xəstələrlə, ticarət mərkəzlərində satıcılar-alıcılar ilə, banklarda işçilər - müştərilər ilə və s. belə iş yerlərində sosial münasibətlər daha güclü olur. Müəllim belə iş yerlərində ünsiyyətlərin düzgün qurulması üçün işçilərə seminarların, treninqlərin keçirildiyini söyləyə bilər. Lakin texnika, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, mineral ehtiyatların çıxarılması və s. sahələrdə işləyənlər digər fərdlər ilə az təmasda olurlar. Onlarda sosial münasibətlər zəif olur.

c) Hansı iş yerlərində sosial əlaqələr daha güclüdür?

– Məktəbdə, bankda sosial əlaqələr daha güclü, kitabxanada isə daha aşağıdır.

9. Sosial əlaqələr cəmiyyətin inkişafına necə təsir edə bilər?

- Sosial əlaqələr olmadan cəmiyyət qurula bilməz. Sosial əlaqələrin uzunmüddətli davam etməsi cəmiyyətin formalaşdırılmasına səbəb olur. Güclü sosial əlaqələr cəmiyyətin güclənməsinin başlıca səbəbidir. Müəllim cəmiyyətin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan obyekt və subyektlərdən təşkil olduğunu izah etmək üçün müxtəlif şəkillərdən istifadə edə bilər. Cəmiyyətdə əlaqələrin siyasi, iqtisadi, sosial qruplarda birləşdirməyi nümunələr ilə izah edə bilər.

İZAHETMƏ FƏRDLƏR-SOSIAL HƏYATIN ƏSASIDIR

Müəllim dərsə başlarkən hər bir şagirdin fərd olduğunu bir daha şagirdlərin nəzərinə çatdırır. Onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etməyin müzakirəsini təşkil edir. Şagirdləri özləri haqqında aşağıdakı fikirləri söyləməyə istiqamətləndirilir:

- sinifdəki fərdlər təqribən eyni yaşdadırlar;
- onların boyları təqribən eynidir;
- onlar eyni müəllimlərdən, eyni dərsləri keçirlər; Daha sonra müəllim fərdlərin fərqli cəhətlərinin nələr olduğuna dair suallar verir və cavabları ümumiləşdirir:
- fərdlərin hər biri müxtəlif xarakterə malikdir;
- fərdlərin ailələrində onlara olan münasibət fərqlidir;
- fərdlərin sosial vəziyyəti müxtəlifdir və s.... Belə bir başlanğıc şagirdlərdə motivasiya yaradacaqdır.

FƏALİYYƏT

1. A şəkildəki sxemi öz nümunənizə tətbiq edin. "Ailə-cəmiyyət-dövlət" anlayışları arasında əlaqələri izah edin?

– Bu sual bilavasitə şagirdlərin özlərinə aiddir. Onlar kağız üzərində mərkəz hissədə öz adlarını yazırlar.

Sxema uyğun olaraq özlərinin tanıdıqları, daha sonra kənarlarda olan fərdlərin adlarını (bildiklərini) yazırlar. Sxemdə əlaqələrin çox olması şagirdin sosial əlaqələrinin daha güclü olduğunu göstərir

2. B şəklinə diqqət yetirin. Hansı qitədən olan yaşdınızla onlayn əlaqə qurmaq istərdin? Səbəbini izah edin.

– *Bu sual da bilavasitə şagirdlərin özlərinə aiddir. Fərdi olaraq cavablar verməlidirlər. Belə suallar mövzunun real həyatla əlaqəsini göstərir.*

3. Onlayn əlaqələrin müsbət və mənfi cəhətləri nədir?

– *Müəllim şagirdlərdə onlayn əlaqələrə malik olduqlarını soruşur. Bu əlaqələrin müsbət və mənfi tərəfdən qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəli lövhədə çəkə bilər. Şagirdlərin özünəməxsus cavabları tənqid edilməli deyil. Müəllim onlayn əlaqələrin müsbət və mənfi tərəflərinin olduğunu qruplaşdırmaq üçün onların fikirlərini yazmasını təklif edə bilər. Bununla da sinifdə şagirdlərin dərəcə cəlb edilməsini təmin edə bilər.*

O N L Y A N Ə L A Q Ə L Ə R		
Xüsusiyyətlər	Müsbət	Mənfi
1. Vaxta qənaət olunur		
2. Müəyyən qədər vəsait xərclənir		
3. İnsan orqanizminə təsir edir		
4. Daha çox fərd ilə əlaqə saxlamaq imkanı olur		

Müəllim və şagirdlər də cədvələ əlavələr edə bilərlər.

4. Vaxtınızın çox hissəsini kimlərlə keçirirsiniz: Sınıf yoldaşlarınızla, yoxsa onlayn əlaqə yaratdığınız dostlarınızla? Nə üçün?

– *Bu sual da sinifdə müzakirəyə səbəb olan fərdi xarakterli, mövzunu real həyat ilə əlaqələndirən sualdır. Bu sualın verilməsində məqsəd şagirdlərin öz fikirlərini ifadə etməsi, şəxsi düşüncələrini bölüşə bilməsidir. Cavabdan asılı olaraq müəllimin “nə üçün?” sualını verməsi məqsədəuyğundur. Şagirdlər nə üçün sınıf yoldaşları ilə və ya onlayndakı dostları ilə əlaqə saxladığını əsaslandırılması sualına cavab verməlidirlər.*

5. C təsvirini necə şərh edə bilərsiniz?

– *C şəklində pəzl təsvir edilmişdir. Bu şəklın mahiyyəti çox böyükdür. Şagirdlərə vaxt vermək lazımdır ki, onlar öz fikirlərini desinlər. Bu onların həyata, cəmiyyətə aid fikirlərini üzə çıxarır. Müzakirənin nəticəsini müəllim belə yekunlaşdırma bilər ki, cəmiyyət fərdlərdən ibarətdir, lakin fərdlər bir- biri ilə əlaqəsi olmadan tam cəmiyyət ola bilməz. Cəmiyyətdə müxtəlif xarakterli insanlar vardır. (Bu pəzlə müxtəlif rənglər ilə ifadə olunmuşdur) İnsanları “pis və ya yaxşı”, “yaxşı oxuyan və ya pis oxuyan”, “şəhərdə yaşayan və ya kənddə yaşayan”. “savadlı və ya savadsız” və s (şagirdlər əlavələr edə bilər) olmaqla qruplaşdırmaq doğru deyildir. Fərdlərin hər biri cəmiyyətin üzvləridir. Bununla da müəllim nümunələr gətirməklə şagirdlərdə tolerantlıq hissini inkişaf etdirə bilər.*

6. D şəklində olduğu kimi fərdlərin özünəməxsus yollarının olması onların cəmiyyətdən təcrid olmasına səbəb ola bilərmi? Fikrinizi əsaslandırın.

– *Müəllim sinifdə hər bir fərdin özünəməxsus fikirlərinin olmasını dərəcə əvvəlində müzakirə etmişdir. D şəklində bu aydın təsvir edilmişdir. Sual bu xüsusiyyətlərin olmasının cəmiyyətdən təcrid edilməsinə səbəb ola bilərmi? Olduğu halda şagirdlərin yenə də müstəqil olaraq fikir yürütməsinə imkan vermək tövsiyə olunur. Müzakirənin sonunda ... “ Görürsünüzmü sizin fikirləriniz müxtəlifdir, lakin bu müxtəliflik müzakirəni daha maraqlı edir.” Deyə yekunlaşdırmaq olar. Fərdlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri plüralizmə səbəb olur, bu isə cəmiyyətin inkişafına təkan verir. Cəmiyyət üzvlərinin hamısı eyni cür düşüncəyə malik ola bilməz. Hətta ən qəddar kralların vaxtında da fərdlər fərqli düşünmüşdür. Bununla da müəllim fərdlərin müstəqil fikirlərinə hörmət edilməsini təbliğ edə bilər.*

7. E şəklinə əsasən sizin hansı qruplarla əlaqələrinizin olduğunu söyləyin.

– *Şəklidə fərd və kollektivin qarşılıqlı əlaqəsini göstərən təsvir vardır. Şagirdlərin cavabları müxtəlif ola bilər. Şagirdlər ilk baxışdan suala cavab verməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Müəllim onları istiqamətləndirmək üçün şagirdlərdən hər birinin sınıf kollektivinin üzvü olduğunu xatırlatmalıdır. Müzakirə şifahi aparıla bilər. Şagirdlər fərdi olaraq musiqi məktəbində, idman klubunda, rəssamlıq və ya heykəltəraşlıq dərnəklərindəki və ya digər qruplardakı iştirakını söyləyirlər. Müəllim sinifdəki*

uşaqların hansı qruplarda iştirak etdiyini digər uşaqların da müxtəlif qruplarda iştirak etməsinin vacibliyini bildirir. Bunun onların müxtəlif dostlar qazanmasına, daha çox sosial əlaqələrə malik olmasına imkan verəcəklərini bildirir.

8. Siz hansı qrupların qarşısında daha çox hansı məsuliyyəti daşıyırsınız?

- *Bu sual da şagirdlərin bilavasitə fərdi düşüncələrinə əsaslanır. Müəllim şagirdlərə bu yaşlarında öz ailələri və sinif qarşısında məsuliyyət daşdığını, gələcəkdə isə iş kollektivi və digər qruplar qarşısında məsuliyyət daşıyacaqlarını bildirir.*

İZAHETMƏ AİLƏ-KİÇİK DÖVLƏTDİR

Mövzuya başlamazdan əvvəl müəllimin motivasiya qurması məqsədəuyğundur. Hər bir kəs ailədə neçə uşaq olduqlarını, özləri neçənci övlad olduqlarını, nənə babalarının onlarla yaşadıklarını, bacı və qardaşlarının sayını deməklə tanışlıq verirlər. Bu onlarda mövzu və real həyat arasında əlaqə olduğuna əminlik yaradır. Dərsə olan marağı artırır. Eyni zamanda müəllim ailənin cəmiyyətin əsas qurumu olduğunu, önəmli olmasını qeyd etməlidir. Mövzu kifayət qədər həssas olduğundan müəllim bəzi şagirdlərin natamam ailədə böyüdüynü nəzərə almalıdır.

Müəllim digər strategiya ilə motivasiyanı qura bilər. Belə ki, lövhədə klaster çəkərək ailəyə aid məlumatları şagirdlər ilə birgə genişləndirə bilərlər.

FƏALİYYƏT

- 1.** A şəklinə əsasən Azərbaycan ailəsinin xüsusiyyətini təsvir edin
 - *Müəllimin və şagirdlərin iştirak etdiyi diskussiyadan sonra dərslikdə 1882-ci ildə Şuşada çəkilmiş ailə fotosunun təsviri müzakirə olunur. Şagirdlərin ailənin xüsusiyyətlərinə dair fikirlərini söyləməsi üçün müəllim onları suallar verərək istiqamətləndirə bilər. Məsələn, şəkildə ailəni geyimləri onların maddi vəziyyətinə dair hansı fikirləri söyləməyə imkan verir? Ailənin başçısı ayaq üstədir bu hansı mənə daşıyır? Şagirdlər şəklə əsasən azərbaycanlı ailəsində qadına olan hörmətin yüksək olmasını, ailədə qızların inamlı baxışlarını və s. müşahidə edərək Azərbaycan ailəsinin xüsusiyyətlərini təsvir edirlər.*
- 2.** B şəklinə əsasən ailənin sosial fəaliyyətləri haqqında nə söyləyə bilərsiniz?
 - *Şəkildə ailənin istirahət vaxtı təsvir edilmişdir. Valideyn və uşaqların velosiped ilə gəzintiyə çıxması müasir ailənin idmana olan marağını ifadə edir. İstirahət vaxtında idman ilə məşğul olmaq isə ailənin sosial fəaliyyətində aktivliyi, müasirliyi ifadə edir*
- 3.** A və B şəkilləri arasında fərqli və oxşar cəhətlər hansılardır? Fikrinizi əsaslandırın.
 - *A şəklinə milli geyimdə olan ailə, B şəklinə isə müasir ailə təsvir edilmişdir. Hər iki ailə az uşaqdır, övladlara qayğı göstərilir, ailədə səmimiyyət, qarşılıqlı hörmət vardır.*
- 4.** Gələcəkdə Azərbaycan ailəsini necə təsəvvür edirsiniz?
 - *Bu sualın cavabı şagirdlərin öz düşüncələrinə əsasən verilir. Azərbaycan ailəsini daha müasir olacağına, az uşaq olacağına dair iddialar verə bilərlər. Şagirdlərdən bəziləri bədbin, bəziləri isə nikbin cavab verə bilər. Onlar texnologiyanın inkişafı baxımından ailələrin gələcəkdə bir- biri ilə daha az görüşəcəyini, daha az ünsiyyətdə olacağına dair proqnozlar verə bilərlər. Müəllimin ailə və onun dəyərlərini haqqında şagirdlərə məlumat verməsi məqsədəuyğundur.*
- 5.** C şəklinə əsasən böyük ailənin üzvləri arasında əlaqəni təsvir edin.
 - *C şəklinə hind ailəsi təsvir edilmişdir. Şəklə aid olan mətndən istifadə edərək şagirdlər cavablandırma bilərlər. Hindlilər böyük ailədə yaşamağa üstünlük verirlər. Çoxsaylı ailədə münasibətlər, fərdlər arası əlaqələr daha sıx olur. Uşaqların müşahidəçilik qabiliyyəti güclü olur, informasiyanı daha çox insandan əldə edir, qohumlardan nümunə götürülür. Böyüklər də uşaqlara nəzarət etmək məsuliyyətinə malikdirlər. “Uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir edər” düşüncəsi onların bir-biri arasında münasibətlərinə də təsir göstərir. Hind ailələrində böyüyən uşaqlar cəmiyyətə tez uyğunlaşa bilirlər. Çünki, müxtəlif yaşda olan insanlar ilə uşaq ikən təmasda olurlar.*
- 6.** D şəklinə əsasən kiçik ailə üzvləri arasında əlaqəni təsvir edin.
 - *D şəklinə isə azsaylı alman ailəsi təsvir edilmişdir. Bir uşaq ailədə fərdlərarası münasibətlər yüksək səviyyədə olsa da sosial əlaqələr çoxşaxəli olmur. İnformasiya mənbələri daha azdır. Uşaqlar sosial əlaqələrə daha çox kənardan ehtiyac duyurlar. Ona görə də alman ailələrində soyuq münasibətlər mövcud ola bilər. Bundan qorunmaq üçün almaq ailələrində uşaqların 3 yaşdan etibarən uşaq*

bağçalarına cəlb edilməsi məcburidir.

7. Məndən istifadə etməklə C ilə D şəkillərində təsvir edilən ailələrin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini müəyyənə bilərsiniz.

– Bu sual əslində 5 və 6-cı sualların müzakirəsinin nəticəsi kimi qəbul edilə bilər. Müəllim şagirdləri bu suala yönəltmək üçün lövhədə aşağıdakı kimi cədvəl çəkə bilər.

C-Hind ailəsi		D -Alman ailəsi	
Müsbət	Mənfi	Müsbət	Mənfi
Bayramlar maraqlı keçirilir Uşaqlar cəmiyyətə tez uyğunlaşır Uşaqlar qrup oyunlarına daha çox meyl edir Gənclər böyüklərin əhatəsində daha güvənli olur və s	Hər bir uşağa daha az vaxt ayrılır Maddi çətinliklər və qidalanma problemi yarana bilər Hər bir fərd üçün ayrı otaq problemi yarana bilər və s	Mənzil problemi olmur Hər bir uşağın inkişafı üçün daha çox diqqət ayrılır Maddi çətinliklər olmur və s	Uşaqlar cəmiyyətə daha gec uyğunlaşır Uşaqlar günlərində əyləncəyə daha az vaxt ayıra bilər Qrup şəklində oyunlara meyl azalır və s

8. C və D şəkillərində təsvir edilən ailələrdə gələcəkdə hansı problemlər yarana bilər?

– Müəllim sinfi iki qrupa bölə bilər. Qruplardan biri C, digəri isə D şəklində verilən ailələrdəki gələcək problemlərə aid mülahizələrini söyləyə bilərlər. Şagirdləri C şəklindəki çoxuşaqlı ailədə gələcəkdə karyera qurmaq, iş yeri, mənzil və s problemlərin olması, D şəklində isə az uşaqlı ailələrdə ünsiyyət, tənha qocalıq və s problemlərin olacağına dair proqnozlar verməyə istiqamətləndirə bilər. Müəllim hər iki ailənin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə yarana bilən problemləri – iş yerlərinin çatışmazlığı və işçi qüvvəsinin çatışmazlığı baxımından qiymətləndirə bilər.

9. Dünyada mövcud olan ailələrin xüsusiyyətləri gələcəkdə necə dəyişə bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

– Sual şagirdlərin fərdi cavablarına əsaslanır. Müəllim hər iki ailənin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə yarana bilən problemləri – iş yerlərinin çatışmazlığı və işçi qüvvəsinin çatışmazlığı, orduda olan vəziyyət, yaşlı və ya uşaq əhalinin sayının artıq olması nəticəsində yaranan problemləri müzakirə edə bilər. Digər problemə də diqqət çəkmək məqsədəuyğundur. Çoxuşaqlı ailələrin üstün olduğu Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Meksika və digər ölkələrdən azuşaqlı ailələrin üstün olduğu ölkələrə əhali axını vardır. Bu milli problemlərin yaranmasına, mədəniyyətlərin toqquşmasına səbəb ola bilər.

İZAHETMƏ CƏMİYYƏT SOSIAL HƏYATIN ƏSAS HİSSƏSİDİR

Müəllim dərse başlamazdan əvvəl cəmiyyətin hansı məna verdiyini bir daha şagirdlər ilə müzakirə edir. Müəyyən bir ərazi daxilində çoxsaylı fərdlərin əlaqələrinin cəmiyyət adlandırılmasını nümunələr ilə təhlil etmək olar. Müəllim əvvəlki mövzularda nümunə gətirdiyi nümunələri yenə də yada sala bilər və tam başqa istiqamətdə müqayisə apara bilər. Belə ki, Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” əsərindəki Robinzon ilə və Redyard Kiplinqin “Cəngəlliklər kitabı” əsərindəki Mauqlini nümunə gətirə bilər. Əvvəllər cəmiyyətin üzvü olmuş Robinzon adaya düşdükdən sonra cəmiyyət üçün darıxır, onun ən böyük arzusu cəmiyyətə qovuşmaqdır. Lakin bu hiss Mauqlidə yoxdur. Meşədə tənha yaşayan bir insanın qəribə hərəkətinə “cəmiyyətdən ayrı qalıb” deyirlər. Cəmiyyət daim inkişaf edir. Onun hansı istiqamətdə inkişaf etməsinə təbii və sosial vəziyyət təsir edir. Qanunsuzluq hökm sürdüyü cəmiyyətdə fərdlər getdikcə ona uyğunlaşır. Əksinə qanunların hökmran olduğu cəmiyyətdə isə fərdlər daha nizam intizamlı olur, cinayətlərin sayı azalır, nizamlılıq ölkənin iqtisadiyyatına, gündəlik həyatına (marşrut reyslərinin vaxtında hərəkəti, şəhərin təmizliyi və s) inkişaf edir.

Müəllim sinifdə şagirdlərin yaş səviyyəsindən asılı olaraq yuxarıda sadalanan fikirlərdən istifadə etməsi şagirdlərdə cəmiyyət haqqında ümumi obraz yaratmağa imkan verir.

FƏALİYYƏT

1. A şəklinə və mətnə əsasən məktəbdə şagirdlər arasında sosial münasibətləri şərh edin.

– A şəklində şagirdlərin məktəb həyatında rəqs etməsi təsvir edilmişdir. Oğlanlar, qızlar sıxıntı olmadan öz sevinclərini bürüzə verirlər. Sosial əlaqələrin təbii və güclü olduğu aydın görünür.

2. Məktəbdənkənar sosial həyatda hansı fəaliyyətiniz var?

– Sual bilavasitə şagirdlərin şəxsi həyatlarına yönəlmişdir. Sualı anlamadıqda müəllim onlara

köməkçi suallar verə bilər. “Dərstdən sonra hansı dərnlərdə iştirak edirsiniz”, “Kimlər idman klubuna gedir?”, “Kimlər musiqi dərsinə gedir?” “Kim könüllülər cəmiyyətinin üzvüdür?” Qonşuluğunuzda yaşayan tənha və ya yaşlı insanlar üçün hansı köməyi edirsiniz?” və s. Bu suallarla şagirdləri gələcəkdə sosial həyatda daha aktiv olmağa istiqamətləndirmək mümkündür.

3. B şəkildə təsvir olunan sosial əlaqələri şərh edin.

– B şəkildə Universitet həyatı təsvir edilmişdir. Yaşılıqla əhatə olunmuş məkan tələbələrin aktiv istirahəti üçün nəzərdə tutulub. Kimisi kompüterdə işləyir, kimisi müzakirə edir, kimisi isə kitab oxuyur. Onların bu məkanda olmasının səbəbi ətrafdakı landşaftın onlara istirahət verə bilməsidir.

4. A və B şəkillərinə əsasən qrupların sosial həyatını və məkanı müqayisə edin.

– A şəkildə şagirdlər qayğısız görünür. A şəkildən fərqli olaraq B də tələbələr əsasən dərsləri ilə məşğuldurlar. Hər iki məkanda fərdlər arasında güclü sosial əlaqələrin olduğu görünür.

5. C və D şəkillərində təsvir edilən iş yerindəki sosial münasibətlərə dair hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?

– Müəllim şagirdlərdən iki şəkil arasında oxşarlığı müəyyən etməyi təklif edir. C şəkildə bir qrup işçinin bilavasitə işlə əlaqədar müzakirə etdikləri aydın görünür. İş prosesində müxtəlif yaşlı və müxtəlif peşə sahibləri hansısa problem həll edirlər. D şəkildə isə iş yerində istirahət vaxtıdır. (şagirdlərdən kimsə bəlkə bu evdir deyirsə arxa fonda çox sayda olan çaynıqları əsas gətirmək olar). Hər iki şəkildə sosial münasibətlər səmimi və yüksək səviyyədədir.

6. E şəkildəki iş prosesi sosial əlaqələrin yaranmasına necə təsir edə bilər?

– E şəkildə böyük bir kollektivin iş prosesi təsvir edilmişdir. İş mühiti insan-texnika prinsipi üzərində qurulmuşdur. İşçilərin diqqəti idarə etdikləri dəzgahlarda, tikiş maşınlarındadır. İş prosesində sosial əlaqələr zəifləyir. Lakin kollektivin böyüklüyü istirahət saatlarında burada güclü sosial əlaqələr olduğuna əsas verir. Sosial münasibətlər və fərdlərarası sıx əlaqələr kollektivdə keçirilən birgə tədbirlərdə, işdən sonrakı həyatda, bayram günlərində, nikah mərasimlərində davam etməsi şübhəsizdir.

7. F şəkildəki iş mühitindəki sosial həyata dair nəyi söyləmək olar?

– F şəkildə iş mühiti insan-təbiət prinsipi üzərində qurulmuşdur. Əkinçiliklə məşğul olan iş kollektivi bir- birindən kənarda çalışır. Lakin iş prosesində asılılıq vardır: kimisi bitkilərin ştilini çıxarır, digəri onu daşıyır, digər biri isə əkir. Sosial əlaqələr iş prosesini də əhatə edir.

8. G şəkildə təsvir edilən iş prosesində hansı sosial münasibətlər ola bilər?

– İş mühiti insan-texnika prinsipi üzərində qurulmuşdur. Avtobus sürücüləri eyni müəssisədə çalışsalar da bir- biri ilə az təmasda olur. Çünki iş zamanı ayrı-ayrı avtobusları idarə edirlər. Lakin sürücülərin sərnəşinlər ilə sosial əlaqəsi güclüdür. Müəllim bu şəkildədən əlavə nümunələr də gətirə bilər, şagirdləri də bu tipli nümunə şəkilləri tapmağa maraqlandıra bilər, onların internetdə tapdığı şəkilləri nümayiş etdirə bilər (əlbəttə buna imkan olarsa).

9. E, F, G şəkillərindəki iş yerlərində çalışan fərdlərin sosial həyatlarını müqayisə edin

– Hər üç şəkil müxtəlif sahələrə aid iş yerlərini göstərir: fabrik, tarla, xidmət sahəsi. İşçilər iş prosesində gördükləri işə uyğun olaraq fərdlər ilə sosial əlaqələrə malik olurlar. Məsələn, iş prosesində E şəkildə işçilər əsasən dizayner, təminatçı ilə, F şəkildə briqada rəhbəri, aqronom ilə, G şəkildə isə təchizatçı, aqronom ilə iş əlaqələri qura bilər. Lakin hər üç şəkildə insanlar çalışır, onların sosial həyatda aktivliyi şübhəsizdir. Müəllim valideynləri iş yerlərində çalışan uşaqlar ilə çalışmayanlar arasında fərqlərə diqqəti yönəldir. Onların hansının öz övladlarına ayırdıqları vaxtı müqayisə edirlər. Şagirdləri gələcəkdə işləmək üçün maraqlandıрмаğa çalışsınlar.

İZAHETMƏ DÖVLƏT CƏMİYYƏTİN SİYASİ QURUMUDUR

Müəllimin dərsin başlanğıcında şagirdləri mövzunun öyrənilməsinə cəlb etmək üçün motivasiya qurması məqsəda uyğundur. Bunun üçün şagirdlərin diqqətini dünyanın siyasi xəritəsinə cəlb edir. “Rənglər nəyi bildirir?”, “Hansı dövlətlər ərazisinə görə daha böyükdür?”, “Hansı ölkələri dənizlərə bir başa çıxışı var?”, “Azərbaycan dünyanın hansı tərəfində yerləşir?”, “Hansı ölkələr Azərbaycan ilə qonşudur?” və s. suallarını verməklə dövlət ərazisi, onun yerləşdiyi mövqe haqqında sadə təsəvvürlərini genişləndirir.

FƏALİYYƏT

1. A-dakı təsvirin xüsusiyyətlərini şərh edin və vətəndaşların sosial həyatına həmin xüsusiyyətlərin necə təsir etdiyinə dair fikirlərinizi söyləyin.
 - A şəkildə dövlət sərhəd xətti və sərhəd gözətçi məntəqəsi təsvir edilmişdir. Sərhədlər ölkə daxilində yaşayan vətəndaşların həmin ölkə üçün daşdığı məsuliyyəti ifadə edir. Sərhəd xətləri vətəndaşlara onların təhlükəsizliyinin qorunduğunu xatırladır. Sərhəd xətləri ölkəyə xaricdən gələ bilən təhlükənin ola biləcəyini bildirir. Sərhəd gözətçi məntəqələri ölkəyə giriş və çıxışın qanunlarla idarə olunduğunu bildirir
2. Bir dövlət sərhədləri daxilində bir millətin yaşamasına münasibət bildirin.
 - Bir sərhəd daxilindəki ərazidə yaşayan insanların eyni millət olması təkmillətli, müxtəlif millətlərin yaşaması isə çoxmillətli dövlətlər adlanır. Onlardan hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Birmillətli ölkələrdə siyasi sabitlik olsa da mədəni həyatda rəngarənglik olmur, bu isə yekinciliyə səbəb ola bilər. Eyni millətin adət ənənələri dəyişmir, nümunələr olmadığına görə yeknesəqlik hökm sürür. Onların digər ölkələrdə yaşaması və uyğunlaşması çətin olur. Müəllim təkcə millətli ölkələrə Yaponiyanı, Ermənistanı, Səudiyyə Ərəbistanını, Küveyti və s. nümunə gətirə bilər. Müəllim dünyada bəzi ölkələrin sərhədlərinin açıq, bəzilərinin isə qapalı olmasına aid nümunələr gətirə bilər. Sərhəd daxilində vətəndaşların həyat şəraiti. İnkişaf səviyyəsi, ideoloji inamları xarici ölkələrdən fərqlənə bilər
3. Bir dövlət sərhədləri daxilində bir neçə millətin yaşamasının üstünlükləri barədə fikir bildirin.
 - Bir dövlət ərazisində bir neçə millətin yaşadığı ölkələrdə həyat digər dövlətlərdən fərqli ola bilər. Millətlərin adət ənənələri müxtəlif olduğuna görə insanların daha tolerant olması, digər mədəniyyətlərə qarşı anlayışlı münasibət göstərməsi müsbət haldır. İnsanların daha çox məlumatlı olması da müxtəlif millətlər ilə birgə yaşayışda əldə olunur. Həmin dövlətdən kənarda yaşamaq və təhsil almaq üçün gedənlər çətinlik çəkmədən yeni mühitə uyğunlaşa bilirlər. Müxtəlif millətlərin yaşadığı ölkələrdə qarışıq nikahların baş tutması da adi qarşılır. Çoxmillətli dövlətlərdə mənfi hallar da baş verə bilər. Bu əsasən millətlər arası münasibətlər pozulduqda olur. Müəllim Hindistan, Pakistan, Fransa, İspaniya kimi ölkələri nümunə gətirə bilər. Lakin müəllim ölkənin iqtisadi inkişafının təkcə və ya çox millətli olmasına təsirinin zəif olduğunu bildirməlidir. Məsələn ABŞ çoxmillətli və inkişaf etmiş ölkədir, Yaponiya təkmillətli inkişaf etmiş ölkədir.
- 4.B şəkildə Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsinin insanların həyatında rolu nədən ibarətdir?
 - Şəxsiyyət vəsiqəsi vətəndaşın ölkə ərazisində daimi yaşamaq hüququnu təsdiq edən sənəddir. Bu sənəd vətəndaşa hüquqlar verir: əcnəbi vətəndaş ölkədə keçirilən seçkilərdə iştirak edə bilməz, tibbi sığortadan istifadə edə bilməz, ödənişsiz ali təhsil ala bilməz, xüsusi icazə olmadan şirkət qura bilməz və s. Müəllim şagirdlərin şəxsiyyət vəsiqəsinin onlar üçün əhəmiyyətini, qiymətini digər nümunələr ilə də əsaslandırma bilər.
5. C şəkildə təsvir olunan dövlətin Əsas Qanunu-Konstitusiya haqqında fikirlərinizi bildirin. Əgər qanunlar mövcud olmasaydı, cəmiyyətdə nə baş verərdi?
 - Məlumdur ki, dövlət ailədən fərqli olaraq yazılı qanunlar ilə idarə olunur. C şəkildə Ölkənin əsas qanun kitabı – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təsvir edilmişdir. Sualın müzakirəsinə keçməzdən əvvəl müəllim şagirdlərə konstitusiya sözünün latın dilində mənasının “qurmaq, yaratmaq, əsasını qoymaq” demək olduğunu bildirir, dünyada ilk konstitusiyanın 1215-ci ildə İngiltərədə qəbul edildiyini qeyd edir. Daha sonra müəllimin Azərbaycanda 1918-ci ildə “İstiqlaliyyət Bəyannaməsi” adı ilə qəbul edildiyini söyləməsi məqsəduyğundur. Konstitusiyanın xalq tərəfindən referendum ilə qəbul edilməsi isə ona insanların əməl edəcəyinə razılıq əlaməti kimi qəbul edilir. Müəllimin istəyi olarsa şagirdlərə Azərbaycan konstitusiyasının 156 maddədən ibarət olduğunu bildirir və şagirdlərə bu haqda informasiya topladığın təklif edə bilər. Konstitusiya qanunu cəmiyyətin hüquqi, sosial, siyasi və tərbiyəvi sahədə normativlərini əhatə edir. Qanun kitabı olmazsa dövləti idarə etmək mümkün olmaz. Ölkədə xaos və qarışıqlıq yaranar.
6. D şəkildə dövlətin beynəlxalq qurumlarda iştirakı təsvir edilmişdir. Bunun hansı əhəmiyyəti var?
 - Səhifədə dövlətin ikinci vəzifəsi yəni ərazisində yaşayan xalqının beynəlxalq qurumlarda təmsil edilməsi təsvir edilmişdir. Dövlət nümayəndələrini (deputatlar, xarici işlər nazirliyinin əməkdaşları və

s) müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara göndərə bilər. Nümayəndə heyəti həmin təşkilatlarda vətəndaşların istəklərini dünya ictimaiyyətinə çatdırır. Şəkildə Birləşmiş Millətlər təşkilatının iclas salonu təsvir edilmişdir. Azərbaycan təmsilçiləri hər hansı məsələyə dair öz fikirlərini, mövqelərini buradakı tribunadan çatdırırlar.

7. E şəkilində hansı xidmət növləri təsvir edilmişdir? Bu xidmətlərin vətəndaşlar üçün əhəmiyyəti nədir?

– E şəkilində təhsil və tibb xidmətləri təsvir edilmişdir. Müəllim şagirdlərin yadına salır ki, dövlət vətəndaşlarını pulsuz təhsil və tibbi xidmət ilə təmin etməlidir.

8. F şəkilində təsvir edilən insanlar dövlətin hansı vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə xidmət edirlər?

– F şəkilində Azərbaycan ordusunun rəsmi paradan keçməsi təsvir edilmişdir. Şagirdlərin Azərbaycan ordusu haqqında biliklərini ümumiləşdirmək üçün müəllim onlara müxtəlif istiqamətli suallar verə bilər. “Ordumuzun Vətən müharibəsindəki qələbəsini qiymətləndirin”, Azərbaycan ordusu hansı xüsusiyyətləri ilə seçilir?” və s. Şagirdlər ordunun Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinin bərpa olunmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirirlər. Müəllim Azərbaycan ordusu ilə qürur duyduqlarını bir daha şagirdlərin nəzərə çatdırır.

9. G-də təsvirində VÖEN (vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi) şəhadətnaməsi təsvir edilmişdir. Sizcə bu nömrə vergi ödəyicisinə nə üçün verilir?

– Müəllim şagirdlərə VÖEN – Vergi Ödəyicisinin Eyniləşdirmə nömrəsi mənasında olduğunu VÖEN daşıyıcılarının sahibkar olduğunu bildirir. Sahibkarların fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətindən danışır. Sualın ikinci hissəsi şagirdlərdən axtarış və tədqiqat tələb edir. Onlardan evdə valideynlərindən tanıdıqları arasında VÖEN daşıyıcısı olanlar haqqında soruşmağı tapşırır.. Bəzi şagirdlər VÖEN daşıyıcısı olan sahibkardan bəzi sorğuları ala bilər (o dövlətə nə qədər vergi verir, vergidə sahibkarlara hansı güzəştlər vardır? Hansı sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar dövlətdən daha çox güzəştlər alır və nə üçün və s.)

10. VÖEN sahiblərinin fəaliyyətinin dövlət və cəmiyyət üçün hansı faydaları var?

– Şagirdlər sahibkarların dövlətə vergi ödədiklərini, vergi nəticəsində dövlət büdcəsinə vəsait daxil olduğunu, vəsaitin isə cəmiyyətin inkişafı üçün müxtəlif xidmət sahələrinə xərcləndiyini bildirirlər.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ NOVRUZ ŞƏNLİKLƏRİ

Müəllim dərslərin əvvəlində şagirdlərdən Novruz bayramı ilə əlaqədar hansı xatirələrinin olduğunu soruşur. Şagirdlərdə Novruz bayramının ən qədim milli bayram olduğunu, ona xüsusi hazırlıqların olduğunu, adətlərə əməl etməyin vacibliyini bildirməklə bayrama bir daha sevgi yaratmağa çalışmalıdır.

FƏALİYYƏT

1. Novruz bayramı xalqımız üçün hansı məna kəsb edir?

– Novruz bayramı yaz bayramıdır. Şagirdlər digər fənlərdən, real həyatda gördüklərindən, dərslərdəki mətnəndən istifadə etməklə Novruz bayramının yaz, bahar bayramı olduğunu, həmin gün gecə və gündüzün bərabər olduğunu, Novruzdan sonra havaların isindiyini bilirlər. Müəllim sinifdə diskussiya keçirməklə Novruz bayramına aid məlumatları ümumiləşdirə bilər. Xalqımız bu bayramı böyük coşqu ilə qeyd edir, bütün evlərdə bayram şənlikləri qeyd olunur.

QEYD. Novruz bayramı şərq xalqlarına aid olan bayramlardan biridir. Qədim türklərdə bu bayram Ergenekon adı ilə tanınırdı. Müəllim Ergenekon dastanı haqqında şagirdlərə danışa bilər. Dastanının qısa məzmunu belədir. “ Göytürk dövlətinə qədər türklər tayfalar şəklində idilər. Sayları az olduğuna görə onları məğlub etmək asan idi. Düşmənlər birləşib Göytürklərin əcdadı olan türk tayfasına hücum etdilər. Türklər vuruşdular, lakin qalib gələ bilmədilər. Tayfanın başçısının Kayan adında bir oğlu və Tukuz adında qardaşı oğlu düşmənlərin əlindən qaçıb, ellərini götürüb elə bir dağa tərəf getdilər ki, yoldan yalnız bir dəvə güclə keçə bilərdi. Dağlarırsı vadidə elə bir yerə yetişdilər ki, orada axar çeşmələr, müxtəlif otlar, meyvə ağacları və ov üçün heyvanlar var idi. Orada qalib Tanrıya şükür etdilər. O dövrdən dörd yüz il sonra insanları və heyvanları o qədər çoxaldı ki, o yerə sığmaz oldular. Bu zaman oradan çıxmaq üçün düşünüb-daşındılar. Dedilər ki, atalarımızdan eşitdik ki, yaşadıqları yerdən kənarda geniş yerlər, gözəl yurdlar olmuşdur. Bizim yurdumuz əskidən o yerlər imiş. Dağların

arasında bir yol tapıb buradan köçək, oralara gedək. Aralarında olan bir dəmirçi qayaların birinə daş vurduqda səs olur. O bunun əridilməsinin mümkün olduğunu bildirdi. Həmin qaya parçasının altında od qoyub əritdilər və bir yol açdılar. O günü yadlarında Ergenekon (yeni gün) kimi saxladılar. Bu gün 21 mart gününə təsadüf edir. O gündən göytürklər də o günü yeni il bayramı kimi adət oldu.”

Qədim türklər arasında baharın ilk gününü bayram olaraq qeyd etmək qədim bir adətdir. O gün bir parça dəmiri atəşə qoyub qızdırırlar. Öncə xaqan bunu başqa bir dəmirlə tutub oda qoyar, çəkilə döyərlər. Ondan sonra bəylər də belə edərlər.

Bu adət bir qədər dəyişik şəkildə Krım türkləri tərəfindən bu gün də qorunub saxlanmaqdadır. Belə ki, Krımda yaşayan türklər arasında belə bir adət geniş yayılmışdır. Martın 21-də bütün ailə bir yere yığılaraq ailə başçısının rəhbərliyi altında oda qoyulmuş dəmiri döyərlər. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, bu qədim adət Ankaraya toplaşmış Türk Cümhuriyyətləri başçıları tərəfindən də təkrar edilmişdir.

2. İnsanların sosial həyatında bu bayramın hansı rolu var?

- Novruz bayramında küsülülər barışır, insanlar xüsusən uşaqlara təzə geyimlər alınır, qonşular, qohumlar bir-birinə qonaq gedir, evlərdə süfrələr açılır, iş yerlərində, məktəblərdə bayram tədbirləri keçirilir, hamı sevinir.

3. A şəkildə bayram süfrəsi əks olunmuşdur. Süfrəyə qoyulan nemətlərin hansı mənə daşdığını müzakirə edin.

- Bayram süfrəsində olan nemətlər müəyyən mənə daşıyır. Bunu şagirdlər fərdi olaraq evdə soruşub cavab verməlidirlər. Müzakirə zamanı müəllim şagirdləri şəkildəki süfrədə olan nemətləri sadalamağa istiqamətləndirir. Səməni yazı, yaşıl taxılı bildirir, su aydınlıq paklıq rəmzidir, şam işıqlı günlərdir, şəkərbura ay formasını, qoğal isə Günəşi əks etdirir, paxlava fəzanı yumurta bolluq rəmzidir. Novruz süfrəsində s hərfi ilə başlayan 7 nemətin olması da ənənədir: Səməni, su, süd, sünbül, sirkə, sumax, səbzi

4. B şəkildə təsvir edilən adətdə iştirak etmişsinizmi? Bu adətin mənasını müzakirə edin.

- B şəkildə böyük bir tonqal və ətrafında insanlar təsvir edilmişdir. Tonqalın yandırılması da qədim türklərdən qalan adətdir. Onlar dəmiri əritmək üçün iri tonqal yandırır və üzərindən tullanaraq “ağırlıqlarını” oda tökürdülər. Bu məlumatı verdikdən sonra şagirdlər odun üstündən tullandıqlarını müzakirə edirlər. Müəllim təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməklə bu adəti saxlamağı vacibliyini şagirdlərə başa salmalıdır.

5. C təsvirində hansı rəqs təsvir edilmişdir? Bu rəqsin insanların sosial həyatına təsirini qiymətləndirin.

- Bakıda İçərişəhərin Qoşa qala qapısı qarşısında yallı gedən insanların bayram rəqsi təsvir edilmişdir. Yallı qədim dövrlərdən qalan ənənədir. Toylarda mütləq yallı gedilir. Yallı fərdlər arasında sosial əlaqələrin ən güclü olduğu rəqslərdən biridir. Hətta bir- birini yaxından tanımayan insanlar əl- ələ, qol qola girərək rəqs edir, şənlanirlər.

6. Mətnə yazılan hansı əyləncələrdə iştirak etmişsiniz? Bu zaman hansı hissləri keçirmişsiniz?

- Şəkillərdə tonqal üstündən hoppanmaq, yallı getmək adətləri mətnə isə “papaq atmaq”, “ qulaq falına çıxmaq”, “yumurta döyüşdürmək”, adətləri yazılmışdır. Şagirdlərin hansı hissləri keçirməsinə aid sinifdə “sorğu” strategiyasını tətbiq etmək olar. İki “jurnalist” bütün uşaqlardan “intervü” ala bilər, sonda lövhə qarşısında kimin hansı hissləri keçirdiyini anonim olaraq söyləyə bilər. Dərs prosesinə əyləncəni tətbiq edə bilər.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Sosial həyatın iştirakçıları kimi öz rolunuzu ifadə edin

Müəllim şagirdlərə dərslikdəki səhifəni açdırır. Hər bir şagird fərdi olaraq şəkilləri təhlil edir və suallara cavab verir. Bunun üçün onlara vaxt verilir. Vaxta ciddi əməl edilməlidir.

Öyrəndiklərimiz	Mənim öz rolum
Fərd özünəməxsus keyfiyyətləri olan varlıqdır	Mən bir fərd olaraq idman yarışlarında iştirak edirəm.
Ailə kiçik dövlətdir	
Məktəb yoldaşı eyni sinfin üzvüdür	
Millət ortağ xüsusiyyətləri olan sosial qrupdur	
Dövlət müəyyən sərhədlər daxilində mövcud olan siyasi qurumdur	

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Sosial həyatın mahiyyətini izah edir.	Şifahi sual-cavab, yazı
Sosial həyat iştirakçılarını tanıyır.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Sosial həyatda fərd, ailə və cəmiyyətin əsas rolunu və məsuliyyətlərini müqayisə edilir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Sosial həyatın mahiyyətini izah edir.	Şifahi sual-cavab, yazı

Mövzu 7.2

CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA QURUMLARIN ROLU

- Dərslik: səh. 50
- İş dəftəri: səh. 35

Altstandartlar	6-3.1.1. Sosial həyatı və onu əmələ gətirən amilləri izah edir. 6-3.1.2. Fərdin cəmiyyətdəki və təbiətdəki rolunu və məsuliyyətlərini nümayiş etdirir. 6-3.1.3. Azərbaycanda sosial həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun yaşamağı izah edir.
Təlim məqsədləri	- Cəmiyyətdə qurumların rolunu qiymətləndirir - İş mühitinin, kollektivlərin cəmiyyətdəki iştirakını dəyərləndirir Şirkətlərin iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunu izah edir
XXI əsr bacarıqları	Tənqidi düşüncə , informasiya savadlılığı, yaradıcılıq, fikirlərini ifadə etmək və başqalarını dinləmək, əməkdaşlıq ,şagirdlərlə birgə iş; xəritə oxuma, kommunikasiya.
Köməkçi vasitələr	Atlas, internet, proyektor , təbiətə aid şəkillər
Elektron resurslar	

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən. Cəmiyyətin inkişafında qurumların rolu

İzahetmə. İş mühiti və sosial həyat
Qeyri hökumət təşkilatları

Dərinləşdirmə. Şirkətlərin sosial həyatda rolu

Dəyərləndirmə. Sosial əlaqələr vacibdir

Qiymətləndirmə.

DƏRSƏ BAŞLARKƏN

CƏMIYYƏTİN İNKİŞAFINDA QURUMLARIN ROLU

Dərsə başlarkən müəllim şagirdlərdə maraq yaratmaq məqsədi ilə motivasiya qurur. İlk öncə şagirdlərə qurumların fərdlərin fəaliyyəti ilə yaradılan təşkilat olduğunu, qurumların cəmiyyətdəki rolunu, sosial həyatda əhəmiyyətini başa salır. Özəl qurumların fərdlərin təşəbbüskarlığı ilə yaradıldığını söyləyərək gələcəkdə şagirdlərin də belə bir təşəbbüskarlıq göstərməsini təbliğ edir.

Müəllim şagirdlərə dünyada mövcud olan qurumların dövlət və qeyri- dövlət olduğuna dair də məlumat verir. O nümunə olaraq skaut hərəkatının təməlinin 1 ölkədə 20 nəfərlə başladığını hazırda isə 155 dan çox ölkədə və 50 milyondan çox üzvü olduğunu bildirir. Müəllim Azərbaycan Skaut Assosiasiyasının fəaliyyətinə dair YouTube kanalında olan videolardan birini nümayiş etdirə bilər.

Şagirdlər dərslikdəki şəkillər və mətnlər üzərində çalışır və suallara cavab verirlər.

FƏALİYYƏT

1. Skaut hərəkatının başlaması və müasir dövrə qədər davam etməsinə səbəb nə ola bilər?

– Mətnə əsasən şagirdlər skaut hərəkatının 1907-ci ildən indiyədək davam etməsi aid müxtəlif cavablar verirlər:

-skautçular xeyirxah əməllər etdiklərinə görə;- öz ölkələrinə şərəf gətirmək üçün çalışdıqlarına görə;

- cəmiyyətdə böyük hörmətə malik olduqlarına görə

2. A və C şəkillərini müqayisə edib fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirin.

– A şəkli 1907-ci ilə, b şəkli isə müasir dövrə aiddir. Şəkillərin hər ikisində uşaqlar uniforma geyinmişlər, bu onların bərabər səviyyədə olduqlarını ifadə edir. Hər iki şəkildə skautçular dövrün dəbinə uyğun geyimdədirlər. İlk yarananda skautçular digərlərindən fərqlənmək üçün boyunlarında xüsusi qalstuk taxmalı idi. Qalstukun forması və rəngi indiyədək dəyişməmişdir. Şəkillər arasında fərq isə ilk skautçular yalnız oğlanlar idi, hazırda isə təşkilatda oğlanlar ilə yanaşı qızlar da vardır.

3. Skautçuların salamlaşması adı salamlaşmadan nə ilə fərqlənir?

– Skautçuların salamlama forması fərqlidir. Müəllim şagirdlərə skautçuların salamlama formasının şəkli əsasən təkrarlanmasını təklif edir və mənasını özü izah edir. Üç uzadılmış barmaq skautçuların ölkəsinə şərəf gətirmək, başqalarına kömək etmək və skaut qanunlarına tabe olmaq vədlərinə əməl edəcəklərinə, baş və kiçik barmaq arasındakı dairə isə dünya miqyasında skaut ailəsini təmsil edir.

4. Yaşlılarınız arasında skaut hərəkətinə üzv olanlar varmı?

– Sual fərdi xarakter daşıyır. Şagirdlər mövzunun həyat ilə əlaqəli olduğunu anlayırlar. Cavab hə və ya yox ilə bitməməlidir. Skautçu tanıdığı olan şagirdlərin onların fəaliyyətinə aid məlumat verməsi məqsəda uyğundur. Sınıfdəki şagirdlərdən bu hərəkətin üzvü olması ehtimalını da qeyd etmək lazımdır. Belə olduğu halda müəllim həmin şagirddən informasiya verməyi xahiş edə bilər.

5. Skaut hərəkətinin bir ölkədən dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmasına səbəb nə ola bilər?

– Skaut hərəkəti 1907-ci ildə Böyük Britaniyada yaradılmışdır. 20 nəfər yeniyetmə oğlanların yay düşərgəsində gördüyü xeyirxah işlər az sonra Britaniyanın qəzetlərində işıqlandırıldı. Jurnalistin yazısı ilə qısa müddətdə məşhurlaşan bu təşkilat 1922-ci ilə qədər Böyük Britaniyada daha sonra isə digər ölkələrə yayıldı. Səbəb yalnız skautçuların “hər gün bir xeyirxah iş görək” devizi və ona əməl etmələri idi. Hazırda dünyanın 155 ölkəsində 171 mərkəzdə skaut hərəkəti fəaliyyət göstərir. Dünyada ən güclü uşaq təşkilatıdır.

6. D şəkildə uşaqların nümayiş etdirdikləri şüar ilə F şəkli arasında hansı əlaqə ola bilər?

– D şəkildəki şüar “Daha yaxşısını et” mənasını verir. Müəllim bu şüarın Azərbaycan dilində müxtəlif variantlarını uşaqlardan soruşa bilər. Bu tipli atalar sözləri çoxdur: “Yaxşılıq nur gətirər”, “Xeyir işə yaxın ol, şər işdən uzaq”, “Yaxşılıq qapı açar, məhəbbət bu qapıdan içəri girər”, “Yaxşı iş savab işdir” və s. D şəkildəki şüar ilə F arasında hansı əlaqə vardır sualına şagirdlər belə cavab verə bilər ki, F şəkildə uşaqlar hansısa tədbirə gedirlər. Şagirdlərin cavabları müxtəlif ola bilər. Şagirdlərin fikrinə görə skautçular ola bilsin ki, hər hansı məktəbə gedib orada kitabxanayı qaydaya salacaqlar, uşaqları əyləndirmək onları sevindirmək üçün uşaq evlərinə gedə bilərlər, qocalar ilə söhbətləşmək onlara kömək etmək üçün qocalar evinə gedə bilərlər, əsgərlər ilə görüşmək üçün hospitala gedə bilərlər və s.

7. E şəkildə işarələrin nəyi bildirdiyinə dair fikirlərinizi söyləyin.

– E şəkildə Azərbaycan Skautları Təşkilatının emblemidir. Emblemdə milli naxış üzərində Azərbaycan Respublikasının bayrağının rəngləri təsvir edilmişdir. Müəllim emblemin yaranma tarixi, milli naxışın mənası və s haqqında əlavə məlumat verə bilər

8. “Məktəblinin dostu” layihəsi haqqında nə bilirsiniz? Məktəblinin dostu şagirdlərin sosial həyatında necə təsir edir?

– Məktəblinin dostu” Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin yeni layihəsidir. 2016-cı ildə yaradılmışdır. İlk dövrlərdə Bakı, Sumqayıt şəhərlərində və Abşeron rayon məktəblərini əhatə edirdi. Layihənin ölkənin bütün məktəblərini əhatə etməsi planlaşdırılır. Müəllim “Məktəblinin dostu” layihəsinin iştirakçıların geyimi, gördükləri işləri və onun əhəmiyyəti barədə şagirdlərə məlumat verir.

9. Siz öz təşkilatınızı necə yaradardınız?

– Bu sual şagirdlərdə liderlik, təşəbbüskarlıq, özünə inam, qərarvermə qabiliyyətlərinin üzə çıxmasına imkan verir. Şagirdlər bu suala fərdi olaraq öz istəkləri baxımından cavab verəcəklər. Müəllim

şagirdlərin məktəbdənkənər bir qrupda iştirakının əhəmiyyətini izah edir və şagirdləri aşağıdakı kimi istiqamətləndirir:

- Yeni dostlar qazana bilərik;
- Xarici ölkəyə səfər edə bilərik;
- Yeni informasiyalar əldə edə bilərik;
- Öz ideyalarımızı verə bilərik;
- Öz fikirlərimizi sərbəst şəkildə ifadə edə bilərik;
- Cəmiyyətin aktiv üzvü olarıq;
- Həyatda daha erkən sərbəst ola bilərik və s.

İZAHETMƏ İŞ MÜHİTİ VƏ SOSIAL HƏYAT

Müəllim dərse başlarkən şagirdlərə iş mühitinin müxtəlifliyinə aid maraqlı informasiya verir. Bu motivasiya məqsədli olduğuna görə qısa müddətli olmalıdır. Müəllim iş yerlərinin müxtəlifliyindən danışarkən lövhədə çəkdiyi aşağıdakı cədvəl üzərində işləməyi təşkil edir. Nümunə:

İşçilər	Hansı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır	Sosial həyatda rolu
Müəllim	Şagirdləri sevməlidir, tədris etdiyi fənni dərindən bilməlidir, dəqiq, ciddi və intizamlı olmalıdır və s	Gənclərin formalaşmasında, tərbiyəsində məsuliyyət daşıyır, cəmiyyətdə aparıcı qüvvələrdən biridir
Həkim	Tibbi savadı olmalıdır, insanlar xəstələrlə xoş rəftar etməlidir	İnsanların sağlamlığı üçün məsuliyyət daşıyır, cəmiyyət istənilən anda və məkanda həkimlərdən lazım olduqda təcili yardım etməsini gözləyir
Balıqçı	Güclü, dənizi sevən, öz işini bilən cəld olmalıdır. Balıqçı ilin hər vaxtında hər hansı balığın ovlanmasına etiraz etməyi bacarmalıdır	İnsanların qidaya olan tələbatını ödəməkdə iştirak edir. Cəmiyyət balıqçıdan körpə balıqları, kürüsü olan balıqları ovlamayacağını gözləyir.
Neftçi	Güclü, qorxmaz, dənizi sevən peşə sahibidir. Neftçilər dəniz fırtınalarının baş verə biləcəyinə hazır olurlar. Onlar ölkənin neft istehsalında məsuliyyət daşıdıqlarını dərk etməlidirlər	Neftçilər öz aralarında güclü sosial əlaqələrə malik olurlar. Çünki onlar ilin çox vaxtı dənizdə, neft buruqlarında, şəhər mühitindən ayrı olurlar. Cəmiyyət neftçilərdən bu ağır iş mühitində işlədiklərinə görə onlara qayğı ilə yanaşır
Bələdiyyə işçisi	Bələdiyyə işçiləri cəmiyyətin sosial problemlərini bilməli və onları həll etməyi bacarmalıdırlar. İnsanlar ilə təmas qurmaq bələdiyyə işçisinin başlıca vəzifəsidir. Onlar sosial problemlərin həlli üçün müxtəlif gəlir mənbələrini araşdırmalıdırlar	Cəmiyyətin bələdiyyə işçilərindən gözləntisi çoxdur, yolların təmir edilməsi, tullantıların daşınması. ətrafda gül və ağac əkilməsi, yaşıllıqların salınması, skamyaların rənglənməsi, bayram tədbirlərinin keçirilməsi, ərazidə xəstə və qocalara qayğı göstərilməsi və s. Bələdiyyə işçilərindən gözləntilərin çox olmasının səbəbi onların seçicilər tərəfindən seçilməsidir.
Yol mühəndisi	Öz ixtisasının dərindən bilməli, işinə yaradıcı yanaşmalı, məsuliyyətli olmalıdır	Cəmiyyət keyfiyyətli yolların məsuliyyətini mühəndislərdən gözləyir.
Polis	Güclü, ədalətli, çevik, diqqətli olmalıdır. Polislər təhlükədən qorxmamalı, tez qərar verməyi bacarmalı, qanunları qorumağı bilməlidir.	Polislər insanların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Cəmiyyət təhlükəsizliyə görə polislərə arxalanır.

Dərs prosesində cədvəldə göstərilənlərin eyni ilə yazmaq tələb olunmur. Şagirdlərin valideynlərinin harada işləmələri soruşula bilər və cədvəldə həmin işçilər haqqında yazıla bilər. Müzakirənin məqsədi iş yerlərinin hər birinin cəmiyyətdə, sosial həyatda əhəmiyyətini başa salmaqdır. Dərslərdə iş mühiti bələdiyyə işçiləri nümunəsində verilmişdir. Lakin müəllimin müxtəlif iş mühitlərindən bəhs etməsi tövsiyə olunur.

Qeyd: Digər variantda bu mövzunun tədris edilməsinin daha effektiv olmasına aid nümunə vermək olar. Müəllim məktəbin yerləşdiyi ərazinin bələdiyyə üzvlərindən birini dəvət edir. Şagirdlər uyğun sualları birbaşa dəvət olunan nümayəndəyə verir. Bu xüsusən kənd məktəblərində mümkündür və daha vacibdir.

FƏALİYYƏT

1. Yaşadığınız ərazidə bələdiyyələrin fəaliyyətini görə bilərsiniz?
 - Şagirdlər yaşadıqları əraziyə uyğun olaraq cavab verəcəklər. Müəllim onları müxtəlif sualların vasitəsi ilə istiqamətləndirə bilər:
 - Sizin yaşadığınız ərazidə təmizlik işlərinin səviyyəsini necə qiymətləndirmək olar?
 - Yaşadığınız ərazidə uşaq arabalarının və ya xəstə kolyaskalarının pillələrdən düşməsi və ya qalxması üçün pantuslar varmı?
 - Sizin yaşadığınız ərazidə bayramlardan əvvəl həyətlərə, küçələrə təbrik reklamları vurulurmu?
 - Hər il baharın əvvəlində qazonlara ağac, güllər əkilirmi və sonrakı vaxtda onlara qulluq edilmir? və s
2. A,B,C,D şəkillərində təsvir edilən fəaliyyətləri nə birləşdirir?
 - A,B,C,D şəkillərində bələdiyyənin hansı sahələrdə görməli olduğu fəaliyyət sahələri təsvir edilmişdir. Şagirdlərin bələdiyyələrin məsuliyyət daşdığı işlər haqqında məlumatlı olması onların gələcəkdə öz hüquqlarının, bələdiyyənin vəzifələrinin bilməsi üçün imkan yaradır.
3. E, F, G,H şəkillərini birləşdirən hansı xüsusiyyət vardır?
 - E,F,G,H şəkillərində bələdiyyənin fəaliyyətini maliyyələşdirən mənbələr təsvir edilmişdir.
 - E şəkildə - şagirdlərin fiziki şəxslərdən toplanan vergilərə dair məlumatları vardır. Onlar VÖEN haqqında informasiyaya malikdirlər.
 - F şəkildə - şagirdlərin yaşadıqları ərazidəki marketlərin gəlirlərindən bələdiyyə üçün ayrılan vəsait də onların fəaliyyəti üçün maddi baza vardır.
 - G şəkildə - şəhərlərdə avtomobillərin dayandığı ərazilərdə vəsait ödəmə elanları quraşdırılmışdır. Avtomobil saxlandıqdan 15 dəqiqə sonra avtomatik olaraq pul hesablaşma başlayır. Pulun məbləği yerləşdiyi ərazidən asılıdır. Avtomobil maddi vəsait ödəmədən sahədən uzaqlaşarsa cərimə tətbiq edilir.
 - H şəkildə - əsasən şəhər mühitində yaşayan şagirdlərin rastlaşması mümkündür.
 - Qeyd: Müəllim şagirdlərlə birgə rayon və kənd yaşayış məntəqələrində bələdiyyələrin gəlir mənbələrini müqayisə edə bilər.
4. E,F,G,H şəkilləri ilə A,B,C,D şəkilləri arasında hansı əlaqə vardır?
 - Şəkillər arasında əlaqə vardır. Çünki A,B,C,D şəkillərindəki işlərin keyfiyyəti, vaxtında yerinə yetirilməsi E,F,G,H- dan asılıdır. Vergilərin vaxtında ödənilməsi digər işlərə təkan verir.
5. Hansı bayramlarda bələdiyyənin işi daha aydın görünür?
 - Şagirdlər il ərzində olan bayramları bir daha yada salırlar. Müəllimin onlara verdiyi suallar əsasında hər bir bayramın əhəmiyyətini izah edə bilərlər. Bütün bayramlar üçün bələdiyyələrin fəaliyyətinin vacibliyini müsbət qiymətləndirərək sosial münasibətlərin qurulmasına təsirini bildirə bilərlər. Novruz bayramını xüsusi qeyd edə bilərlər. Qışdan sonra baharın gəlişi ilə əlaqədar olaraq güllərin, ağacların əkilməsi, ağaclarda quru budaqların kəsilməsi, binaların, yolların xırda təmir işləri, digər abadlıq işlərinin görülməsi ilə Novruza hazırlıq işlərini bələdiyyələr yerinə yetirir. Şagirdlərə Zəfər bayramının da xalqımızın əziz bayramı olduğunu, bu bayramda qazilərlə görüşlərin təşkil edilməsinin, şəhid ailələrinə dəstək verilməsi, onların məzarlarının ziyarət edilməsi, Vətən müharibəsi iştirakçılarının problemlərinin həll edilməsində bələdiyyələrin fəaliyyətinin vacibliyi qeyd olunması məqsəda uyğundur.
6. Bələdiyyədə işləyən qohumlarınız və ya tanışlarınız varmı? Onlara hansı sualı vermək istərdiniz?
 - Sual fərdi xarakter daşıyır. Şagirdlər müxtəlif suallar verə bilərlər. Müəllim bu sualın müzakirəsini təşkil edərkən verilən sualların lövhədə yazılmasını təşkil edə bilər. Şagirdlərdən hər biri fikrində tutduğu sualı yazır. Belə olduğu halda təkrara yol verilmir. Müəllim sual verməkdə şagirdləri istiqamətləndirə bilər:
 - Bələdiyyənin fonduna daxil olan gəlirlər ilə xərcləriniz uyğun gəlirmi?
 - Siz bələdiyyəyə daxil olan gəlirləri artırmaq üçün nə edə bilərsiniz?
 - Gəlirləriniz daha çox olarsa hansı işləri görmək istərdiniz?

- Ərazinizdə yaşayan insanlar arasında sosial əlaqələri daha da gücləndirmək üçün hansı tədbirləri görmək istərdiniz?
- Gördüyünüz işlər sizi qane edirmi? Müəllim bu mövzuda, sualların məzmununda sərbəstdir.

7. Şirkətlərin sosial həyat üçün əhəmiyyətini izah edin.

- Müəllim sualın müzakirəsinə keçməzdən əvvəl iş yeri kimi şirkətlərin rolunu qiymətləndirməlidir. Şirkətlərin dövlət və özəl olduğunu başa salmaq da müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Şagirdlərə mətnə olan informasiyaları oxumaq üçün vaxt verilməlidir.

Şirkətlərin sosial həyat üçün əhəmiyyətini şagirdlər müxtəlif baxışdan qiymətləndirə bilərlər:

- İnsanların maddi təminatı ödənilir;
- İnsanlar özlərini təsdiq etmək üçün imkan tapırlar
- İnsanlar kollektivdə olduqda onların həyatı daha mənalı olur
- Birgə iş şəraiti, qrup şəklində gəzinti, tədbir keçirmək daha maraqlı olur və s.

8. I şəkildəki simvolların sosial həyat baxımından mənasının şərh edin. Şəkildə şirkətlərin ümumi emblemi təsvir edilmişdir

- Arxa fonda qırmızı dairələr şirkətin görəcəyi işlərin böyüklüyünü göstərir.
- Qırmızı dairənin mərkəzinə yönəlmiş ox işarəsi şirkətin hədəfinin dəqiq olduğunu bildirir.
- Şəkildəki lampa təsviri yeni yaradıcılıq imkanlarının müsbət qarşılandığını bildirir.
- Aşağıda sağ tərəfdə diaqram şirkətin inkişaf dinamikasının daimi yüksəlişini ifadə edir.
- Sol tərəfdə kəpənək və budaq şirkətin ətraf mühitə, təbiətə olan qayğısını ifadə edir.
- Şəkildəki buludlar şirkətin geniş üfüqlərə malik olduğunu bildirir,
- Şəkildə dörd nəfər təsvir edilmişdir- bu kollektiv əməyin, çalışmanın ifadəsidir
- Şəkildəki dairələr isə işin tam və qüsursuz görüldüyünə əmin olduqlarına işarə edir

9. II təsvirində şirkətlərin məsuliyyətlərini şərh edin.

- Şəkildə şirkətlərin dörd istiqamətdə məsuliyyət daşdığı təsvir edilmiş və haqqında məlumat yazılmışdır. Müəllimin şagirdləri şəkillərin mənasını bilməsinə istiqamətləndirməsi məqsəduyğundur:
 - əlindəki torpaqda bitki təsviri- ətraf mühitə olan qayğının ifadəsidir.
 - əlində asma tərəzi insanların hüquqlarının eyni olmasını bildirir.
 - İqtisadi göstəricilərin daima artması üçün ona qulluq edilməsi üçün su verilməsi rəmzi mənə daşıyır,
 - İki əlində ürək isə insanlara qayğı, onların “ürəyinin ələ alınması” mənasındadır.

10. II şəkildə şirkətlərin təsvir edilən məsuliyyətinin sosial həyata təsirini müəyyən edin.

- Şagirdlər II şəklini müzakirə edərkən onların mənasını dərk etmişlər. Onların sosial həyata təsirini fərdi olaraq qiymətləndirə bilərlər.

Müəllim sinfi dörd qrupa ayıra bilər. Qruplar ekoloji, hüquq, iqtisadi və sosial olaraq şirkətlərin cəmiyyətdə gördüyü işlərə aid məlumatlar verə bilərlər. Şagirdlərə tapşırığın icrası üçün onlara müəyyən vaxt verilməlidir. Müzakirənin sonunda aşağıdakı nəticələrin alınması daha uyğundur:

- Ekoloji məsuliyyət daşımaqla şirkətlər ətraf mühitə zərər vurmadıqlarını əsaslandırma bilərlər;
- Hüquq məsuliyyəti həm şirkətdə çalışanların, həm də ətrafda yaşayanların hüquqlarının qorunması nəzərdə tutulur. Hər hansı şirkətin yerləşdiyi ərazidə insanları narahat edən hərəkətlər (avtomobillərin sayının çox olması, tullantıların artıq olması, səs- küyün normadan çox olması və s) olmamalıdır;
- İqtisadi məsuliyyət -şirkətin gəlirləri artdıqca onların dövlətə verdiyi vergilər də çoxalmalıdır. Bu isə təqaüdlərin və digər sosial yardımların verilməsinə səbəb ola bilər;
- Sosial məsuliyyət isə şirkətlərin müxtəlif tədbirlərə sponsorluq etməsi ilə ifadə olunur. Onlar yarışlara, olimpiadalara, müsabiqələrə, bayramların keçirilməsinə yardımçı ola bilərlər.

11. Şirkətlər məsuliyyət daşıdıqları sahələrində vəzifələri yerinə yetirmədikdə nə baş verə bilər?

- BU sualın cavabı da şagirdlərin təxəyyülündən, onların dünyagörüşündən, tənqidi təfəkküründə asılıdır. Müəllim şagirdləri istiqamətləndirməyi bacarmalıdır.

- Ekoloji məsuliyyət hissi olmadıqda ətraf mühitin çirklənməsi artar, bu isə lokal ərazidən çıxaraq regional miqyas alır və həll edilməsi daha da çətinləşər.
- Şirkətlər iş yeridi. Orada işləyən işçilərin və ya ətrafda yaşayanların hüquqları qorunmadıqda – özbaşınalıq baş verə bilər.
- İqtisadi məsuliyyət olmadıqda şirkət dövlətə vergi verməz, vaxt keçdikcə iflas edə bilərlər.
- Sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirmədikdə şirkət öz imicini itirər, reklam olunsada sonda tanınmaz və nəticədə onların istehsal olunan mallar alınmaz və s.
- Müəllim şirkətlərin üzərlərinə düşən məsuliyyətlərə əməl etdikdə inkişaf edə biləcəklərini şagirdlərə başa salır.

İZAHETMƏ

QEYRİ-HÖKÜMƏT TƏŞKİLATLARI

Əvvəlki mövzuda dövlət və özəl şirkətlərin fəaliyyəti barədə şagirdlər öyrənmişlər. Onların məsuliyyətlərində olan sahələrdə vəzifələrini yerinə yetirmədikdə hansı problemlərin yaranmasını da müzakirə etmişlər. Müəllim əvvəlki dərsi yada salır və şirkətlərin işinə kim nəzarət edir, onların fəaliyyətindəki çatışmazlıqları cəmiyyətə kim çatdırır? sualını verir və bunun üçün istehsal sahəsi olmayan, əsasən ictimai əsaslar ilə çalışan qurumlar kimi fəaliyyət göstərdiyini bildirir. Bunların qeyri-hökumət təşkilatları olduğunu şagirdlərə izah edir. Qeyri-hökumət təşkilatlarında birləşənlərin evdar qadınlar da daxil olmaqla hər kəs ola biləcəyini izah edir.

FƏALİYYƏT

1. A şəklində QHT-lərin embleminin hansı məna daşdığına dair fikirlərinizi müzakirə edin.
 - Bu sualın müzakirəsində ilk növbədə şagirdlərin fikirlərini eşitmək, onları necə əsaslandırmaq bacarığını yoxlamaq məqsəda uyğundur. Lakin müəllim şagirdləri aşağıdakı məzmunə uyğun olaraq istiqamətləndirməlidir.
 - “Şəkilə 8 əl bir-birinin biləyindən möhkəm tutmuş səkkiz bucaqlı dairə təsvirində verilmişdir. Səkkiz bucaq dünyanın səkkiz istiqamətini –yəni şimal, cənub, şərq, qərb, şimal-şərq, cənub şərq, şimal-qərb və cənub-qərb cəhətlərini bildirir. Bu o deməkdir ki dünyanın hansı tərəfində olursada olsun biz problemi həll etməyə görə birləşə bilərik.”
2. QHT-nin cəmiyyətin sosial həyatı üçün əhəmiyyətini izah edin.
 - Qeyri-hökumət təşkilatları sosial həyatda mühüm rola malikdir. Onlar öz fəaliyyətləri ilə cəmiyyəti aktivləşdirir. İnsanların öz hüquqlarını qorumağı, hər bir qurumun, şəxsin məsuliyyət daşdığı vəzifələri yerinə yetirməyi yada salır, cəmiyyətin güclü olmasına şərait yaradır. QHT-lər ictimai birlik olduqlarına görə heç kimdən asılı deyillər, onlar könüllü olaraq bir ideya üçün birləşmiş insanlardır. QHT üzvləri bu təşkilatdan maddi dəstək almırlar, əksinə kömək edirlər. Ona görə də cəmiyyətdə nüfuza malikdirlər.
3. B təsvirində ayrı-ayrı fərdlərin müxtəlif istiqamətli fəaliyyətini şərh edin.
 - Qeyri-hökumət təşkilatları adətən müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmışlar. Yəni təbiətin mühafizə edilməsi məqsədi ilə fəaliyyət göstərən qrup vətəndaşların hüquqlarının qorunması və s. sahələrdə aktiv olmur. Lakin dövlətin, millətin mənafeyinə xidmət etmək üçün müxtəlif təyinatlı QHT-lər birlik nümayiş etdirirlər. Məsələn, Azərbaycanın haqq davasında ölkənin bütün QHT-lər birgə çıxış edirdilər. B şəklində sosial, hüquqların qorunması, ətraf mühitin qorunması istiqamətdə fəaliyyət göstərən fərdlərin birliyi ifadə olunmuşdur. Fərdin birinin əlində lövhənin olması problemləri yazılı halda dünyaya çatdırmaq, səsucaldan tutması isə bərk səsle dünyaya çatdıracaqlarına işarə olunur.
4. C təsvirini şərh edin. QHT-çilər dinc etirazları ilə nəyə nail olmaq istəyirlər?
 - C şəklində nümayişçilərin etirazı təsvir edilmişdir. Bu təşkilat dünyada bitki və canlı aləmin qorunmasında mühüm rola malikdir. Onlar öz çağırışlarından ağacların kəsilməsinə, suların çirklənməsinə, havanın çirklənməsinə kəskin etiraz edirlər. Onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində beynəlxalq təşkilatların binalarının önündə dinc aksiyaya keçirir və istəklərinin həyata keçməsinə görə fəaliyyət göstərirlər.
5. Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən və eyni problemin həllinə çalışan QHT-lər məqsədlərinə daha tez nail olurlar. Bunun səbəbini izah edə bilərsiniz?
 - Bu sual şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirə bilən sualdır. Şagirdlər ümumiləşmə apararaq ilk növbədə bu QHT-lərin hansı məqsədə xidmət etdiklərini müəyyən edə bilirlər. Eyni əməl uğrunda

fəaliyyət göstərən QHT-lərin sayı çox olduqca onların gücü, təsir etmə imkanları artır, bu isə problemin həlli üçün tez yol açır. Adətən təbiətin mühafizəsi ilə əlaqəli global miqyaslı problemlər (neftdaşınma zamanı okeanın çirklənməsi, delfinlərin kütləvi məhv edilməsi, okeanlara axıdılan plastik kütlələr və s.) ətrafında QHT-lər daha tez birləşirlər.

6. D şəklinə əsasən "Qrinpis" QHT-nin emblemini mənasını şərh edin.

– “Qrinpis” QHT- si dünyanın əksər ölkələrində mövcud olan təşkilatdır. Təşkilatın emblemi adından görüldüyü kimi yaşıl rəngdədir. Yer kürəsinin yarımdairəsində fil, flamingo, qu quşu, kəpənək, pələng, əl- ələ tutmuş iki insan, ağac və ağacda heyvan təsvir edilmişdir. Şəkildə həm də qida zəncirini görmək olar. Ağaclar məhv olarsa orada yaşayan heyvanlar da yoxa çıxar mesajı verilir. Ən mühüm mesaj isə insan təbiətin bir parçası olduğunu göstərmək və onun digər canlılardan heç bir fərqi olmadığı ideyasının verilməsidir. Şagirdlərin bu fikrə gəlməsi üçün müəllim onlara “Nə üçün insanlar da yaşıl rəng ilə verilib?” sualını verə bilər.

7. E təsvirinə əsasən "Qrinpis"-in məqsədlərini izah edin.

– “Qrinpis”-in fəaliyyət sahələri çoxdur. Onlar əsasən ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edir. E şəklində “Qrinpis” təşkilatının Plastik qabların okeanlara axıdılmasının əleyhinə olan şüarlar təsvir edilmişdir. Müəllim şagirdlərə bu mövzu ilə əlaqədar aşağıdakı məlumatı verə bilər: “Sakit okeanda süni ada yaranmışdır. Ada 10 il müddətində okeana atılan 3 milyon ton plastik kütlədən əmələ gəlib. Adanın 70 % okeanın dərin hissələrindədir. Belə adalardan Hind və Atlantik okeanlarında da yaranmaqdadır”. Daha sonra şagirdlər E şəklindəki təsviri təhlil edirlər, “Qrinpis”-çilərin plastik kütlələrin azaldılması tələbini müzakirə edirlər. Müəllim son illərdə süni maddələrdən azad olmaq üçün yeni ideyalara ehtiyac olduğunu bildirir və şagirdlərin ideya axtarışına dəvət edir. Şagirdlər bu qabların keramika, şüşə, kağız, karton və s ilə əvəzlənə biləcəyini söyləyə bilərlər.

8. F şəklindəki xəritə-sxemə əsasən "Qrinpis" təşkilatının hansı qitələrdə daha geniş yayıldığını müəyyən edin və səbəblərinə dair fikirlərinizi müzakirə edin.

– Xəritəyə əsasən Qrinpis QHT Avstraliyada Asiyada, Cənubi Amerikada, Şimali Amerikada, Avropada, qismən Afrikada yayılmışdır. Şagirdlər bunun səbəblərini özünəməxsus şəkildə şərh edirlər. Səbəblər müxtəlif ola bilər: Ətraf mühitin qorunmasının daha vacib olduğu ölkələrdə ola bilər, plastik kütlələrdən daha çox istifadə edilən ölkələrdə ola bilər, cəmiyyətin daha inkişaf etdiyi ölkələrdə ola bilər və s.

9. Bu mövzu ilə tanış olmazdan əvvəl evinizdə istifadə olunan plastik qabların təbiətə vurduğu zərər haqqında bilirdinizmi? Bu qablardan təkrar istifadənin hansı yollarını bilirsiniz?

– Sualın birinci hissəsi bilavasitə şagirdlərin şəxsi fikirlərinə əsaslanır. Müəllim şagirdlərdən evlərində hansı materiala üstünlük verdiklərinə diqqət etdiklərini soruşa bilər və plastik qablardan uzaq olmağı təbliğ edə bilər. Bu qabların zərərli cəhətini, xüsusən təkrar istifadənin xəstəliklərə səbəb olduğunu söyləyə bilər. Plastik qablardan istifadənin, xüsusən isti havada olan zərərləri haqqında izahat verir. Müəllimin vətəndaşların sağlamlıq və rifahını düşünən ölkələrdə plastik qabların təbii materialla əvəz edilməsinə yönələn tədbirləri yüksək qiymətləndirməsi məqsədəuyğundur.

Daha sonra müəllim şagirdlərə plastik qablardan gül dibçəkləri hazırlamağın yollarını başa salır, bunun üçün internetdə xüsusi proqramın olması haqqında məlumat verir. Məktəblilər arasında “tullantıdan incəsənətə” adlı tədbirlərin keçirildiyini yada salır, şəkillər nümayiş etdirir.

10. Gələcəkdə QHT yaratmaq istərdinizmi? Yaratmaq istədiyiniz QHT-nin fəaliyyətini hansı istiqamətdə görürsünüz?

– Şagirdlər bu suala şəxsi fikirləri əsasında cavab verə bilərlər. Lakin müəllimin məqsədi şagirdləri gələcəkdə təşəbbüskar, cəmiyyətdə aktiv, ətraf mühitə və insanlara qayğı göstərən vətəndaş kimi görməkdir. Buna görə də şagirdlərin hər hansı QHT də könüllü olaraq iştirakının vacibliyini bildirir. Müəllim bu sualı müzakirə edərkən şagirdlərin fikrinə hörmətlə yanaşmalıdır.

DƏRİNLƏŞDİRMƏ

ŞİRKƏTLƏRİN SOSIAL HƏYATDAKİ ROLU

Əvvəlki dərslərdə şirkətlərin roluna dair kifayət qədər müzakirə edilmişdir. Dərinləşmə prosesində müəllim Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətin inkişafında, iqtisadi, siyasi, sosial həyatında SOCAR-ın iştirakını təhlil olunur. İlk növbədə şagirdlərdən SOCAR haqqında nə bildikləri soruşulur.

FƏALİYYƏT

1. A şəklində neftçilərin geyimini və iş şəraitini şərh edin.
– Neftçilər dəniz üzərində salınmış estakadada işləyirlər. Arxa fonda dəniz platforması görünür. Burada dənizdən çıxarılan neft xüsusi qurğular vasitəsi ilə çənlərə toplanır. Neftçilərin uniformada olması iş mühitinin ciddi olduğunu göstərir. Geyimin qırmızı rəngdə olmasının mənası odur ki, təhlükə anında qırmızı rəng aydın görünür.
2. B şəklinə əsasən xarici ölkələrdə SOCAR YDM-nin görünüşünü və dizaynını şərh edin.
– SOCAR-a məxsus yanacaq doldurma məntəqələri təkcə ölkə daxilində deyil, dünyanın bir çox ölkələrində vardır. Onlara əsasən eyni dizayn verilmişdir. Bu ölkənin təbliğ edilməsi baxımından dəyərlidir. Azərbaycan Respublikasının bayrağının rəngləri üç alov dilimində verilir. Bu isə Odlar yurdu Azərbaycanı təmsil edir.
3. SOCAR-ın ölkəmizi bütün dünyada tanıtmada rolunu qiymətləndirin.
– Xarici ölkələrdə Türkiyədə, Gürcüstanda, xüsusilə Şengen vizasının tətbiq edildiyi Avropa ölkələrində SOCAR- a məxsus YDM -lərinin tanınma nişanları ölkənin rəmzlərini təmsil edir, vətəndaşlar öz ölkələri ilə Azərbaycan arasında dostluq və ticarət əlaqələrinin, bu ölkələrə gələn turistlər isə dizayn vasitəsi ilə Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin güclü olduğunu müəyyən edə bilirlər.
4. C şəklində SOCAR işçilərinin hansı layihədə iştirak etdiyini müəyyən edin və bu tədbirin önəmini izah edin.
– SOCAR ölkədə həyata keçirilən əksər tədbirlərdə yaxından iştirak edir, yarışlara, oyunlara, komandalara sponsorluq edir. Şəkildə ağacəkmə tədbiri keçirilir. SOCAR işçiləri ağacəkmə tədbirində iştirak edir, ətraf mühitin yaşıllaşdırılmasına öz töhfələrini verirlər.
5. SOCAR-ın sosial yönümlü fəaliyyətinə dair məlumatları müzakirə edin.
– SOCAR-ın sosial yönümlü fəaliyyəti istiqamətləri çoxdur. Müəllim şagirdlərə belə bir təklif verir: telefonlarda SOCAR-ın saytına daxil olun. Onların son dövrdə sosial yönümlü tədbirlərdə iştirakının siyahısını tərtib edin. Bu dərsin maraqlı keçməsinə texnologiyı dərş prosesinə düzgün tətbiq edilməsinə imkan verə bilər.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

1. Uyğunluğu müəyyən edin

1. Sosial məsuliyyət

a. Şirkət vergilər ödəməklə dövlətin büdcəsinə fayda

2. İqtisadi məsuliyyət

b. Yaşıllaşdırma tədbirlərində iştirak edir

3. Ekoloji məsuliyyət

c. Şirkət bayram şənliklərinə sponsorluq edir.

Cavab: 1- c; 2- a; 3-b

2. Skautçu olanı tapın.

Cavab: B

3. Debat keçirin.

Komandalara ayrılın və mövzu ətrafında müzakirə aparın.

SOSIAL ƏLAQƏLƏR VACİBDİRMİ		
Təsdiqedici komanda	İnkaredici komanda	Ekspert qrupu
- sosial əlaqələr məsuliyyət hissini yaradır - sosial əlaqələr cəmiyyətdə normaları müəyyən edir - standartları formalaşdırır	- sosial əlaqələr olmadan da insan məsuliyyətli olmalıdır - cəmiyyətin idarə olunması üçün normaların yazılması sosial əlaqələrdən asılı deyil	
Verilən və əlavə edəcəyiniz müddəaları əsaslandırın		Hər iki komandadan iki nəfər olmaqla nümayəndə seçin. Təsdiq və inkaredici qrupların irəli sürdüyü müddəaları əsaslandırdıqlarını müzakirə edin

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Cəmiyyətdə qurumları sadalayır.	Şifahi sual-cavab, yazı
Cəmiyyətdə qurumların rolunu izah edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
İş mühitinin, kollektivlərin cəmiyyətdəki iştirakını dəyərləndirir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Şirkətlərin iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunu izah edir.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)

DEBAT DƏRSLƏRİ NECƏ TƏŞKİL ETMƏLİ

1. Debatın mövzunu müəyyən edin. Nümunədə SOSIAL ƏLAQƏLƏR VACİBDİRMİ mövzusu seçilmişdir.
2. Eyni sayda üzvləri olan təsdiq və inkar edən komandaları qruplaşdırın. Bu sinifdəki şagirdlərin sayından asılıdır.
3. Püşk atmaqla hansı komandanın təsdiq edənlər, hansıların isə inkar edənlər olduğunu müəyyən-ləşdirin.
4. Şagirdlərə arqument və kontrarqumentlərlə kömək edin.
5. Debatın necə keçiriləcəyini, reqlamenti və iştirakçıların rolunu şagirdlərlə razılaşdırın.
6. Hakimlərin kimlər olacağını müəyyən edin.
7. Debatı keçirərkən reqlamentə ciddi riayət edin.

Çıxış edənlərin vəzifəsi onların hansı komandaya aid olmasından asılıdır.

Təsdiqedici komanda hakimləri öz mövqelərinin doğru olduğuna inandırmalıdır. Ona görə də ilk çıxış edən iştirakçılar hakimlərə özlərinin arqumentlər sistemini təklif etməlidirlər. Debat zamanı komanda üçün əsas məsələ onun bütün iştirakçıların əsas arqumentləri aydın, səlis və inandırıcı şəkildə təqdim etməsidir. Nitqi kiçik hissələrə bölmək məqsədəuyğun deyil.

İnkaredici komandanın vəzifəsi isə opponentlərin arqumentlərini təkzib etməkdir. Onlar təkliflərlə “razı deyillər” və hakimlərin diqqətinə problemə yanaşmada əks mövqeyi təqdim edirlər. İlk çıxış edən təklif olunan baxışların müdafiəsi üçün öz arqumentlərini irəli sürür. Komandanın çıxış edən digər üzvləri isə onun baxışlarını təkidlə müdafiə edirlər. Bir daha qeyd olunmalıdır ki, tərəflər öz mövqelərinin düzgünlüyünə qarşı tərəfi deyil, hakimləri inandırmağa çalışmalıdırlar.

Hakimlər debatlar zamanı qarşı tərəfləri yalnız dinləyirlər. Onlar komanda üzvlərinin hansının daha inandırıcı çıxış etdiyini müəyyənləşdirirlər. Bu zaman hakimlər iştirakçıların arqumentlərinə, onların məntiqi izahına və öz mövqelərini nə dərəcədə inandırıcı müdafiə etdiklərini qiymətləndirməlidirlər.

Bu zaman hakimlər şagirdlərlə əvvəlcədən razılaşdırılmış meyarlar üzrə qiymətləndirmə aparırlar; məsələn, belə bir cədvəl təklif etmək olar:

Meyarlar	5 ballıq sistemlə qiyməti
----------	---------------------------

Çıxış edən nə qədər inandırıcı danışır?	
Sübutlar ciddi arqumentlərə əsaslanırmı?	
Opponentin arqumentini təkzib edə bildimi?	
Çıxış emosional idimi?	
Ümumi bal	

Sonda bütün hakimlərin balları toplanaraq hər komanda üçün orta bal çıxarılır. Daha çox bal toplamış komanda qalib gəlir.

Mövzu 7.3

LOKAL VƏ QLOBAL ƏLAQƏLƏR

- Dərslik: səh. 58
- İş dəftəri: səh. 40

Altstandartlar	6-3.1.1. Sosial həyatı və onu əmələ gətirən amilləri izah edir. 6-3.1.2. Fərdin cəmiyyətdəki və təbiətdəki rolunu və məsuliyyətlərini nümayiş etdirir. 6-3.1.3. Azərbaycanda sosial həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun yaşamağı izah edir.
Təlim məqsədləri	- Sosial əlaqələrin lokaldan qlobala doğru genişlənərək müasirləşdiyini izah edir; - Fərdlərin cəmiyyətdəki məsuliyyətini dərk edir; Fərdlərin dövlət və millət qarşısında vəzifələrini nümayiş etdirir
XXI əsr bacarıqları	Tənqidi düşüncə , informasiya savadlılığı, yaradıcılıq, fikirlərini ifadə etmək və başqalarını dinləmək, əməkdaşlıq ,şagirdlərlə birgə iş; kommunikasiya.
Köməkçi vasitələr	Atlas, internet, proyektor , təbiətə aid şəkillər

Dərsin qısa planı

Dərsə başlarkən	Lokal və qlobal əlaqələr
İzahetmə	Vətəndaşlıq vəzifələri
İzahetmə	Milli məsuliyyət hissi
İzahetmə	Dünya həqiqətən də böyükdürmü?
Dərinləşdirmə	Azərbaycan və dünya dövlətləri arasında münasibətlər
Dəyərləndirmə	Sosial həyatın öyrənilməsinə aid çöl tədqiqatı
Qiymətləndirmə	

DƏRSƏ BAŞLARKƏN

LOKALDAN QLOBALA DOĞRU

Müəllimin şagirdlərə dərsə başlarkən onların birinci mövzuda keçdikləri dərsləri xatırlaması məqsəduyğundur. Şagirdlər hər hansı hadisə və prosesin məkanda lokal miqyasdan çıxaraq global miqyasa keçməsinə yada salırlar. Şagirdlərə fərdlərin dövlət qarşısında vəzifə və məsuliyyətinin genişlənərək qlobal vətəndaşlıqla əvəz olmasındakı dinamikanı izah edir.

FƏALİYYƏT

1. 1876-cı ildən əvvəlki dövrdə insanlar bir-biri ilə necə əlaqə qururdular?
– Müəllim 1876 cı ili fərdlər arasındakı əlaqələrdə dönüş nöqtəsi olduğunu izah edir. Şagirdlərdə motivasiya yaratmaq üçün telefon icad edilənə qədər insanların bir- biri ilə hansı vasitələr ilə əlaqə qurduqlarına dair suallar verir. Şagirdləri istiqamətləndirərək onlardan aşağıdakı cavabları almaq məqsəduyğundur:
- Tonqal yandırmaqla- müəllim Dədə Qorqud dastanında dağların başında yandırılan tonqalların sayı ilə digərlərinə müxtəlif xəbər verdiklərindən bəhs edir. (bir tonqalın yandırılması toy şənliyinə çağırmaq, iki tonqalın yandırılması el-obanı müharibəyə, mübarizəyə çağırmaq, üç tonqalın

yandırılması isə qələbəni bildirirdi)

- Göyərçinlər vasitəsi ilə- müəllim göyərçinlərin məktub daşımaqda əhəmiyyətli olmasına aid şagirdlərə maraqlı məlumatlar verə bilər (göyərçinlərdən poçt məqsədi ilə 11- 12-ci əsirlərdən istifadə edilməsi məlumdur. Əvvəl bir yuvada saxlanılan bu quş daha sonra digər bir yərə aparılır. Yeni yuvada bir müddət yaşayan göyərçinin bir başqa quşla cütləşməsinə icazə verilmədiyindən, yeni yuvadan azad edilən göyərçin dərhal əvvəlki yuvasına geri dönür. Bu isə, məlumatın bir yerdən digər yərə çatdırılmasına şərait yaratmış olur. Poçt göyərçinlərinin istiqaməti müəyyən etmək üçün Yerin maqnit sahəsindən istifadə etdikləri güman edilir. Məşhur Röyters xəbər agentliyinin banisi Pol Röyter xəbərləri və birja qiymətlərini paylamaq üçün 1850-ci ildə Belçikanın Brüksel şəhəri ilə Almaniyanın Aaxen şəhəri arasında 45 göyərçindən istifadə edib. Poçt göyərçinləri uzaq məsafələri qət edə bilirlər. Ən uzaq məsafəyə uçan göyərçinin rekordu təxminən 2719 km olmuşdur. Göyərçinlərə dünyanın 30-dan çox ölkəsində heykəllər qoyulub.)
 - Çaparlar vasitəsi ilə- ərazisi daha geniş olan ölkələrdə atla ölkənin bir başından digərinə getmək daha çətin idi. Ona görə də “yolüstü” məntəqələr qurulurdu. Atlar müəyyən məntəqəyə çatanda göndərilən məktubu, hədiyyəni və s növbəti məntəqədə olan atlıya verirdi. (Bu üsuldən ilk dəfə Əmir Teymur istifadə etmişdir)
 - Fit çalmaqla – müəllim uca səslə fit çala bilən şagirdlərə bunu əməli surətdə etdirə bilər, bu dərsin daha canlı keçməsinə səbəb olur.
 - Məktub yazmaqla – bu xüsusi xidmət sahəsidir
 - Qışqırmaqla – yaxın məsafədə insanlar əlaqə saxlamaq, fikirlərini çatdırmaq üçün qışqırmaqdan istifadə edirdilər.
- 2.** A şəklində təsvir olunan ilk kabelli telefonlar insanlar arasında əlaqələrin qurulmasına necə təsir etdi?
- İnsanlar arasında əlaqələr daha da möhkəmləndi. Onlar bir- birini görmədən evlərində olarkən və iş yerlərindən əlaqə saxlamaq imkanı əldə etdilər.
- 3.** İlk telefonların görünüşü ilə texnologiyanın inkişafı arasında hansı əlaqəni görürsünüz?
- Telefeonların zahiri görünüşündə mühüm dəyişiklik görünür. Müəllim şagirdlərə lövhədə belə bir cədvəl çəkə bilər. Daha sonra şagirdlər telefonlar haqqında

TELEFONLARIN XARİCİ GÖRÜNÜŞÜNÜN VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DƏYİŞMƏSİ						
1876	1880	1960	2000	2007	2024	?
Bəsit görünüşə malikdir Hər iki əl ilə yaxın məsafələrə əlaqə saxlamaq mümkündür.	Klassik görünüşə malikdir. Nömrə yığmazdan əvvəl əl ilə çarxı döndərmək tələb olunurdu . Aparat metaldandır. Ona görə də ağırdır..	Nömrə rəqəmlər ilə göstərilir. Əlaqə zamanı telefonun yanından uzaqlaşmaq olmur	Kabelsizdir. İstənilən yerdə rəqəmləri yığıb əlaqə qurmaq mümkündür	Telefonun danışiq əlaqələrindən başqa digər funksiyaları da vardır. Görüntü. foto, mesajyazmaq və s	Telefon daha da təkmilləşdirilmiş, barmaq izləri ilə sürətli danışiq əlaqələri qurmaq mümkündür. Telefonların üstün cəhəti uzun müddətli və geniş yaddaşa malik olmasıdır	?

- 4.** B şəklində təsvir edilən telefonun sosial əlaqələr baxımından hansı üstünlükləri və çatışmazlıqları vardı?
- Əvvəlki telefon əlaqələrindən fərqi ondan ibarətdir ki, görüntülü əlaqələrə malikdir. Telefon görüntülü danışığa imkan verir. Lakin görüntü ağ-qara və tutqundur. Görüntülü əlaqə zamanı yalnız telefon aparatının yanında olmaq tələb olunur.
- 5.** C şəkilindəki ilk mobil telefonun sosial əlaqələr baxımından əhəmiyyətini müzakirə edin.

– Şagirdlər mətnə və C şəklinə əsasən ilk mobil telefonunun müzakirə edirlər. Aparatın üzərində nömrələr vardır. Nömrələr yığılmaqla əlaqəyə girmək mümkündür. Ağırlığının 2 kq olması şagirdlərdə gülüş və təəccüb yaradır. Bu telefonların üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, kabeli yoxdur. Fərdlər istədikləri məsafədən bir-biri ilə əlaqə qura bilərlər. C şəklində olan telefonun müasir mobil telefonların əcdadı adlandırmaq olar.

6. D şəklinə əsasən mobil telefonların sürətlə dəyişməsinin səbəblərini müzakirə edin.

– Səbəbi elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsidir. Bütün sahələrdə olduğu kimi telefon istehsalında da yeniliklər sürətlə tətbiq edilir. Yeni dizaynlar, alıcıların yeniliklərə daha çox maraq göstərməsi də mühüm rol oynayır.

7. D şəkildəki məntiqə əsasən gələcəkdə telefonlar necə ola bilər?

– Şagirdlər bu suala şəxsi düşüncələri əsasında cavab verə bilərlər. Bu onların fantaziyasını, yaradıcı düşüncəsini ifadə edir.

8. F şəkildəki sxemə əsasən smartfonların insanların gündəlik həyatına təsiri barədə fikirlərinizi bildirin.

– F təsvirində telefonların qitələrarası əlaqələrdə tətbiq edilməsi təsvir edilmişdir. Müasir telefonların imkanları böyükdür. Belə telefonlar “ağıllı” (ing. smartphone — ağıllı deməkdir) telefonlar adlanır. Onları portativ kompüter cihazı hesab etmək olar. Dizayn baxımından fərqlidir. Çoxfunksiyalı proqram təminatı, internetə çıxış, səsli zənglər və mətnli mesajlar kimi funksiyalara malikdir. Ağıllı telefonlar həmçinin simsiz rabitə protokollarına (məsələn, Bluetooth, Wi-Fi və ya peyk naviqasiyası) malikdir. Belə telefonlar mobil şəbəkənin olmadığı ucqar bölgələrdə istifadə oluna bilər.

9. E şəkildə mobil telefonların ticarət əlaqələrindəki rolunu şərh edin.

– Mobil telefonlar hazırda sifariş ilə ticarət üçün əsas vasitələrdən biridir. Şəklə əsasən şagirdlər mobil telefonla ticarət etmənin mərhələlərini saat əqrəbi istiqamətində aşağıdakı kimi izah edə bilər:

- telefon vasitəsi ilə arzu etdiyi malı seçir və bəyəndiyini bildirir,

- seçdiyi malı “səbatə yükləyir”,

- seçilmiş malın nəqliyyat vasitəsinə yüklənməsi və yolboyu harada olduğunu izləyir,

- malın pulunu mobil telefon vasitəsi ilə ödəyir,

- özünə uyğun olan müvafiq son dayanacaqda malı təhvil alır.

Göründüyü kimi heç yere getmədən, vaxt itirmədən istədiyi malı evinə qədər gətirmək mümkündür.

Müəllim şagirdlərdən ticarət əlaqələri yaradan şirkətlərin adlarını sadalamağı da soruşa bilər.

10. F şəkildəki təsvirin cəmiyyət üçün faydasını şərh edin.

– Şagirdlər telefonların yalnız əlaqə saxlamaq baxımından deyil, hazırda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunduğunu qeyd edirlər: onlayn maliyyə vasitələrinin köçürülməsi, onlayn ticarət, onlayn bilet sifarişi, onlayn müzakirə, iclas, konfrans və s. Mobil telefonları vasitəsi ilə görülməli işlər insanlara vaxta qənaət etməyə, istənilən an problemləri həll etməyə və s. imkan verir.

11. 50 il sonra cəmiyyətdə əlaqələrin qurulması üçün istifadə olunacaq vasitələri necə təsəvvür edirsiniz?

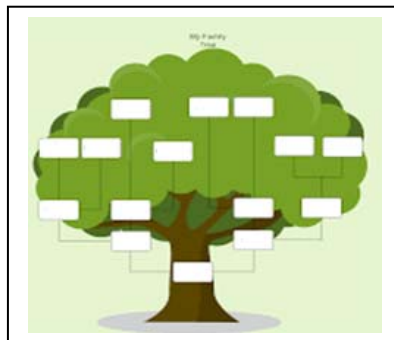
– Bu sual şagirdlərin düşüncələrinin genişliyini, təsəvvür dairələrinin miqyasını ifadə edir. Şagirdlər 50 il sonra cəmiyyətdə əlaqələrin qurulmasının daha da inkişaf edəcəyini təsdiq edirlər. Müəllimin şagirdlərə onların ideyalarının çox əhəmiyyətli olduğunu söyləməsi məqsədəuyğundur.

İZAHETMƏ

VƏTƏNDAŞLIQ VƏZİFƏLƏRİ

Müəllim dərse başlamazdan əvvəl vətəndaş kimdir, vətəndaşın vəzifələri, vətəndaşın hüquqları nədir suallarını verə bilər. Müəllim şagirdlərə əvvəlki mövzularda vətəndaşlığı təsdiq edən sənədin şəxsiyyət vəsiqəsinin hansı üstünlüklər verdiyini yada salır. Bu məqsədlə bu mövzu ilə əvvəl öyrənilmiş mövzu arasında fərqi təhlil edir.

Əvvəlki mövzuda dövlətin vətəndaş qarşısında vəzifələri, bu mövzuda isə vətəndaşın dövlət qarşısındakı vəzifələrindən bəhs edildiyini bildirir. Müəllim şagirdlərə bu məqsədlə müxtəlif istiqamətli suallar

verə bilər: Vətəndaş olmaq nə deməkdir? Vətəndaş olmağın hansı üstünlükləri var?, Vətəndaşın hansı vəzifələri ola bilər? və s.

Müəllim şagirdləri vətəndaş öz dövləti qarşısında bir çox məsələlərdə məsuliyyət daşıyır fikirlərinə istiqamətləndirir.

FƏALİYYƏT

1. Yaşadığınız məkanın tarixinə dair hansı məlumatları söyləyə bilərsiniz?

– Sual diyarşünaslıq xarakterlidir. Şagirdlər digər fənlərdən, yaşadıkları ərazidə yaşlı insanlardan, evdə valideynlərindən eşitdikləri məlumatları söyləyə bilər. Müəllim şagirdləri aşağıdakı suallar vasitəsi ilə istiqamətləndirə bilər.

- Yaşadığınız məkanda insanlar burada nə vaxtdan məskunlaşmışlar?
- Məkanda insanların məskunlaşması hansı amillər ilə əlaqədardır?
- Yaşadığınız məkanda insanlar bura hansı məkandan gəlmişlər?

2. Yaşadığınız məkanın (kənd, şəhər, qəsəbə) adının mənası nədir?

– Bu sual da şagirdlərin yaşadığı ərazidən asılı olaraq dəyişkən cavablıdır. Şagirdlər yaşadığı ərazinin adı ilə bağlı eşitdikləri fərziyyələri və ya həqiqətləri söyləyə bilərlər. Müəllim şagirdlərə məkanın adının oykonimlər olduğunu, oykonimlərin mənasının şəffaf, yarı şəffaf və mənası aydın olmayan ola bildiyini izah edə bilər. Adlarda hərflərin dəyişməsinin sözün mənasına təsir etdiyini başa sala bilər. Müəllimin yaşadıkları məkanın adının mənasını bilməyən şagirdlərə bunun tarixi baxımdan əhəmiyyətli olduğunu izah etməli və onlarda bu axtarışa maraq yaratması məqsəda uyğundur.

3. Soykökünüzə aid nə deyə bilərsiniz? A şəklinə əsasən ailənizdə böyüklərinizin köməyi ilə şəcərə ağacınızı qurun. Soykökünüzün məkana görə dəyişməsi tarixini öyrənin.

– Sual bilavasitə şagirdlərə yönəlmiş sualdır. Bu sual şagirdlərin şəxsi ailəsinə aiddir. Müəllim şagirdlərə şəcərə ağacı anlayışını və onu tamamlamağın vacibliyini bir daha izah edir. Şagirdlərin bu işi təkbəşinə deyil ailəsi ilə birlikdə görməsini səbəbini izah edir. Nənə babalarından onlar hazırda yaşadıkları məkana nə vaxt və haradan gəldiklərinə dair məlumat soruşmalarını xahiş edir. Müəllim şəcərə ağacının tərtib edilməsinin nümunəsini lövhədə çəkə bilər.

4. B şəklində hansı kollektiv təsvir edilmişdir? Siz daha hansı kollektivlərdə iştirak edirsiniz?

– Müəllim şagirdlərin məktəb-sınıf kollektivləri onlar üçün gələcəkdə unudulmayan bir kollektiv olduğunu qeyd edərək, şagirdlərin digər kollektivlərdə iştirak etməsinin vacibliyini başa salır. Şagirdlər bu suala müxtəlif cavablar verə bilərlər:

- İdman klubunda
- Musiqi məktəbində və ya kurslarda
- Rəqs dərnəyində
- Rəssamlıq dərnəyində
- Dil kurslarında
- Könüllülər dəstəsində və s. Sual fərdi xarakter daşıyır və şagirdlərin dərstdən sonrakı fəaliyyətinin üzə çıxmasına imkan yaradır

5. C şəklinə əsasən insanların sosial vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu sadalayın.

– C şəklində əlil arabasında oturmaş xəxsə məktəblinin göstərdiyi qayğı təsvir edilmişdir. Xəstə insanlara qayğılı münasibət hər bir kəsin sosial məsuliyyətidir. Müəllim şagirdlərə belə insanlara yardım etməyin cəmiyyət üçün müsbət təsirini başa salır.

6. D şəklinə əsasən ekoloji məsuliyyətin əhəmiyyətini izah edin.

– Ekoloji məsuliyyət, ətraf mühitə qayğılı münasibət hər bir vətəndaşın borcudur. Müəllim şagirdləri ağaclarla, güllərə, ev heyvanlarına qulluq etməyə həvəsləndirir. Kənd yerlərində yaşayan uşaqların bu sahədə daha aktiv olmalarının vacibliyini başa salır. Onlara

- isti aylarda bitkilərin, güllərin suvarılması;
- isti aylarda pişiklər, quşlar üçün qablarda su qoyulması
- soyuq aylarda heyvanlara isti yuvalar düzəldilməsi və s

7. E şəklinə əsasən mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətlərin cəmiyyət üçün rolunu şərh edin

– Şagirdlər məktəbdə və məktəbdənkənar müxtəlif tədbirlərdə, uşaq evlərində, qocalar evində konsertlərin verilməsini vətəndaşların mədəni məsuliyyəti hesab etdiklərini deyə bilərlər. Müəllim 4-

cü sualın müzakirəsində şagirdlərin hansı kollektivdə iştirak etdiyini xatırladır.

8. F təsvirinə görə Azərbaycan vətəndaşı olmağın məsuliyyətini şərh edin.

– F təsviri beş hissədən ibarət olan şəkildir. Müəllim şagirdləri şəkil üzərində aşağıdakı kimi işləməyə istiqamətləndirməlidir:

-hər bir vətəndaş öz ölkəsinin nümayəndəsidir,

-onun yaşadığı ölkə dünyanın bir parçasıdır.

-vətəndaş həmin ölkənin nümayəndəsi olduğunu ona verilən rəsmi sənəd- pasport təsdiq edir.

Müəllim şagirdlərə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında birinci maddəni oxuyur və ya elektron olaraq nümayiş etdirə bilər.

M a d d ə 1 . H a k i m i y y ə t i n m ə n b ə y i

I. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.

II. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir.

Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların vətənidir. Ona görə də ölkədən kənarda yaşayan azərbaycanlılar da müəyyən məsuliyyət daşıyır. Müəllim vətəndaşların məsuliyyətlərini daha aydın başa düşsünlər, uzun müddət yadda saxlasınlar deyər, lövhədə belə bir cədvəl tərtib edə bilər:

Azərbaycan vətəndaşlarının məsuliyyəti

Vətəndaş istər öz ölkəsi ərazisində istərsə də ölkə xaricində ölkənin suverenliyinə xələl gətirən, müstəqilliyinin əleyhinə ifadələr işlətməməlidir.	Azərbaycan vətəndaşları ana dilində danışmağı bacarmalı, Azərbaycan coğrafiyası, tarixi, ədəbiyyatına dair informasiyalara malik olmalıdır,	xarici ölkələrdə təhsil alan, orada daimi və ya müvəqqəti yaşamaq, işləmək hüququ əldə edən şəxslər yaşadığı ölkənin qanunlarına tabe olmalı, adət - ənənələrə hörmət etməlidir
--	---	---

9. G şəklində xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar təsvir edilmişdir. Onlarla yerli vətəndaşlar hansı əlaqələr qura bilər?

– Xaricdə yaşayanlar azərbaycanlılar iştirak etdiyi kollektivlərdə öz ölkəsini təbliğ edə bilər, onları Azərbaycan səfirliyinin təşkil etdiyi bayram tədbirlərinə dəvət edə bilər və ya yerli vətəndaşların ənənələrinə uyğun olaraq onları bayramlarda təbrik edə bilərlər, hər hansı problemin həllində onların iştirakını təşkil edə bilərlər

10. Xaricdə yaşayan qohumlarınız, tanışlarınız varmı? Onlarla yaşadıkları ölkədəki həyat tərzini və sosial əlaqələr barədə söhbət edin. Həmin şəxslərə aşağıdakı suallarla müraciət edin:

a) Yaşadıqları ölkədə Azərbaycanı necə təmsil edirlər?

Bu sual birbaşa şagirdə yönəlmiş fərdi suallardır. Real həyatda rastlaşa bildiyi biliklərə əsaslanır. Belə suallar sinifdə dərslərin maraqlı keçməsinə imkan verir.

b) Onlar bu prosesdə necə iştirak edir?

Müəllimin şagirdlərə topladığı məlumatları yazılı şəkildə təqdim etməsini və növbəti dərslərdə çıxış edəceklərini bildirməsi məqsədəuyğundur.

11. Azərbaycanı xaricdə layiqincə təmsil etmək üçün hansı keyfiyyətlərə malik olmaq lazımdır?

-Müəllimin sualın məsuliyyətini dərk etdirməlidir. Şagirdlər ilə diskussiya yaratmaq olar. Şagirdlərin söylədikləri fikirləri lövhədə yazmaq məqsədəuyğundur. Və yaxud şagirdlər hər bir vərəqdə öz fikirlərini yazsa bilər. Mövzunun sonunda fikirlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilməlidir:

-öz ölkəsinin coğrafi mövqeyi haqqında biliklərə sahib olmalı;

-ana dilini mükəmməl bilməli; -ölkəsinin tarixinə aid məlumatlı olmalı;

-dövlətin atributlarını tanımalı; -xalqın adət ənənəsinə, milli bayramlarına aid məlumatlı olmalı və s.

Dərsə başlarkən müəllim milli məsuliyyət hissini hər bir kəsə olduğunu bildirir. Bunu müxtəlif situasiyalarda izah edir və sonra suallar verir. Məsələn:

“Təsəvvür edin ki, siz ailəniz ilə birgə xarici ölkədə səfərdəsiniz. Yağışlı havada avtomobil ilə getdiyiniz yolda maşın xarab olur. Axşama doğrudur və yağış getdikcə güclənir. Yaxınlıqda kiçik bir kənd vardır. Orada gecələmək üçün otel olacağını düşünürsünüz. Siz piyada kəndə gedirsiniz. Bir evin qapısını döyürsünüz. Ev sahibi qapını açır. Ona izah etməyə çalışırsınız ki, burada otel varmı və haradadır? Ev sahibi kənddə otelin olmadığını başa salır. Öz aranızda Azərbaycan dilində nə edəcəyinizi müzakirə etməyə başlarkən ev sahibi sizi eşidir. Sevincək halda ana dilində siz Azərbaycandan gəlmisinizmi? söyləyir”

- Ev sahibinin sevincinə səbəb nə idi?
- Sizin ailə probleminin həll olduğunu düşünə bilərdimi?
- Siz ev sahibinin yerinə olsaydınız hansı münasibəti göstərerdiniz?

Müəllim şagirdlərin cavabları əsasında bunun milli hiss olduğunu başa salır. Öz millətinin nümayəndələrinin ona daha “doğma” olduğunu səbəblərini bildirir. Azərbaycanlıların böyük türk millətinin bir parçası olduğunu, türklərin qədim tarixə malik olduğunu, geniş ərazidə yayıldığını buna görə də dil fərqlərinin yarandığını, lakin eyni adət-ənənələrə, düşüncəyə malik olduqlarını izah edir və milli düşüncəni inkişaf etdirir.

FƏALİYYƏT

1. A təsvirinə və cədvələ əsasən suallara cavab verin:

a) Müstəqil türk dövlətləri hansılardır?

A təsvirində türk dövlətlərinin xəritəsi verilmişdir. Dövlətin bayraqları fonunda Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan dövlətləri təsvir edilmişdir.

b) Türk dövlətlərini yerləşməsinə görə hansı qruplara ayırmaq olar?

Yerləşməsinə görə türk dövlətləri aşağıdakı qruplaşdırıla bilər. Bunu müəllim aşağıdakı cədvəl üzrə qruplaşdırıla bilər.

Cənub- Qərbi Asiyada	Mərkəzi Asiyada	Qafqazda
Türkiyə	Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan	Azərbaycan

c) Xəritəyə əsasən ərazisi ən böyük türk dövlətini müəyyən edin.

Qazaxıstan.

Müəllim xəritəyə əsasən türk dövlətlərini sahəsinə görə ardıcıl sıralamasını da şagirdlərlə birgə müəyyən edirlər.

Qazaxıstan, Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Azərbaycan

d) Hansı türk dövlətinin üç tərəfdən dəniz sərhədi var?

Türkiyə Respublikası- Şimalda Qara, Qərbdə Egey və Mərmərə, Cənubda Aralıq dənizləri ilə əhatə olunmuşdur”

e) Hansı türk dövlətlərinin bir-biri ilə sərhədləri var?

Şagirdlər dərslərin sonuncu səhifəsindəki xəritə-sxemdən istifadə edərək aşağıdakı cədvəli tamamlaya bilərlər:

T Ü R K D Ö V L Ə T L Ə R İ					
Türkiyə	Qazaxıstan	Özbəkistan	Türkmənistan	Qırğızıstan	Azərbaycan
SƏRHƏD OLDUĞU ÖLKƏLƏR					
Azərbaycan	Özbəkistan Türkmənistan Qırğızıstan	Qazaxıstan Türkmənistan Qırğızıstan	Qazaxıstan Özbəkistan	Qazaxıstan Özbəkistan	Türkiyə

f) Xəzər dənizinə çıxışı olan türk dövlətləri hansılardır?

– Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan

2. B şəklinə və cədvələ əsasən yerli türklərin hansı ölkələrdə yaşadıklarını müəyyən edin.
 – Xəritədə yerli türk xalqlarının yaşadığı ölkələr təsvir edilmişdir. Dünyanın siyasi xəritəsinə əsasən şagirdlər dövlətləri müəyyən edir.

Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası, İran İslam Respublikası, Bolqarıstan Respublikası, Yunanıstan Respublikası, Suriya Respublikası

3. A və C təsvirlərinə əsasən suallara cavab verin:

a) Bayrağın rəngi hansı türk dövlətinin bayrağında götürülmüşdür?

Qazaxıstan

b) Bayraqda Günəş rəmzi hansı ölkəni ifadə edir? *Qırğızıstan*

c) Azərbaycan, Türkmənistan və Türkiyənin TDT bayrağındakı “izi” hansıdır?

Ay və səkkiz guşəli ulduz

4. D şəklində təsvir edilən Milli Yaylaq Festivalının özünəməxsusluğunu şərh edin.

– Müəllim Milli Yaylaq Festivalının emblemini şagirdlərə göstərir və onun mənasını izah edir. Emblemdə qədim türklərin köçəri- elat adət ənənələrini qorunması ifadə olunmuşdur. Müəllimin istiqamətləndirici fəaliyyəti ilə şagirdlər mətnə əsasən festival barədə aşağıdakı fikirləri söyləyə bilirlər:

– Festival hər il türk dövlətlərinin birində təşkil olunur;

– Festivala türk dövlətlərindən və digər xarici ölkələrdən minlərlə qonaq dəvət olunur; – Şərti olaraq festival üç istiqamətdə keçirilir;

a. milli ənənələr, musiqi, rəqslər, sərgilər (məsələn Azərbaycan kələğayısı sərgisi keçirilir)

b. idman oyunları, yarışlar (pəhləvanların güləşməsi, çövkən oyunu, at yarışları, çoban itlərinin yarışları və s)

c. turizm –gəzinti, milli yeməklər (odun ilə bişirilən)

5. E şəklinə nəzərən Çövkən oyununun mahiyyətini araşdırın.

– Müəllim şagirdlərə bu oyun haqqında kimin məlumatı var? sualı ilə müraciət edə bilər. Şagirdlərin məlumatı yoxdursa və ya azdırsa onlara internetdən istifadə etməklə məlumat toplamaq tapşırığı verə bilər. “Çövkən oyunu at üstündə idman komanda oyunudur. Müasir polo oyununa bənzəyir. Oyunda hər biri 7 nəfərdən ibarət iki dəstə arasında aparılır. İki tərəfdə qoyulan dirəklərdən ibarət rəqib qapılarından topu keçirmək tələb olunur. Atların sayı 6 olmalıdır. Oyun ikihissəli olmaqla 30 dəqiqə davam edir. Azərbaycanda keçirilən çövkən oyunu Qarabağ atları ilə keçirilir”.

6. Türk birliyinin dünyada daha güclü olmasının nə kimi əhəmiyyəti ola bilər?

– Türk birliyinin güclü olması türk dövlətlərinin güclü olması deməkdir. Türk dövlətləri xarici siyasətdə eyni mövqedə dayanmağa bilirlər, öz aralarında daha yaxından əməkdaşlıq edirlər. müxtəlif sahələrdə –təhsil, tibb, hərbi, iqtisadiyyat, mədəniyyət, ticarət, nəqliyyat və s sahələrdə əməkdaşlıq onların daha güclü olmasına imkan verir.

İZAHETMƏ DÜNYA HƏQİQƏTƏN DƏ BÖYÜKDÜRMÜ?

Müəllim belə bir sualla şagirdlərə müraciət edə bilər. “Dünya həqiqətən də böyükdürmü?”

Şagirdlər üçün təəccüblü olan bu sualı daha da maraqlı etmək üçün “Dünya bir zamanlar böyük idi, indi isə kiçikdir” ifadəsinə izah vermək tapşırığı verilə bilər. Şagirdləri fəaliyyətə cəlb etmək üçün aşağıdakı cədvəl üzrə onların verdiyi cavabları qruplaşdırmaq olar:

Qədim dünya	Müasir dünya
-İnsanlar yaşadıkları ərazidən kənar haqqında az məlumata malik idilər, -Nəqliyyat vasitələri -at, dəvənin sürəti aşağı idi və bir yerdən başqa yerə getmək aylarla vaxt tələb edirdi, -İnsanlar bir-biri ilə məktubla əlaqə saxlaya bilirdilər	-Sürətli nəqliyyat vasitələri -təyyarə, qatar və s olduğuna görə, -Televiziya ilə istənilən yerlərə getmək mümkün olduğuna görə, -Internet vasitəsi ilə hər yer ilə əlaqə qurmaq mümkün olduğuna görə -Mobil telefonlar vasitəsi ilə istənilən anda əlaqə qurmaq mümkün olduğuna görə

FƏALİYYƏT

1. A şəklinin dünya vətəndaşlığı üçün mənasını şərh edin.
 - Okeandakı gəmidə insanlar vardır. Onlar dünyanın bütün millətlərdəndir. Başqa yerdə heç kim yoxdur. Hamı eyni gəmidədir. Tufan olarsa hamı məhv ola bilər.
2. Mətn və şəkillərə əsasən: qlobal vətəndaşın hansı keyfiyyətləri olmalıdır?
 - Qlobal vətəndaş heç bir dövlətə, millətə mənsub deyil
 - Qlobal vətəndaşlıq üçün pasport tələb olunmur
 - Qlobal vətəndaş dünyada olan problemləri düşünür
 - Qlobal vətəndaş bəşəriyyətin xeyrinə mübarizə aparanlardır
3. B şəklinə əsasən qlobal vətəndaşın qarşısında duran vəzifələri sadalayın.
 - Şəkildə qlobal vətəndaşı narahat edən müxtəlif problemlər əks olunmuşdur.
 - təmiz enerji (külək və günəşdən alınan)
 - heyvanların qorunması
 - tullantıların çəşidlənməsi
 - təbii qidalara üstünlük vermək
 - meşələrin qorunması
 - təhsilin gücləndirilməsi
 - yanacaq istifadə olunmayan nəqliyyat vasitələrindən istifadə (velosiped)
4. Özünüzü “Qlobal vətəndaş” hesab edirsinizmi?
 - Sual şagirdlərin fərdi düşüncələrinə əsaslanır. Müəllimin şagirdləri qlobal düşüncəyə malik olmaq üçün istiqamətləndirməsi məqsəduyğundur.
5. C təsvirinə əsasən rəqəmsal vətəndaşlığın hansı sahələri əhatə etdiyini müəyyənləşdirin.
 - Müəllim ilk olaraq rəqəmsal vətəndaşın mahiyyətini mətnə əsasən izah edir. Rəqəmsal vətəndaşlıq rəqəmsal mühitdə təhlükəsiz və məsuliyyətli şəkildə məşğul olmaq bacarığıdır. Daha sonra C şəklində rəqəmsal vətəndaşlığın imkanlarını sadalamaq tapşırığını verir
 - İnternet Kompüter Onlayn əlaqə
6. D təsvirində rəqəmsal vətəndaşlığın hansı elementi verilmişdir?
 - İnternet vasitəsi ilə ticarət əlaqələrinin qurulması
7. E təsvirinə əsasən rəqəmsal vətəndaşlığın sosial əlaqə vasitələrini sadalayın
 - Rəqəmsal vətəndaşlığın sosial əlaqələri
 - Votsap, fəsebook, tvitter, instaqram, teleqram, internet
8. Mətnə və F təsvirinə əsasən sosial baxımdan rəqəmsal təhlükələri qruplaşdırın və onlardan qorunmağın yollarına dair fikirlərinizi söyləyin
 - virus, hakerlik, plagiat

DƏRİNLƏŞDİRMƏ

AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR

Müəllim şagirdlərə Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlər ilə münasibətlərinin siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr olmaqla qruplaşdırmağın vacibliyi başa salır.

FƏALİYYƏT

1. A şəklindəki xəritə-sxemədə verilən şərti işarələrə əsasən ölkələri aşağıdakı cədvəl üzrə qruplaşdırın.
 - Dünyanın siyasi xəritəsinə əsasən şagirdlər komanda şəkilində cədvəli tamamlayır. Sınıfdə yarış keçirmək olar

1.Səfirlik və baş konsulluq olan ölkələr	2.Səfirlik olan ölkələr
Türkiyə, Rusiya, İran, ABŞ, Qazaxıstan,	Kanada, Meksika, Braziliya, Argentina, Çin, Hindistan, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Liviya, CAR, Mərakeş, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Böyük Britaniya, İsveç, İspaniya, Fransa, Polşa, Çexiya, Slovakiya, Latviya, Litva, Estoniya, İsveçrə, İtaliya, Danimarka, Rumıniya, Ukrayna, Belarus, AFR, Avstriya, Belçika

2. B şəklinə əsasən ölkələri aşağıdakı cədvəl üzrə qruplaşdırın.

– Qırmızı və göy rəngin üstün olduğu ölkələri qruplaşdırmaq üçün şagirdləri iki komandaya ayırmaq olar. Birinci qrup ixrac ikinci qrup isə idxal olunan məhsulların üstünlük təşkil etdiyi ölkələri yazırlar.

<i>İxrac olunan məhsulların üstün olduğu ölkələr</i>	<i>İdxal olunan məhsulların üstün olduğu ölkələr</i>
<i>İtaliya, İsrail, Böyük Britaniya, Portuqaliya, Yunanıstan, Hindistan,</i>	<i>Çin, Rusiya, Almaniya, Türkiyə</i>

DƏYƏRLƏNDİRMƏ **SOSIAL HƏYATIN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ AİD ÇÖL TƏDQIQATI**

Dəyərləndirmə üçün nəzərdə tutulan tədqiqat müxtəlif formalarda keçirilə bilər. Uyğun variant şagirdlərin anket-sorğu keçirməsidir. Sorğu üçün sualları sinifdə birgə tərtib etmək məqsədəuyğundur. Anket -sorğu məktəbin digər şagirdləri və müəllimləri arasında, məktəbə yaxın ərazidə küçədə və ya yaxınlıqda olan hər hansı müəssisədə aparmaq olar.

Düneyi qorumaq üçün nə etməliyik?	
Tədqiqatın sualı	Düneyi qorumaq üçün nə etməliyik?
Tədqiqatın planı	Məktəbdə şagirdlər və müəllimlər arasında keçirmək üçün sorğu- anketi tərtib etmək
Məlumat toplanması	Sorğu-anketinin suallarını qrupla birgə tərtib edin. 1. 2.
Məlumatın təhlili	Sorğu-anketi əsasında aldığınız cavabları ümumiləşdirin.
Tədqiqat nəticələrinin təqdimatı	Ümumiləşdirdiyiniz nəticələr əsasında slayd hazırlayın

LAYİHƏ * Layihəni həyata keçirmək üçün qruplara ayrılın. Qrupunuza ad qoyun. Qrup üzvlərinə iş tapşırığı hazırlayın. Qrupunuz üçün üzvlərdən birini lider seçin.

Formativ qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları	Qiymətləndirmə materialı
Sosial əlaqələrin lokaldan qlobala doğru genişləndiyini izah edir.	Şifahi sual-cavab, yazı
Fərdlərin cəmiyyətdəki məsuliyyətlərini sayır.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Fərdlərin dövlət və millət qarşısında vəzifələrini sadalayır.	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)
Sosial əlaqələrin lokaldan qlobala doğru genişlənməsini izah edir	Tapşırıq (şifahi və ya yazılı)

BURAXILIŞ MƏLUMATI

*Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün
coğrafiya fənni üzrə dərslərin (qrif nömrəsi: 2024-034)
metodik vəsaiti*

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər Famil Ələkbərov
Nərinə Seyfullayeva
Yelena Şabanova

Dil redaktoru Əsgər Quliyev
Bədii redaktor Taleh Məlikov
Texniki redaktor Zeynal İsayev
Dizayner Eldəniz Xocazadə
Rəssam Elmir Məmmədov
Korrektor Aqşin Məsimov

Məsləhətçilər

Şərafət Hüseynli – 2 nömrəli texniki-humanitar elmlər liseyinin
coğrafiya müəllimi, əməkdar müəllim
Ülviyə Qasımova – DİM, coğrafiya üzrə aparıcı məsləhətçi

Rəyçilər

Mirnuh İsmayılov – coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mərifət Eyyubova – Vətən İdman Liseyi, coğrafiya müəllimi
Mahir Sərkərli – BDU, coğrafiya müəllimi

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun
hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron
informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

ISBN 978-9952-8402-2-3

Hesab-nəşriyyat həcmi: 14,5. Fiziki çap vərəqi: 15,5.
Səhifə sayı 121. Formatı: 70x100 1/16. Kəsimdən sonra ölçüsü: 195x275.
Şriftin adı və ölçüsü: Times new roman 10-11 pt. Ofset kağızı. Ofset çapı.
Pulsuz. Bakı – 2024.

Çap məhsulunu hazırlayan:

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (Bakı ş., A.Cəlilov küç., 86).

Pulsuz